جي - ايم - سيد جا لکيل ڪتاب

جريان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپيل يا اڻ ڇپيل
١-	محال مهاندن جو تعليمي ۽ تنظيمي پروگرام	ڇپيل
٢-	انتظامي کاتي کان عدالتي کاتي جي جدائي	”
٣-	پاڪستان ۽ مسلمان (ترجمو)	”
٤-٥	نئين سنڌ لاءِ جدوجهد سنڌي ۽ انگريزي	”
٦-	پيغام لطيف	”
٧-	موجوده سياسي مسئلا	”
٨-٩	جيئن ڏٺو آهه مون (سنڌي، اردو)	”
١٠-	جديد سياست جا نورتن (سنڌي)	”
١١-	سنڌ جا سورما	”
١٢-	جنب گذاريم جن سان	”
١٣-	رهاڻ - سيد ميران محمد شاهه جا خط	”
١٤-	شاهه عبداللطيف جون ڪافيون ۽ وايون	”
١٥-	سنڌ جي بمبئي کان جدائي	”
١٦-	سيد علي محمد شاهه راشدي جا خط ۽ مضمون	”
١٧-	ساهڙ جا سينگار علامه آءِ - آءِ قاضي جا خط	”
١٨-	سنڌي ڪلچر	”
١٩-	بزم صوفيائي سنڌ جا خطبا	”
٢٠-	محترم جي - ايم سيد جا چونڊ سياسي مضمون ۽ تقريرون (١٩٦٢ع)	”

عشق ۽ خودي ساڳيءَ دل ۾ لڪي نه سگهندا.

هو راڳ، ڊراما، شعر، ادب ۽ هر اها شيءِ، جا انساني ڪلچر کي زرخيز بنائي ٿي، ان جو حامي آهي.

صوفي فسطائي نظريي جي هر صورت ۾ خلاف آهي — پوءِ اهو مذهب، روحانيت، سياست، علم وغيره جي صورت ۾ يا انهن غلافن ۾ ويڙهيل ڇو نه پيش ڪيو وڃي.

صوفي خوديءَ کي ڪائنات جي قائدي ۾ آهي، پر ان لاءِ سندس مطلب تارڪ الدنيا، بيڪار، سست ۽ ڪاهل بڻجڻ يا بنائڻ جو نه آهي. هو شخص کي ملڪ ۽ قوم جي مفاد خاطر قرباني ڪرڻ جي تعليم ڏئي ٿو، هو قومن کي انسانذات جي مفاد خاطر ڪم ڪرڻ جي تلقين ڪري ٿو.

هو "تنازع للبقا" ۽ "بقاي اصلح" جي نظريي جي عيوض "تعاون برائي ترقيءَ" جو حامي آهي.

هو حق ۽ صداقت جي هڪ هٽي يا ٺيڪيداري ڪنهن مخصوص گروهه جو ورثو نٿو ڄاڻي. هو لاڪوتي (Non-alligned) آهي، جنهن موجب ڪنهن به مذهبي، اقتصادي ۽ سياسي نظريي کي مڪمل ڄاڻي، ان جي انڌي پوئلڳي ڪرڻ کان پرهيز ڪري ٿو. هن جي نظر ۾ نظريا ماڻهن جا پيدا ڪيل آهن، تنهنڪري ماڻهن کي انهن جو محتاج نه رهڻو آهي.

هو هر چڱيءَ شيءِ کي هٿ ڪري ٿو. بريءَ کان پاسو ڪري ٿو.

هو مذهبن جي بنياد تي قوميت جي اصول جي خلاف آهي، ۽ مذهبن جي موجوده ورهاست کي صحيح نٿو ڄاڻي.

هو مذهب ۽ سياست جي جدائيءَ جو حامي آهي.

جي - ايم - سيد جا لکيل ڪتاب

جريان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپيل يا اڻ ڇپيل
١-	محال مهاندن جو تعليمي ۽ تنظيمي پروگرام	ڇپيل
٢-	انتظامي ڪاتي کان عدالتي ڪاتي جي جدائي	”
٣-	پاڪستان ۾ مسلمان (ترجمو)	”
٤-٥	نئين سنڌ لاءِ جدوجهد سنڌي ۽ انگريزي	”
٦-	پيغام لطيف	”
٧-	موجوده سياسي مسئلا	”
٨-٩	جيئن ڏٺو آهه مون (سنڌي، اردو)	”
١٠-	جديد سياست جا نورتن (سنڌي)	”
١١-	سنڌ جا سورما	”
١٢-	جنب گذاريم جن سان	”
١٣-	رهاڻ - سيد ميران محمد شاهه جا خط	”
١٤-	شاهه عبداللطيف جون ڪافيون ۽ وايون	”
١٥-	سنڌ جي بمبئي کان جدائي	”
١٦-	سيد علي محمد شاهه راشدي جا خط ۽ مضمون	”
١٧-	ساهڙ جا سينگار علامہ آءِ - آءِ قاضي جا خط	”
١٨-	سنڌي ڪلچر	”
١٩-	بزم صوفيائي سنڌ جا خطبا	”
٢٠-	محترم جي - ايم سيد جا چوند سياسي مضمون ۽ تقريرون (١٩٦٢ع)	”

صوفيءَ جي نظر ۾ انساني معاشرو تاريخي ارتقا جي انهيءَ درجي تي پهتو آهي، جتي حڪومتي ڪاروبار، ملڪي نظام، معاشي ۽ سماجي مفاد جا ڪم، ترقياتي تجويزون، ملڪ جو امن امان، عدل ۽ انصاف سڀ جمهوري حڪومتن جي هٿن ۾ هئڻ گهرجن. مذهبي شريعتن جي، اهڙي ڪاروبار ۾ دست اندازي ڪرڻ جي هو خلاف آهي.

حاڪم ۽ ملا سياسي مصلحتن خاطر عوام کي ڌوڪي ڏيڻ لاءِ مذهب جي نالي ۾ ڇا ڇا ب، چون ، پر هن جو ذهن صاف آهي. هو جملي جدا مذهبي نظامن کي هڪ وفاق ۾ شامل ڪرڻ گهري ٿو.

هو عقيدي ۽ خيال جي آزاديءَ جو حامي آهي. هو ان کي جنم جو حق ٿو ڄاڻي، تنهنڪري جماعت يا حڪومت طرفان دست اندازيءَ جي هو مخالفت ڪري ٿو. نه پاڻ ٻين جي عقيدن ۽ راين ۾ دست اندازي ڪرڻ گهري ٿو، نه ٻين کي پنهنجي يا هڪ ٻئي جي ڳالهين ۾ دست اندازي ڪرڻ ڏئي ٿو.

هو عدم تشدد ۽ اهنسا جو حامي آهي پنهنجي عقيدن ۽ راين جو اظهار محدود دائري ۾ تاليف قلوب ۽ محبتي سام ذريعي ڪري ٿو. زور زبردستيءَ ۽ ظاهر گمراه ڪن پروپيگنڊا جي هو خلاف آهي.

هو مذهبي جهاد يا خوني انقلاب جي خلاف آهي. هو نفس جي درست ڪرڻ واري جدوجهد کي جهاد اڪبر ڄاڻي ٿو.

هو خوديءَ جي خلاف آهي. ان کي نفس آماره جي پيداوار ڄاڻي، ان مان نجات حاصل ڪرڻ ضروري ٿو ڄاڻي.

هن جو ذهن هيٺين مسئلن تي صاف آهي ته:

خودي دوئيءَ جو ڪارڻ بنجي ٿي.

خودي تشدد جو رجحان پيدا ڪري، سامراجيت ۽ سرمائيداريءَ جو بنياد وجهي ٿي.

خودي نفاق ۽ نفرت پيدا ڪري، بداسنيءَ جو باعث بنجي ٿي.

خودي اوچ نيچ ، پاڪ پليت، ڏٺيل ۽ ڌڪاريل جا نفاق پيدا ڪري ٿي.

عشق ۽ خودي سان گڏ دل ۾ ڪي نه سگھندا.

هو راڳ، ڊراما، شعر، ادب ۽ هر اها شيءِ، جا انساني ڪلچر کي زرخيز بڻائي ٿي، ان جو حامي آهي.

صوفي فسطائي نظريي جي هر صورت ۾ خلاف آهي — پوءِ اهو مذهب، روحانيت، سياست، علم وغيره جي صورت ۾ يا انهن غلافن ۾ ويڙهجي ٿي چو نه پيش ڪيو وڃي.

صوفي خوديءَ کي ڪائنات جي فائدي ۾ آهي، پر ان لاءِ سندس مطلب تارڪ الدنيا، بيڪار، مست ۽ ڪاهل بڻجڻ يا بڻائڻ جو نه آهي. هو شخص کي ملڪ ۽ قوم جي مفاد خاطر قرباني ڪرڻ جي تعليم ڏئي ٿو. هو قومن کي انسانذات جي مفاد خاطر ڪم ڪرڻ جي تلقين ڪري ٿو.

هو "تنازع للبقا" ۽ "بقاي اصلح" جي نظريي جي عيوض "تعاون براءِ ترقيءَ" جو حامي آهي.

هو حق ۽ صداقت جي هٺ هڻي يا ٺيڪيداري ڪنهن مخصوص گروهه ۾ ورثو نٿو ڄاڻي. هو لاڪوني (Non-alligned) آهي، جنهن بموجب بتنهين يه مذهبي، اقتصادي ۽ سياسي نظريي کي مڪمل ڄاڻي، ان جي انڌي پوئلڳي ڪرڻ کان پرهيز ڪري ٿو. هن جي نظر ۾ نظريا ماڻهن جا پيدا ڪيل آهن، تنهنڪري ماڻهن کي انهن جو محتاج نه رهڻو آهي.

هو هر چڱيءَ شيءِ کي هٿ ڪري ٿو. بريءَ کان پاسو ڪري ٿو.

هو مذهبن جي بنياد تي قوميت جي اصول جي خلاف آهي، ۽ مذهبن جي موجوده وراثت کي صحيح نٿو ڄاڻي.

هو مذهب ۽ سياست جي جدائيءَ جو حامي آهي.

ڪي ڏسي، خيال پيدا ٿئي ٿو ته ڪائنات ۾ ڪا رٿا يا ترتيب ضرور آهي، جنهن مطابق هي سلسلو هلي رهيو آهي.

انهن مختلف ڳالهين کي مد نظر رکي، ٻه نظريا قائم ڪيا ويا آهن.

هڪڙو نظريو اهو هو ته جيتوڻيڪ فطرت ۾ ٻه طاقتون، خير ۽ شر جون، ساڳي وقت هڪٻئي جي مخالف ڪم ڪري رهيون هيون، ليڪن ڪائنات رٿا ۽ مقصد سان ٺهيل هئي ۽ رٿا ۽ مقصد سان هلي رهي هئي.

ٻيو نظريو اهو هو ته سارو معاملو حادثن تي ۽ رٿا کان سواءِ هلي رهيو هو.

پويون نظريو دهريت جي فلسفي جي پيداوار هو.

وحدت الوجودي صوفين ٻه ان تي غور ڪيو ته ڏسجي. انهن هنن ٻنهي نظرين ۾ ويساهه نٿي رکيو. هنن خلقت جي پويان منصوبي کي مڃي، ان کي قانون ارتقا جي ماتحت صرف خير ڪري مڃيو ٿي. انهن مان ڪن مٿي ذڪر ڪيل زندگيءَ جي ٻي ڏنگاين يا نقصانن کي اسرار جي ڳالهه سمجهي، ٽاري ڇڏيو ٿي. ڪن ان کي قانون فطرت جي ڇنڊڇاڻ جا جزا ڏسي، ان کي عارضي سمجهي، مستقل طور ۽ آهستي آهستي ٿي، انهن جي حل ٿيڻ ۾ اعتماد رکيو ٿي.

پر ان ساري معاملي مان هڪ ڳالهه صاف ظاهر ٿئي ٿي ته ماڻهن جي تڪليفن ۽ فطرت جي ٻي ڏنگاين بابت راهه جي پيدا ٿيڻ جو مکيه ڪارڻ خدا جو شخصي تصور آهي، جنهن مطابق دنيا جي هر شيءِ سندس نظر هيٺ سندس رضامندي ۽ ناراضگيءَ جي بنياد تي هلندڙ ٿي سمجهي ويئي. صوفي، جيڪڏهين بهشت ۽ دوزخ جي نظريي کي نٿو مڃي، ته خدا جي عدل ۽ انصاف جا هيٺاهينءَ سطح وارا تصور به نٿو مڃي، جنهن مطابق هرهڪ ڳالهه ۾ ان جي نظر هيٺ رضامندي ۽ ناراضگيءَ جا نظريا ختم ٿي وڃن ٿا. صوفي ڪرامت، معجزي، خرق عادت ۾ ويساهه نٿو رکي.

جي ڏسڻ ۾ اينديءَ جيئن ته:

(الف) ڪروڙين ماڻهو غربت ۽ بي روزگاريءَ جي ڪري، باوجود محنت ۽ مزدوريءَ جي، ڪاڌي، ڪپڙي ۽ اجهي لاءِ حيران آهن، ۽ چند ماڻهو، بنان ڪنهن سخت محنت جي، عيش آرام جي زندگي گذاري رهيا آهن.

(ب) ڪروڙين ماڻهو مرض ۽ مصيبتن ۾ گرفتار آهن ـــ ڪي ڄمندي لنگڙا لولا ۽ انڌا ٿين ٿا، ته ڪي پوءِ، ۽ ائين بنان علاج جي تڪليفون برداشت ڪري رهيا آهن، ته ڪي تندرست ۽ توانا، بنان ڪنهن تڪليف جي، پينگهي کان قبر تائين عيش جي زندگي گذاري وڃي ٿا پار پون.

(ج) هيتري علم، تهذيب ۽ تمدن هوندي، خسيس ڳالهين تان لڙايون شروع ٿي، ڪروڙين ماڻهو ۽ انهن جون ملڪيتون تباهه ٿين ٿيون، نه ڪو ڪين ان تڪليف کان رهبري ڪري بچائي ٿو، نه الله تعاليٰ ئي راهه هدايت تو ڏئين.

(د) هڪڙا ماڻهو حسين يا ڪوجها، هڪڙا عقل وارا يا جاهل، هڪڙا شاهوڪار يا غريب، هڪڙا رحمدل يا ظالم ٿين ٿا.

(هه) ڌرتيون ڌڻن ٿيون، طوفان لڳن ٿا، سيلاب اچن ٿا، بيماريون پون ٿيون ـــ انهن ۾ لکين ماڻهو تباهه ٿيو وڃن.

اهي سڀ ڳالهيون نظر ۽ غور ڪرڻ بعد ڪائنات جي ڪاروبار ۾ بي ترتيبي ڏيکارين ٿيون. جيڪڏهن ڪو منصوبو يا رٿا هجي ها، ۽ ادا ڪنهن عدل ۽ انصاف جي بنياد تي ٻيٺل هجي ها، ته ائين ڇو ٿئي ها؟

ٻئي طرف نگاهه ڪري ڏٺو ٿي ويو ته سج جي چوڌاري سيارا، جن ۾ ڌرتي به هئي، مقرر مفاصلن تان، ترتيبوار، مقرر وقتن تي چڪر لڳائي رهيا آهن. ڏينهن پٺيان راتيون اچن ٿيون. موسمون مقرر معيادن تي بدلبيون رهن ٿيون. هر جاندار شيءِ ڄمي، وري مري ٿي. پاڻي سمنڊن مان ٻاڦ رستي ڪڪرن ۾ وڃيو، برف بڻجيو، وري پاڻي ٿيو، ندين رستي يا بارشن رستي، پوکن کي سيراب ڪري ٿو. انهن ڳالهين

جڏان عشق دل وچ ٿ مايس، پوش فقيرَ دا پايس،
دليان لتاون دي ڪيتي، چاڪ لقب چا لايا.

جڏهين منشا ايزديءَ موجب هي سارو مانڊاڻ ڪنهن رٿا ۽ مقصد سان ٺهيو آهي، ته ان نقطہ نگاہ کان ڪم ڪرڻ عين رضا الاهي آهي. ان کان مٿين موڙي پڪار ٻنجھ مقاصد زندگيءَ کان اڻ واقفي ۽ انحرافي ٿيندي.

(ب) پيو رجحان ان مان اهو ٿو نڪري ته جڏهن گناهه ۽ ثواب هڪ شيءِ جا ٻه پاسا بڻجي ڪري هنئنجي افاديت وڃايو ويٺا، ته پوءِ برئي ڀلي جي فرق کي ڪيئي، ماڻهو بيڪجهه ڪرڻ لاءِ آزاد ٿيو پوي. [illegible] مقاصد زندگيءَ جي قانون خلاف ٿئي ٿي. قانون ازلہ جي تقاضا موجب، هرهڪ جزو کي ڪل جي مفاد لاءِ جدوجهد ڪرڻي آهي. اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم جڏهين زندگيءَ جا مقصد ٿين ٿا، ته انهن ڏس ۾ صحيح علم، نفسي اصلاح ۽ اخلاق سعيد جي تڪميل ضروري ٿي پوي ٿي.

شاهه ڀاٽو عليه الرحمة انهن حلت ۾ فرمائي ٿو—

علم ڀڄيون ڪوئي فرڪوي ڪافر مري ديوانہ هو،
سر فرعون دي ڪري عبادت ٻهي [illegible] ڪنون بيگانہ هو،
[illegible] ڪنون [illegible] ٿي جاهل بت خانہ هو،

(ج) ان ذات حقيقي جو قياس، گمان، وهم کان مٿي هئڻ ۽ [illegible] آهي.

[illegible] خدا جي شخصي تصور ۽ [illegible] شخصي تصور بت پرستيءَ جو [illegible]

[illegible] بيان ڪيا مصوبو (Plan)

[illegible] زندگيءَ جي ڪاروبار [illegible] جي [illegible] ۾ پنا ترتيب

ڪان مٿي ٿي نٿو سگهان. البت منهنجي، صوفيزم جي تشريح ڪرڻ وقت، حتي الامڪان اها ڪوشش رهندي، ته ان ۾ سرزمين سنڌ جي گذريل ٿن هزار ورهين جي تاريخ ۽ بزرگن جي حتي الامڪان ترجماني ڪريان.

منهنجي نظر ۾ تصوف جا هيٺيان اصول ۽ مقصد آهن:

(۱) تصوف، وحدت‌الوجود (ويدانت) ۾ ويساهه رکڻ کان سواءِ مڪمل ٿي نٿو سگهي —

جنهن مطابق هر شيءِ جو مرڪز ذات الاهي آهي؛ پيون سڀ شيون ان جي صفات، تجلي يا پرتو آهن. هر شيءِ ۾ انتهاپسندي غلط آهي. هن نظريي جي انتهاپسنديءَ ڪري هيٺين غلط نتيجن نڪرڻ جو امڪان رهي ٿو، ان کان گوشو لازمي آهي:

(الف) جي سڀ شيءِ ذات حقيقيءَ ۾ سمايل آهي، ته پوءِ گناهه، ثواب، بري، ڀلي، رحمت ۽ لعنت جا فرق مٽجي وڃڻ جي احساس ٿيڻ ڪري، اڪثر صوفي عمل جي زندگيءَ کي بيڪار سمجهي، تارڪ الدنيا ٿين ٿا، جا ڳالهه حقائق دهر ۽ قانون فطرت جي خلاف آهي. اهڙيءَ ڳالهه کان بچڻ لاءِ خواجه حافظ فرمايو آهي ته

دوش از مسجد سوي ميخانه آمد پير ما،
چيست ياران طريقت بعد ازين تدبير ما!

[معنيٰ — ڪجهه وقت ٿيو ته منهنجو رهبر مسجد مان نڪري ميخاني ۾ آيو، — طريقت جا دوستو، هاڻ ڇا ڪرڻ گهرجي؟]
ان تي وري جواب ڏني ٿو ته

ما مريدان رو به سوي ڪعبه چون آريم چون،
رو بسوئي خانه خمار دارد پير ما!

[معنيٰ — اسان ارادتمند ۽ صحبتي هاڻ هن کان سواءِ ڪعبي طرف وڃي سگهنداسين، — جڏهين اسان جو رهبر خمار خاني ۾ ويٺو آهي.]
هڪ سنڌي درويش ان ساڳئي خيال کي هن طرح ادا ڪيو آهي:

آءٌ پهريائين هن ڪتاب جي پيش لفظ ۾ پوءِ ان جيءَ جدا جدا فصلن ۾ انهيءَ مضمون جي جدا جدا پهلوئن تي خيالن جو اظهار ڪري آيو آهيان. پڙهندڙ ان مان معلوم ڪري سگهيا هوندا ته منهنجي سامهون انسانذات جي مجموعي مفاد جا ٽي مقصد رهيا آهن: اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم.

انهيءَ مقصد لاءِ ڪم ڪندڙ ساٿين کي هڪ جاءِ تي گڏجي ڪم ڪرڻ واسطي جمع ڪرڻ لاءِ ڪهڙو نالو ڪتب آڻيان، ان تي گهڻو غور ڪيو اٿم. حقيقت ۾ اسلام جي تشريح ان لاءِ منهنجي نقطي نگاه کان ڪافي هئي، پر جيئن ته اهو مذهب جدا دين منظم ٿي چڪو آهي ۽ ان جي پوئلڳن جا مستقل مفاد پيدا ٿي چڪا آهن تنهن ڪري امڪان اهو ڏسڻ ۾ آيو ته بين منظم مذهبن جا پوئلڳ باوجود منهنجي جدا تشريح جي ۽ ان نالي هيٺ ڪيل تشريح کان ڇرڪي، تعصب ڪري، ان ڏي توجهه نه ڪن. ان ڪري مجبوراً اهڙو نالو استعمال ڪريان ٿو، جنهن باوجود ان جي پوئلڳن جي ڪوتاهين ۽ خامين جي ۾ پاڻ بين الاقوامي ڪشش رکي ٿو ۽ بي تعصبيءَ ۽ رواداريءَ جي اصولن جو حامي آهي.

بيدل فقير فرمائي ٿو ته:

اکران دي وچ جهوئي اڙيا.
عشق دي چارهي مور نه چڙهيا.

مون کي ڪنهن خاص نالي سان دلچسپي نه آهي. پر جيئن ته عالم، مڪان ۽ زمان ۾ ڪنهن ۾ ڳالهه جي نالي کان سواءِ اظهار ڪري نٿو سگهجي، تنهن ڪري منهنجي مقصد کي سنڌ هند ۽ وچ مشرق جي قديم بزرگن جي آندل نالي، يعني تصوف سان، جنهن کي جديد زبان ۾ "مذهب انسانيت" سڏيو وڃي ٿو منسوب ڪريان ٿو.

هرڪو ماڻهو جا ۾ ڳالهه ڪري ٿو، سا بيشڪ طبعي رجحان ۽ شخصي ڪمزورين کان خالي نه هوندي آهي. آءٌ به ان عام قانون

ڪان مٿي ٿي نٿو سگهان. البت منهنجي، صوفيزم جي تشريح ڪرڻ وقت، حتي الامڪان اها ڪوشش رهندي، ته ان ۾ سر زمين سنڌ جي گذريل ٽن هزار ورهين جي تاريخ ۽ بزرگن جي حتي الامڪان ترجماني ڪريان.

منهنجي نظر ۾ تصوف جا هيٺيان اصول ۽ مقصد آهن:

(١) تصوف، وحدت الوجود (ويدانت) ۾ ويساهه رکڻ کان سواءِ مڪمل ٿي نٿو سگهي —

جنهن مطابق هر شيءِ جو مرڪز ذات الاهي آهي؛ ٻيون سڀ شيون ان جي صفات، تجلي يا پرتو آهن. هر شيءِ ۾ انتها پسندي غلط آهي. هن نظريي جي انتها پسنديءَ ڪري هيٺين غلط نتيجن نڪرڻ جو امڪان رهي ٿو، ان کان ڪوشو لازمي آهي:

(الف) جي سڀ شيءِ ذات حقيقيءَ ۾ سمايل آهي، ته پوءِ گناهه، ثواب، بري، ڀلي، رحمت ۽ لعنت جا فرق مٽجي وڃڻ جي احساس ٿيڻ ڪري، اڪثر صوفي عمل جي زندگيءَ کي بيڪار سمجهي، تارڪ الدنيا ٿين ٿا، جا ڳالهه حقائق دهر ۽ قانون فطرت جي خلاف آهي. اهڙيءَ ڳالهه کان بچڻ لاءِ خواجه حافظ فرمايو آهي ته

دوش از مسجد سوي ميخانه آمد پير ما،
چيست ياران طريقت بعد ازين تدبير ما!

[معني — ڪجهه وقت ٿيو ته منهنجو رهبر مسجد مان نڪري ميخاني ۾ آيو، — طريقت جا دوستو، هاڻ ڇا ڪرڻ گهرجي؟]
ان تي وري جواب ڏئي ٿو ته

ما مريدان رو به سوي ڪعبه چون آريم چون،
رو بسوئي خانه خمار دارد پير ما!

[معني — اسان ارادتمند ۽ صحبتي هاڻ هن ڪان سواءِ ڪعبي طرف وڃي سگهنداسين، — جڏهين اسان جو رهبر خمار خانه ۾ ويٺو آهي.]
هڪ سنڌي درويش ان ساڳئي خيال کي هن طرح ادا ڪيو آهي:

آءٌ پهريائين هن ڪتاب جي پيش لفظ ۾، پوءِ ان جي جدا جدا فصلن ۾ انهيءَ مضمون جي جدا جدا پهلوئن تي خيالن جو اظهار ڪري آيو آهيان. پڙهندڙ ان مان معلوم ڪري سگهيا هوندا ته منهنجي سامهون انسانذات جي مجموعي مفاد جا ٽي مقصد رهيا آهن: اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم.

انهيءَ مقصد لاءِ ڪم ڪندڙ ساٿين کي هڪ جاءِ تي گڏجي ڪم ڪرڻ واسطي جمع ڪرڻ لاءِ ڪهڙو نالو ڪتب آڻيان، ان تي گهڻو غور ڪيو اٿم. حقيقت ۾ اسلام جهڙي تشريح ان لاءِ منهنجي نقطي نگاهه کان ڪافي هئي، پر جيئن ته اهو مذهب جدا دين منظم ٿي چڪو آهي ۽ ان جي پوئلڳن جا مستقل مفاد پيدا ٿي چڪا آهن تنهن ڪري امڪان اهو ڏسڻ ۾ آيو ته ٻين منظم مذهبن جا پوئلڳ باوجود منهنجي جدا تشريح جي به، ان نالي هيٺ ڪيل تشريح کان چڙڪي، تعصب ڪري، ان ڏي توجهه نه ڪن. ان ڪري مجبوراً اهڙو نالو استعمال ڪريان ٿو، جو باوجود ان جهڙي پوئلڳن جي ڪوتاهين ۽ خامين جي به پاڻ بين الاقوامي ڪشش رکي ٿو ۽ بي تعصبيءَ ۽ رواداريءَ جي اصولن جو حامي آهي.

بيدل فقير فرمائي ٿو ته:

اکران دي وچ جهوني اڙيا،
عشق دي چارهي مور نه چڙهيا.

مون کي ڪنهن خاص نالي سان دلچسپي نه آهي. پر جيئن ... مڪان ۽ زمان ۾ ڪنهن به ڳالهه جي نالي کان سواءِ اظهار ... ٿو سگهجي، تنهن ڪري پنهنجي مقصد کي سنڌ هند ۽ وچ ... جي قديم بزرگن جي آندل نالي، يعني تصوف سان، جنهن کي ... ۾ "مذهب انسانيت" سڏيو ويو ٿو منسوب ڪريان ٿو.

... ماڻهو جا به ڳالهه ڪري ٿو، سا سندس طبعي رجحان ... ضرورتن کان خالي نه هوندي آهي. آءٌ به ان عام قانون

سڏيو آهي، ڪن درويشن ته خود اسلام کي عين تصوف ڄاتو آهي، اهڙيءَ طرح هر مذهب جي اهل نظر ان جي مقصدن جي حمايت ڪئي آهي.

جهڙيءَ طرح جملي مذهب، باوجود سندن اعليٰ اصولن جي، سندن پوئلڳن جي خامين ڪري، فرقه بنديءَ، نفاق، بُڪر ۽ مستقل مفاد جا اڏا بنجي پيا آهن، ساڳي حالت مختلف مذهبن جي صوفي تحريڪن جي ٿي آهي.

جيڪڏهن ملا واري اسلام جا پوئلڳ نمازون پڙهي، روزا رکي، زڪواتون ڏيئي، حج ڪري، مسجدون ۽ مدرسا ٺهرائي به چور بازاري، سمگلنگ، ڪثير تعداد نفعي خوريءَ، وياج خوريءَ، رشوت غريب آزاريءَ ۽ طرح طرح جي بداخلاقيءَ کان نٿا هٽڪن، ۽ مذهب جا ڪي عالم به مذهب کي شاهوڪار طبقي جي مفاد واسطي استعمال عرضيءَ لاءِ ڪتب آڻن، اختلاف راءِ کي برداشت نه ڪرڻ، انسانذات ۾ نفرت، ۽ نفاق پيدا ڪرڻ کان نٿا ڇرڪن، ته پيران طريقت جي اڪثريت به شخصي خدمت ڪرائڻ، بزرگيءَ ۽ شيخيءَ ٻڌائڻ، تصوف جي نالي ۾ گروه بنديءَ، دقيانوسي خيالن، ڪرامتن، ورد ۽ وظيفن جي تاثير ۾ اعتماد رکي، ماڻهن کي بيڪار ۽ بزدل بنائڻ لاءِ دڪان کوليو ويٺا آهن، ان ڪري حقيقي طرح تصوف جو به صرف نالو وڃي رهيو آهي.

تعليم يافته نوجوان جهڙيءَ طرح انهن ڳالهين ڪري اسلام جي نالي ۾ استعمال عرضيءَ (ايڪسپلائيٽشن) کان تنگ اچي مذهب کان بيزار ٿيندو وڃي، اهڙي طرح صوفيزم جي نالي ۾ روزبروز ٿيندڙ خسيس ڪم، جهڙوڪ پيرپرستي، ورد وظيفا، پاڻ سڏائڻ کان سواءِ الله سڏائڻ جا نعرا هڻڻ، حسن پرستيءَ جي نالي ۾ بداخلاقيءَ جا ڪم، ڪم ڪار ڇڏي تارڪ الدنيا ٿي پن مڳ تي گذر ڪرڻ، ۽ نشي پتي وارا پيا اهڙا ڪم ڏسي، ان کي مڪر ۽ فريب سمجهي ان کان حقارت ڪرڻ لڳا آهن.

فصل پنجون

تصوف جيئن مون سمجهيو آهي

تصوف جو اکر اکثر مسلمانن ڪتب آندو آهي. ليڪن صحيح معنيٰ ۾ اهو لفظ جن عقيدن ۽ مقصدن لاءِ ڪتب آندو وڃي ٿو، انهن کي ٻين مذهبن جي ساڌن، سنتن، راهبن ۽ ڀڪشن ۾ جدا جدا نالن سان منسوب ڪري پڻ استعمال ڪيو آهي. عام طرح هن لفظ جي تشريح ۾ هيٺين گروهن حصو ورتو آهي:

(١) افلاطون جو فلسفهءِ اعيان، نوفل اطونيت، اسپائي نوزا ۽ ٻين فيلسوفن جا انهيءَ فلسفي جي دائري ۾ بيان ڪيل خيال ۽ رايا.
(٢) ويدانتي سنتن جي تعليم.
(٣) ڪرسچن توحيدي ۽ اسٽائڪس (Stoics).
(٤) ڪي ٻڌ ڌرم جا ڀڪشو.
(٥) جين ڌرم جا ڪي يوگي.
(٦) اسلام جا وحدت‌الوجودي صوفي.
(٧) ٿياسافسٽ (Theosophists).
(٨) جديد مذهب انسانيت جا حامي (Modern Humanists)
(٩) ٻيون اهڙي قسم جون روحاني جماعتون.

مسلمانن سان ڪيترن تصوف کي فلسفهءِ اسلام، روح اسلام مذهب عشق، نفس مارڻ، اندر اجارڻ، پاڻ سڃاڻ وغيره نالن سان

سياسي تسلط ۽ ڏاڍاين جا تفاوت نہ هجن،
مذهبي، نسلي ۽ رنگن جا امتياز نہ هجن، ۽
غير فرقيوار ۽ غير طبقي وار سوسائٽي بنائي وڃي.
هو جماعتي نظام کي باهمي مشوري ۽ رضامندي جي بنيادن تي قائم ڪرڻ گهري ٿو. هو جملي ماڻهن ۽ قومن کي انسانذات جي واحد سوسائٽيءَ (جماعت) ۾ شامل ڪرڻ گهري ٿو.
هو مذهب ۽ نظرين جي اختلافن کي بنيادي وحدت جي نظر سان ڏسي، باهمي برداشت (Tolerance) ۽ گڏجي گذارڻ (Co-existence) جو سبق ڏيڻ گهري ٿو.
هو "لڪم دينڪم ولي دين" جو پڪو پوئلڳ آهي.

ٿو، اسلام صلح ۽ امن جو پيغام آندو آهي، نہ بدامنيءَ جو. انڪري، جا ڳالهہ نفاق جو باعث بنجڻ واري هئي، تنهن کي هن ڪنهن بہ صورت ۾ اسلام نٿي سمجهيو، بلڪ ڪفر ٿي ڄاتو — جيتوڻيڪ ملن ان کي قرآن، حديث، شريعت، دين اسلام جا غلاف ويڙهي، ڪٿي پيش ڪيو ٿي.

(ت) نفرت: صوفي محبت جو متوالو آهي، هن جي نظر ۾:
جا ڳالهہ ماڻهن جي وچ ۾ نفرت پيدا ڪرڻ جو باعث بنجي ٿي،
جا ڳالهہ فرقن جي وچ ۾ نفرت پيدا ڪرڻ جو باعث بنجي ٿي،
جا ڳالهہ مذهبن جي وچ ۾ نفرت پيدا ڪرڻ جو باعث بنجي ٿي،
جا ڳالهہ قومن جي وچ ۾ نفرت پيدا ڪرڻ جو باعث بنجي ٿي،
پوءِ اها ڳالهہ ڪٿي اسلام، خدا، رسول يا ڪنهن بہ ٻئي نظريي جي نالي ۾ پيدا ڪئي وڃي، ڪفر هئي. جتي محبت هوندي، اتي نفرت کي جڳهہ ئي ڪانہ ملڻي آهي. هن دنيا جي سارين خرابين جو ڪارڻ نفرت کي ڄاتو ٿي.

دنيا ۾ جنگيون نفرت ئي پيدا ڪرايون. هن جي نظر ۾ محبت، دين فطرت، ۽ قانون ارتقا ۽ اسلام ساڳي ڳالهہ آهن. نفرت، تنزل ۽ ڪفر ساڳي شيءِ هئا، تنهنڪري هن جڏهن دين اسلام جي نالي ۾ صاحب اقتدار طبقي يا ان جي معاون ملا کي نفرت ڦهلائيندو ڏٺو ٿي، تہ بي اختيار چئي ويٺو ٿي:

محبت سندي مام، ڪوڙ پروڙي ڪين ڪي.

(ث) زور زبردستي: صوفي هر ڪراڙيءَ، زور زبردستيءَ، تشدد ۽ اهنسا جي ڳالهہ جي خلاف آهي. هو ان کي محبت ۽ عشق جي منافي ٿو سمجهي، پوءِ اها ڪراڙي (جهاد) خدا، قرآن، رسول، اسلام، ملڪ ۽ قوم جي نالي ۾ ڇو نہ ڪئي وڃي. هو رواداريءَ جو حامي آهي. تنهنڪري هو اهڙو معاشرو آڻڻ گهري ٿو، جنهن ۾،

غريب ۽ شاهوڪار جا تفاوت نہ هجن،

نہ ٿي ڪئي. هن مذهبي عقيدن موجب ماڻهن جي ڪفر ۽ اسلام ۾ ورهاست

هن جي نظر ۾ اها ورهاست هيٺين ۽ طرح هئي:

ڪفر	اسلام
(الف) خود مطلبي	(الف) بي طمعي
(ب) نفاق	(ب) اتفاق
(ت) نفرت	(ت) محبت
(ث) زور زبردستي	(ث) اهنسا
(ج) فرقہ بندي	(خ) اتحاد

جيئن تہ سندس نقطي نگاه واري اسلام تي گهڻو بحث ٿيل آهي، انهي ۽ ڪري هاڻي سندس ڪفر وارين ڳالهين تي ڪجهہ روشني وجهان ٿو.

(الف) **خود مطلبي:** صوفي ۽ وٽ هر ڳالهہ، جا شخصي يا مستقل مفاد جي فائدي ۾ ۽ عوام جي نقصان ۾ هئي، سا خود مطلبي هئي. صوفي ۽ وٽ هر ڳالهہ، جا هر فرقي جي فائدي ۾ ۽ انسانيت جي نقصان ۾ هئي، سا خودمطلبي هئي. صوفي ۽ وٽ هر ڳالهہ، جا هڪ مذهب کي ٻين کان وڏيڪ يا جدا ڄاڻندڙ هئي، سا خودمطلبي هئي. صوفي ۽ وٽ هر ڳالهہ، جا هڪ ملڪ جي فائدي ۽ ٻين جي خلاف هئي، سا خود مطلبي هئي. هن خود مطلبي ۽ کي ڪفر برابر سمجهيو ٿي.

(ب) **نفاق:** صوفي ۽ جي نظر ۾ حقيقي وجود ذات الاهي ۽ جو آهي. ٻيون سڀ شيون ان جي صفات آهن. صفات گوناگون ۽ ڪثير آهن. ذات واحد آهي. ڪثرت کي حقيقت ڄاڻڻ غلطي آهي. صوفي ۽ جي نظر ۾ اها ڳالهہ ڪفر برابر هئي تہ هرڪو پنهنجي راءِ، مذهب ۽ عقيدي کي صحيح سمجهي، ٻين کي غلط ڄاڻي. ان مان نفاق پيدا ٿيڻ جو امڪان هو، جو بدامني ۽ فساد جو ڪارڻ بڻجي

باهرين ملڪن جي مسلمانن انهيءَ نقطي نگاهه کي ڦٽو ڪري ڇڏيو آهي. هن وقت صرف پاڪستان ۾ ڪي جاهل، خود غرض مطلبي، مستقل مفاد جا حامي ملا ۽ انهن جا طرفدار صاحب اقتدار ان نظريي جا حامي وجي رهيا آهن.

(۴) صوفيءَ جو چوٿون عقيدو:

مسلمانن جي جدا قوم جي تصور جي خلاف آهي.

هو اسلام جي اعليٰ اصولن کي چند ماڻهن جي گروهه ۾ محدود ڪري، ان کي جدا قوم يا فرقو بنائڻ نٿو گهري، ملن جي اهڙي عقيدي کي هو روح اسلام جي خلاف ۽ مصنوعي جوڙجڪ ڄاڻي ٿو. انهيءَ نقطي نگاهه کان جو هر راسخ العقيده ۽ صالح عمل ماڻهوءَ کي صحيح مسلمان ڄاڻي ٿو ــ پوءِ جو ظاهري طور ڪنهن ٻه مذهبي يا غير مذهبي گروه جو فرد شمار ٿيندو هجي. انهيءَ اصول ۾ مجن ڪري، هو مسلمانن جي جداگانه قوم جي نظريي ۽ اسلام جي جدا مذهبي نظام کي ختم ڪريو ڇڏي.

قرآن شريف جي هيٺين آيتن جي معنيٰ جي هن کي پوريءَ طرح پروڙ آهي:

(۱) "ان اڪرمڪم عندالله اتقاڪم."

[يعني ــ اوهان مان پرهيزگار ۽ چڱن عملن وارا ماڻهو ئي خدا کي پسند آهن.]

(۲) "والذين آمنوا و عملوالصالحات ــ سند خلهم جنات تجري من تحتهاالانهار خالدين فيها."

[معنيٰ ــ جن کي ايمان آهي ۽ عمل صالح ڪن ٿا، سي دائمي خوشيءَ جون نعمتون حاصل ڪندا."]

ان جي وڌيڪ تشريح ملا واري تشريح جي جواب ۾ ڏني ڏيئي آهي.

جهلڪ ڏسي ٿو، جي ظاهري اختلاف ڪري منجهي پون ٿا، تن کي
هو ڪچو ڄاڻي ٿو.

حسن جو حق جو، سو خامي ڀانئين خام،
اڃي ٿيا اسلام، ڪفر ڪافر پاڻ ۾.
(شاهه)

صوفين ۽ سنتن طرفان مختلف مذهبن کي نزديڪ آڻڻ
لاءِ، دنيا ۾ ڪيتريون ئي ڪوششون ٿي ٿيون آهن. جهڙوڪ:

(١) شيخ بدرالدين سماوا طرفان، ترڪيءَ ۾، اسلام ۽
ڪرسچئنٽيءَ کي ويجهو آڻڻ جي ڪوشش ٿي.

(٢) ڪبير ڀڳت ۽ گرونانڪ طرفان، هندستان ۾، اسلام ۽
هندوازم کي ويجهو آڻڻ جي ڪوشش ٿي.

(٣) راجا رام موهن راءِ طرفان، هندستان ۾، ڪرسچئنٽيءَ ۽
هندوازم کي ويجهو آڻڻ جي ڪوشش ٿي.

(٤) هنگ سيوچئان طرفان، چين ۾، تائوزم ۽ ڪرسچئنٽيءَ
کي ويجهو آڻڻ جي ڪوشش ٿي.

(٥) اڪبر بادشاهه طرفان هندستان ۾، اسلام، هندوازم، جين ازم،
ڪرسچئنٽي ۽ زردشتيءَ مت کي ويجهو آڻڻ جي ڪوشش ٿي.

(٦) دارا شڪوه طرفان، هندستان ۾، جملي مذهبن جي ڪثرت
پويان بنيادي وحدت پرکڻ ۽ حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ٿي.

(٧) شاهه عنايت عليہ الرحمة، سچل سرمست عليہ الرحمة طرفان،
سنڌ ۾ جملي مذهبن جي ڪثرت پويان بنيادي وحدت پرکڻ ۽ حاصل
ڪرڻ جي ڪوشش ٿي.

تنهنڪري صوفي مذهب کي سياست کان علحده رکڻ جو
حامي آهي. هن کي پتو آهي ته ٻنهي کي گڏي هلائڻ ڪري، فائدي
بدران ماڻهن کي نقصان زياده ٿيو آهي. هندن، عيسائين، ٻڌن ۽

انهن ڳالهين ۾ ڳياڪر جي دست اندازي برداشت ڪري سگهي ٿو.
حڪومت ۽ مذهبي نظام طرفان سندس عقيدي، خيال ۽ راءِ جي
آزاديءَ ۾ دخل کي هو پنهنجي انساني بنيادي حق جي خلاف
سمجهي ٿو.

هو مذهبي ڳالهين کي، باهمي گفتگو، ذاتي تجربي ۽ علم
۽ عقل جي بنياد تي قائم ڪرڻ جو حامي آهي. هن جي ڪنن ۾
"لا اڪراه في الدين قد تبين الرشد من الغي" (معنيٰ - دين ۾ سختي ۽
زور نہ هئڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ هدايت جو رستو گمراهيءَ کان ڌار
پيو آهي.)" جو آواز گونجي رهيو آهي.

صوفي اهنسا جو قائل آهي. هو سياست، مذهب، خيال، عمل
۽ روزانہ زندگيءَ ۾ اهنسا جي اصول کي رهبر راه بنائڻ گهري ٿو.
هو رسول مقبول صلعم جي قول "اظهار اختلاف الراء في امتي رحمة."
(معنيٰ - "اختلاف راءِ کي برداشت ڪرڻ منهنجي پوئلڳن لاءِ رحمت
جو باعث ٿيندو ــــ") کي وڏي اهميت ڏئي ٿو. هن جو عقيدو آهي
تہ نظر ۽ خيال جي رنگارنگي حسن ازلي کي دوبالا ڪري ٿي:

"مارڻ لاءِ مسڪين جي لکين ناز سڪيو آهين نوان نوان!"

جيئن باغ ۾ مختلف رنگن جا گل اِن جي زيبائش کي وڌائين ٿا،
تيئن ڪثرت خيالات کي شو وحدت حق جا مختلف پهلو ڄاڻي ٿو:

هڪ قصر در لک، ڪِوڙين منجهس ڪڙڪيون،
جيڏانهن ڪريان پرک، تيڏانهن سڄڻ سامهون.
(شاهہ)

هو جدا جدا مذهبن کي هڪ ڦالين قدرت جا گوناگون رنگ
ڄاڻي ٿو، جي، باوجود ظاهر ڪثرت جي ان جي بنيادي خوبصورتيءَ
۽ وحدت کي وڌائين ٿا.

هو هندو، مسلم، عيسائي، ٻڌ، يهودي وغيره سڀني ۾ حق جي

۽ محدود ڪري ھلايو وڃي. ھو تحريڪ ۾ دائمي زندگي محسوس ڪري رھيو آھي.

ھن ڪي ملا يا صاحب اقتدار طبقي طرفان جڏھين نہ الله، رسول قرآن جي نالي ۾، ڪن ڪمن جي ھدايت ڪئي وڃي ٿي، تہ ھو جاھل نہ آھي، جو ڳالھہ جي تہہ تائين پھچي نہ سگھي، ھو ان کي مستقل مفاد طرفان سندن تسلط قائم رکڻ جو بھانو سمجھي، ان کي نتو مڃي، ۽ بغاوت ڪري ٿو.

ھو حق کي، سچ جي روشني يا ھوا وانگر، ھتر ڪنھن جي ملڪيت سمجھي ٿو. ھو ان کي چند فرقن ۽ قومن جي ھڪ ھٽي بنائڻ لاءِ تيار نہ آھي.

ھن جا بنيادي متا فنا ۽ بقا جي اصولن تي بيٺل آھن. ھو ھر فرسوده شيءِ، عقيدي ۽ دستور کي ختم ڪرڻ لازم ڄاڻي ٿو. ان جي جاءِ تي نئين ڪارآمد شيءِ، نظريو ۽ دستور آڻڻ گھري ٿو. ھو راز حيات معلوم ڪري ويو آھي، تہ آھا سدائين گردش ۾ آھي:

موجيم ڪہ آسودگيءِ ما عدم ماست،
ما زنده بہ آنيم ڪہ آرام نيگريم.

[معني- زندگي لھر مثال آھي، جا جيستائين تحرڪ ۾ آھي سندس وجود قائم آھي. سندس تحرڪ بند ٿيڻ بعد ان جو خاتمو ٿئي ٿو.]

[٣] صوفيءِ جو ٽيون عقيدو.

دين ۽ سياست کي علحده رکڻ گھرجي.

صوفي دين کي رضاڪارانہ تجربي ۽ علم جي بنياد تي حاصل ڪيل معلومات جو ذخيرو ڄاڻي ٿو جنھن موجب زندگي بسر ڪرڻ پنھنجو شخصي معاملو ڄاڻي ٿو. ھو ڄاڻو جدا آھي. سرندو بہ جندا. سندس عقيدن لاءِ جوبدار بہ ھو پاڻ آھي. پوءِ ھو ڪھڙيءَ طرح سان

عملي انسانذات جي وچ ۾، ملن، پادرين ۽ پنڊتن وغيره طرفان مذهبن
جي نالي ۾ ڪڙي ڪيل ديوارين کي ڊاهي، اتحاد عالم پيدا ڪرڻ
لاءِ آيو هو، نه مذهب جي نالي ۾ نئين ڏيکڙي چاڙهي، فتني فساد
کي وڌائڻ لاءِ آيو هو.

صوفي انسان کي خدا جو نائب ڄاڻي ٿو، ان جي آزاديءَ
کي، مذهب، حڪومت، نسل ۽ رنگ جي نالي ۾، سلب ڪرڻ
سادي اساسي حق خلاف ڄاڻي ٿو. صوفي هڪ قسم جو مزاجي آهي.
(Anarchist) آهي، جو سڀني قيدن کان آزاد ٿيڻ گهري ٿو. انهيءَ
ڪري ڪيترا انتها پسند تارڪ الدنيا، مجذوب ملامتي ٿيو ملا جي
تسلط کان ٻاهر نڪرڻ گهرن ٿا.

صوفي، هر موجوده مذهب جي ۹۵ سيڪڙو ڳالهين کي فرسوده،
بي معني ۽ بي سود سمجهي، انهن ۾ اعتبار نٿو رکي. هو مذهبن جو
ست ڪڍي، ڦوڪ ڦٽو ڪرڻ گهري ٿو. هو عشق ۽ عقل کي هڪ
تصوير جا ٻه رخ ڄاڻي ٿو، جنهن جي رهبريءَ هوندي ٻئي ڪنهن جي
هدايت جي ضرورت نٿو محسوس ڪري.

هو ٻاڻ کي فطرت جو ايجنٽ ڄاڻي، هر پراڻي ۽ بي سود
شيءِ کي ڊاهي، حالتن ۽ ضرورتن جي تقاضا مطابق، نئين شيءِ بنائڻ
گهري ٿو. فطرت تي جڏهن غور سان نظر ڪري ٿو، ته ڪيس ان ۾
هر گهڙي انقلاب ڏسڻ ۾ اچي ٿو. نئين شيءِ پراڻيءَ جي جاءِ وٺندي وڃي ٿي
ڪا شيءِ ساڳيءَ جاءِ تي بيٺل نٿو ڏسي. زمين، تارا، چنڊ، سج کي هو ڦرندو
ڏسي ٿو. راتين پٺيان ڏينهن ۽ موسمن پٺيان موسمون بدلبيون ڏسي ٿو. پاڻيءَ
هوا سدائين تحريڪ ۾ نظر اچن ٿا. وڻ، جانور ۽ ماڻهو جمي وڏ
ٿي، مرندا ڏسي ٿو. وري انهن جي جاءِ ڀرڻ کي والاريندو ڏسي ٿو
ماڻهوءَ ۾ هر گهڙيءَ، دم ڪٽ سان، خراب رت کي بدلي ٿيندو ڏ
ٿو. ڪا به شيءِ، سواءِ ذات الاهيءَ جي، دائم ۽ قائم نٿو ڏسي. ا
ماڻ ... تبديليءَ جي سلسلي هوندي، هن ڪان ڪنهڙيءَ طر
... کي سمجهي ٿي ته ڪيس ڪن مذهبي قانون جي دائ

(٢) صوفي جو پيو عقيدو.

دين جي نظام کي هو روح اسلام جي خلاف ڄاڻي ٿ...

صوفي جملي انسانذات کي هڪ بدن سان تشبيه ڏئي ٿ...
جنهن جا عضوا هڪٻئي کان جدا ٿي نٿا سگهن. هن جي نزديڪ...
صحيح انسانيت ان کي چئجي، جو هڪ ماڻهوءَ جو ايذاءُ ٻئي کـ...
محسوس ٿئي.

انسانيت کي مذهبن، فرقن، گروهن ۽ قومن ۾ ورهائي جد...
ڪرڻ کي هو دين فطرت (اسلام) ۽ مفاد انسانيءَ جي خلاف ٿو سمجهي...
هو ماڻهن جي، مذهبن، رنگن، نسلن ۽ نظرين جي نالي ۾، ورهاست...
مصنوعي ۽ مضر ٿو ڄاڻي. هن جو متو اهو آهي ته،

بني آدم اعضاءِ يڪ ديگراند،
ڪه در آفرينش ز يڪ جوهراند،
چو يڪ عضوه بدرد آورد روزگار،
هم عضوها را نماند قرار.

[معنيٰ - انسان هڪٻئي جا عضوا آهن، ڇاڪاڻ ته اصل ۾ اهي هڪ جنس سان آهن. ان جو مثال ائين آهي ته جڏهين بدن جي هڪ عضوي ۾ سور ٿئي ٿو ته سيئي عضوا بي قرار ٿيو پون ٿا.]

تو براءِ وصل ڪردن آمدي،
نه براءِ فصل ڪردن آمدي.

[معنيٰ - تون دنيا ۾ اتحاد پيدا ڪرڻ لاءِ پيدا ٿيو آهين، نه نفاق ڦهلائڻ لاءِ.]

ازانسواءِ صاحب فهم فراست کي معلوم هو، ۽ صوفي به انهيءَ گروهه سان هو، ته دينن کي منظم ڪرڻ ڪري، ملا جو، خدا، رسول ۽ قرآن جي نالي ۾، عوام مٿان تسلط قائم ٿيڻ وارو هو، جا الهه هڪ طرف مستقل مفاد پيدا ڪري ٿي ۽ ٻئي طرف انسانن جي آزاديءَ جي راهه ۾ رڪاوٽ وجهي ٿي. هن جي خيال موجب اسلام

(۵) نماز گناھن کان ڇوٽڪاري لاءِ. عبادت جو اھو تخيل ۽ صاحب فھم فراست ۽ صوفيءَ وٽ قابل قبول نہ آھي. ھن ڪي پتو آھي تہ جماعتي ڏوھ خدا جي عبادت ڪرڻ ڪري معاف ٿي نٿا سگھن. جيڪڏھن ائين مجبو، تہ پوءِ ھرڪو ماڻھو چوري ڪري، ڌاڙا ھڻي، ٻين کي ٺڳي، واپار جي شين ۾ ملاوت ڪري، ۽ چور بازاري، سمگلنگ، خون، ظلم ڪرڻ بعد، عبادت سان خدا کان معافي وٺي، آزاد ٿي سگھي ٿو. اھڙي اعتقاد رکندڙن جو خيبر نہ آھي تہ خدا بنسبت ڪھڙو تصور آھي. ڇا، ھو عادل نہ آھي، جو سندن خوشامد ۽ رشوت تي راضي ٿي، سندن ھٿان ھڪڙن بندن کي پھتل نقصانن کي نظرانداز ڪري، ڪيس گناھ ۽ ظلم جا ڪيل ڪم معاف ڪري ڇڏيندو. نماز ۽ عبادت ۾ گناھن کان بيزاري ۽ توبہ البت ڪجھ معنيٰ رکي ٿي، ليڪن گناھن کان بخشش جو خيال ۾ رکڻ خدا جي عادل ۽ منصف ھڻ کي غلط لھرائڻ جي برابر آھي. ھن وقت حالت ڪھڙي آھي؟ ھر قسم جو ڏوھاري پنھنجي ڏوھ وارو ڌنڌو چالو رکيو اچي، ۽ عبادت ۾ ڪندو اچي! ان جو مطلب ڪھڙو آھي؟ صوفي ان کي ڏوڪي ۽ منافقيءَ جي نالي سان سڏي ٿو. تاھم باھو عليہ الرحمة فرمائي ٿو تہ

پڑھ پڑھ حافظ ڪرن تڪبر، ملان ڪرن وڈائي، ھو —
گلياں دي وچ قرآن نمائي، بغل ڪتابان چائي، ھو —
جتي ڏيکن چگا چوکا، اتي پڑھن ڪلام سوائي، ھو —
ڈوھين جھان انھان دي مٺي "باھو"،
جنھان کادي بيچ ڪمائي، ھو —

اھڙيءَ طرح ٻين مذھبي رسن جي بہ صاحب فراست وٽ ڪا وقعت نہ آھي. انھن کي ھو قديم زماني جا بيڪار ۽ بي معنيٰ رواج ۽ رسمون ڄاڻي ڦٽي ڪري ڇڏي. حج ڪرڻ، قرباني ڏيڻ، قبرن تي وڃي دعائون گھرڻ، ختما ڏيارڻ، ۽ تعويذ، ڌاڳا، ڦيٽا، چندا ھڻ کي ھو معنيٰ ۽ بي مطلب سمجھي ٿو.

(٣) نماز قلب جي سڪون لاءِ . اها ڳالهه حقيقت آهي ته مشڪلاتن، تڪليفن، بيمارين ۽ ڏکن ۽ دردن جي وقت جڏهين ماڻهو مغموم ۽ مضطرب ٿئي ٿو، ته ان وقت کيس آٿت، ڏڍ ۽ دلاسي جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي. عبادت اهڙن وقتن ۾ دل جو سڪون ڏئي ٿي. ماڻهو انهن حالتن ۾، جانورن، دريائن، بتن، ديوتائن، ديوين ۽ خدا کان پئي مدد ۽ دعا گهري آهي، ان ڪري کيس تڪليفن مان ڇوٽڪارو ملندو آهي يا نه، ليڪن نفسياتي طور، عارضي طرح، اطمينان قلب پئي حاصل ٿيو اٿس. ان ڪري عبادت کي دل جي ڇنڊي (Sedative) ۽ مفرح (Tranquilizer) دوا طور پئي ڪتب آندو ويو آهي. ليڪن اهو به سوال اٿي ٿو ته هر دوا جو بي وقت ۽ حد کان وڌيڪ استعمال ان جي افاديت وڃايو ڇڏي. جهڙيءَ طرح دوا جي عادي ٿيڻ ڪري، اها اثر وڃايو ڇڏيو، اهڙيءَ طرح سان هر وقت، بنا ضرورت جي، دعا ۽ عبادت جي عادت به پنهنجو اثر گهٽايو ڇڏي. ان جو اهو مطلب به نه آهي ته دل جو سڪون صرف نماز مان حاصل ٿئي ٿو. هر مذهب وارن هن عبادت جا جدا جدا طريقا رٿيا آهن. تنهنڪري سڀني طرح جي عبادت دل جي ڇنڊي ۽ مفرح جو ڪم ڏئي سگهي ٿي.

(٤) نماز آخرت جي فائدي لاءِ. چوٿون فائدو نماز جو آخرت جي ڀلائيءَ جو بيان ڪيو ويو آهي. صوفي، ملا واريءَ آخرت کي ڪو نه ٿو مڃي. هن کي معلوم آهي ته بهشت، دوزخ، پلصراط، قيامت وغيره اڻوجهه ماڻهن کي لالچائڻ يا ڊيڄارڻ لاءِ ذريعا ڪري پئي ڪتب آندا ويا آهن. انهن جو حقيقت ۾ ڪو وجود ئي نه آهي. تنهن ڪري جيڪا شيءِ هجي ئي ڪا نه، ان جي فائدي لاءِ عبادت ڪرڻ جي ڪا معنيٰ ئي ڪا نه آهي. ازانسواءِ صوفي عاشق آهي. هن جو هر ڪم دوست جي رضامندي ۽ دل جي خوشيءَ لاءِ، ۽ نه سودي ۾ عيوضي وٺڻ لاءِ، ٿئي ٿو. عبادت جي جيڪڏهن هو ضرورت سمجهي ته البت محبت الاهيءَ لاءِ ڪري سگهي ٿو. ليڪن آخرت جي نفعي لاءِ عبادت ڪرڻ سندس اصولن جي خلاف آهي.

بکسونيءَ ۽ پوري توجہ سان ادا ڪئي وڃي. عبادت ڪرڻ وقت اهڙي ماڻهوءَ کي پتو هجي تہ ڇا چئي رهيو آهي، جنهن جي عبادت ڪري يا جنهن کان دعا گهري رهيو آهي، ان کي هو حاضر ناظر ڄاڻي. ان وقت هن جي دل خام خيالن کان خالي هجي. اڪيلي نماز با جماعت پڙهڻ ڪري، صالحن جي صحبت نصيب ٿيندي هئي. اڪيلي طور پڙهڻ مان غور ۽ فڪر جو موقعو ملندو هو. پر اندازو لڳائڻو آهي تہ اهڙي قسم جي عبادت ڪيئن ٿا ڪن؟ سامان ۾ ملاوت ڪرڻ يا چور بازاري ڪرڻ وارو واپاري نماز ۾ بہ اهي خيال پچائيندو رهي ٿو. رشوتي ڪامورو يا وڏو ماڻهو اڄڪلهہ نماز کي پنهنجي پرده پوشيءَ لاءِ ڪتم آڻي ٿو. خود مطلب ۽ ظالم پنهنجين خرابين کي ڍڪڻ لاءِ تيار تہ آهن. تہ پوءِ ان جو نتيجو بہ اهو ٿو نڪري تہ عبادت مان ڪن نورن جي نفس جي صفائي ٿئي ٿي. عام طرح ان جو اثر تمام گهٽ ٿئي ٿو. نماز يا عبادت جي افاديت جو اهو حال ڏسي، شاهہ باهو عليہ الرحمة فرمايو تہ

نفل نمازاں ڪم زنانياں دا تے روزے صرفا روٽي، هو—
مڪے دبول اوني جاون گهر دے هوون ٽوٽي، هو—
آچيان بانگان اوني ڏبون نيت جنهان دي کوٽي، هو—
ڪي پرواه تنهانون "باهو" جنها گهر وچ لڌي پوٽي، هو—

شاهہ لطيف عليہ الرحمة انهيءَ کي مد نظر رکي فرمائي ٿو:

روزا ۽ نمازون اي پڻ چڱو ڪم،
اوءَ ڪوبيو فهم، جنهن سان سڄي پرينءَ کي.

علامہ شيخ محمد اقبال عليہ فرمائي ٿو تہ

جو سر بسجدہ هوا کبهی، تو زمين سے آنے لگی صدا.
ترا دل تو هے صنم آشنا، تجهے کیا ملے گا نماز میں!

حضرت بلا شاهہ عليہ فرمائي ٿو—

روزے حج نماز نے مائی،
مينون پيا نين آن بهلائی.

تصور جدا جدا ٿي رهيا آهن، ان ڪري اهو معاملو ذرا ڏکيو پيو
نظر اچي ٿو. پوريءَ طرح صحيح تميز پيدا ٿيڻ جي ڪمي، ڪري
سگهجي، ۽ اهو نفس آماره جي دائري کان متيرو آهي.

(۲) نفس لوامه: نفس جو هي درجو اهو آهي، جنهن ۾
ماڻهو کي رواجي طرح قبيلي ۽ جماعت جي دستورن ۽ قديم تجربي
۽ روايات مطابق غلط صحيح، بري ۽ ڀلي جي تميز جو پتو پوي ٿو.
غلط ۽ صحيح، بري ۽ ڀلي بابت مختلف زمانن ۾ قبيلن، مذهبن ۽
معاشرن جدا جدا معيار قائم ڪيا آهن. تنهن ڪري ان جي تميز ۽
چند چاڻ مذهبي احڪامن ۽ حڪومتن جي قانونن جي موجودگيءَ
۾ محدود ٿيو پوي. بهرحال هن حالت ۾ ماڻهوءَ کي ڪجهه مڙيئي
خبر ۽ تميز رهي ٿي. پر سوال اٿي ٿو ته سندس قوت ارادي ايتري
مضبوط ٿي آهي يا نه، جو نفسي سڏ کي ڇڏي، دستوري پابندين جي
تعميل ڪري، هي نفس جو درجو ماڻهوءَ کي دوراهي تي آڻي ٿو،
جتي هو ڪڏهين نفساني خواهشن جي پيروي ڪري ٿو، ڪڏهين
اخلاقي دستورن جي پوئلڳي. اڪثري حالتن ۾، نفسياتي خواهشن
جي طاقتور هئڻ ڪري، هن کان برا ڪم سرزد ٿيو وڃن.

(۳) نفس مطمئنه. نفس جو هي اهو درجو آهي، جو ڪن
مخصوص ماڻهن کي نصيب ٿئي ٿو. اهي نه صرف غير معمولي علميت
۽ دانش جي لباس سان ملبوس رهن ٿا، ليڪن انهن جي قوت
ارادي ۽ صلاحيت عمل اهڙي درجي تي پهتل آهي، جنهن ۾ هو
اڪثري غلط ۽ برن ڪمن کان پري رهن ٿا. پر "انسان خطا جو گهر
آهي،" جي مثال وانگر، بعضي پيغمبرن ۽ درويشن کان خطائون ٿيو وڃن.

هاڻ سوال اٿندو ته نماز ۽ عبادت ڪهڙي نفس واري گروهه
۽ ڪارآمد ٿي سگهي ٿي. جواب ظاهر آهي ته ان جو فائدو پهرئين
ٻئي گروهه کي گهڻو پهچي سگهي ٿو. ٽئين گروهه واري کي ان
مان ڪو خاص فائدو ڪونه پهچندو. ليڪن اهو فائدو انهن کي ته
ڏهين پهچي سگهندو، جڏهين نماز يا عبادت صدق دل، خيال جي

ماڻھو انھن ڳالھين کي ظلِ تسليءَ کان وڌيڪ حيثيت نٿا ڏين.

٢- نماز نفس جي صفائي يا اندر اجارڻ لاءِ: تزڪيہ نفس جي معنيٰ ڪثيف حيواني خواھشن ۽ سڌن مان نجات حاصل ڪرڻ کي سڏيو ويندو آھي. ڇاڪاڻ ته انسان کي ڏسڻو آھي ته اھي ڪھڙيون خواھشون ۽ سڌون آھن، جن کان ماڻھوءَ کي ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ جي طلب آھي.

سڌون ۽ خواھشون ڇا آھن، انھن جي پيدا ٿيڻ جا ڪارڻ ڪھڙا آھن. ان جو ذڪر طوالت جو باعث بڻجي، ھن مضمون جي دائري کان ٻاھر ٿي ويندو. ان جي پوريءَ معلومات لاءِ علم نفسيات يا من وديا جي ڪتابن کي پڙھڻ گھرجي، جنھن کي انگريزي زبان ۾ سئڪالاجيءَ (Psychology) جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. ھتي ھي چون ڪافي ٿيندو ته ڪنھي سڌن ۽ خواھشن کان ڇٽڪارو انسان کي پڪار ۽ مرده دل بڻائي ڇڏي ٿو. انھن جو ھڪ حد اندر ھئڻ ضروري آھي. صرف، صحيح ۽ غلط جي تميز بعد، انھن جو صحيح طرف رجحان موڙڻ ضروري آھي. انھيءَ واسطي صوفين نفس کي ٽن درجن ۾ ورھايو آھي:- (١) نفس آماره، (٢) نفس لوامه، ۽ (٣) نفس مطمئنه.

(١) نفس آماره: اھو نفس جو درجو تميز ۽ عقل جي خاصيتن ۾ ناقص ھوندو آھي. جھڙيءَ طرح ڪو جانور ساڳو ڪم ڏسي، يڪدم خواھش جو تابع ٿي، وڃي اھو ڪائي لڳندو آھي ۽ نتيجن جي ان کي پرواھ نه ھوندي آھي، ۽ ان کي اھو پتو ھوندو آھي ته اھو ڪم برائو آھي، جنھن جي ڪائڻ تي بندش آھي يا ان جي ڪائڻ مان بندني صحت کي نقصان پھچڻ جو انديشو آھي وغيره. ماڻھو به وحشيانه دور ۾ انھيءَ حالت کي وڃيا ھنا، ۽ جيئن پوءِ تيئن تجربي ۽ علم ڪري ويا ان کان مٿي چڙھندا. ھ وقت شايد تمام ٿورا اھڙا ماڻھو ھجن، جن کي فائديمند ۽ نقصانڪ شين جي تميز نه ھجي، ليڪن ڇاڪاڻ ته صحيح ۽ غلط جا معيار

آڻڻ لاءِ خدا جي عبادت ڪرڻ لازمي ٿيو پيو، ۽ نماز بهترين قسم جي عبادت آهي.

صوفيءَ جي نظر ۾ خدا جو شخصي تصور نا قابل قبول آهي. هي خدا کي شڪل، مڪان، زمان، اسباب ۽ سڀني انساني صفتن کان مٿي ۽ پاڪ سمجهي ٿو. هو قائم بذات ۽ بي نياز آهي. هو نہ ڪنهن جو ڄائو آهي، نہ ڪنهن کي ڄڻيو اٿس. هن کي ڪاڏي، خوشامد ۽ ٻيءَ ڪنهن بہ شيءِ جي ضرورت نہ آهي. هو نفسياتي صفتن کان، جن ۾ خوشي ۽ رنج پيدا ٿي وڃن ٿا، آزاد آهي. هو 'ساهہ جي رڳ کان ويجهو' ۽ 'هر جاءِ حاضر ناظر' آهي. صوفي جو آخري نڪتو اهو آهي تہ اسان ڪجهہ نہ آهيون، سڀ ڪجهہ ذات الاهي آهي. صفت کي ڪا جدا هستي ۽ وجود نہ ٿو رهي، انهيءَ ڪري نماز جو اهو پهلو صوفيءَ جي نظر ۾ بي معني ۽ بي مطلب ٿيو پوي —

سڀ ڇڏيائون سانگ، ڪندا ڪوہ نماز کي،
جيڏانهن عالم آسرو، تيڏانهن ڪن نہ تانگ،
نڪي پڙهن ڪلمو، نڪي ڏين بانگ،
لاهوتي ٻي لانگ، عدم ڪون اڳي ويا. (بيدل)

انهيءَ کان سواءِ چلہ ڪشي، وظيفا ۽ قرآن خواني ۽ درود پڙهڻ وغيره بہ مسلمانن جي عبادت ۾ شامل آهن. اهل علم ۽ تاريخدانن کي پتو آهي تہ زماني قديم کان وٺي، موجوده مذهبن جي پيدائش کان بہ اڳ، ماڻهن ۾ ڪن لفظن جي دهرائڻ جي تاثير ۾ اعتقاد هو. انهيءَ لاءِ تپسيا ڪرڻ ۽ چلن ڪڍڻ جو رواج بہ جاري هو. انهن جي اثر سان هو وڏين طاقتن کي تسخير يا رضامند ڪرڻ جو ويساهہ رکندا آيا آهن. مسلمانن بہ انهن جي تتبع ۾ انهن ڳالهين جي افاديت ۾ اعتبار پئي رکيو آهي، ليڪن تجربي ۽ عقل جي ڪسوٽيءَ تي انهن جو مؤثر هئڻ مشڪوڪ ثابت ٿي ويو آهي. انهيءَ ڪري دانشمند

مسلمانن ۾ هيٺيان عبادت جا طريقا مروج آهن: (١) نماز، (٢) وظيفا، (٣) چلہ ڪشي، (٤) قرآن خواني، (٥) درود خواني، وغيره.

نماز کي مسلماني عبادتن ۾ مکيہ درجو حاصل آهي. ان کي مُلن اسلام جي مکيہ رڪنن مان هڪ ڪري شمار ڪيو آهي. چيو ائين تہ

روز محشر کہ جان گداز بود، اولين پرسش نماز بود

[يعني، روز محشر سڀ کان اول نماز بابت پڇا ڪئي ويندي.]

جيڪڏهين انهيءَ مسئلي تي غور ڪبو تہ معلوم ٿيندو تہ نماز مان هيٺين فائدن حاصل ٿيڻ جو ذڪر ڪيو وڃي ٿو: (١) خدا جي رضامندي، (٢) تزڪيہ نفس (نفس جي صفائي)، (٣) سڪون قلب (دل جي شانتي)، (٤) آخرت جو نفعو، ۽ (٥) گناهن کان ڇوٽڪارو.

انهن ذڪر ڪيل فائدن مان هرهڪ تي روشني وجهڻ بهتر ٿو سمجهان.

١. نماز خدا جي رضامندي حاصل ڪرڻ لاءِ. انهيءَ عقيدي جو بنياد خدا جي شخصي تصور تي رکيل آهي، جنهن مطابق خدا مائين ماڻهن وانگر خوشيءَ ۽ رنج جي صفتن سان موصوف آهي. ملن جو چوڻ آهي تہ خدا سائين سندس پيدا ڪيل ماڻهن جي هرهڪ ڪم کي ڏسي رهيو آهي. هو ڪن ڪن تي راضي ۽ ڪن تي ناراض ٿئي ٿو. ان بابت مذهبي ڪتابن ۾ ذڪر ڪيل آهي تہ ماڻهن تي ٻن قسمن جا فرائض ٿين ٿا: (١) حقوق الله، ۽ (٢) حقوق العباد.

حقوق العباد جو ذڪر باهمي تعلقات جي احوال ۾ ڪري آيو آهيان.

نماز حقوق الله ۾ داخل آهي. ملا جو چوڻ آهي تہ خدا سائينءَ ماڻهوءَ کي پيدا ڪيو آهي. هن کي زنده رکي، گذر مهيا ڪري ڏني ۽ کيس تندرستي عطا ڪئي اٿس. ان ڪري، فرمانبردار ۽ صالح هئڻ ڪري، هن کي انهن نعمتن واسطي خدا جا شڪرانا بجا

خود سنڌ ۾ اسلامي تشريح غلط بنيادن تي تعمير ٿيل آهي.

صوفيءَ جي نظر ۾ ماڻهو نورالاهي اهڃاڻ ڪري، مذهبن جا غلام ٿي ٿا سگهن. مذهبي دستور سنڌن مفاد لاءِ بنايل هئا. جڏهين اهي زماني جي تبديليءَ ڪري، فائدي جي بدران نقصان جو باعث بنجن ٿا، تہ انهن کي هو غير موسمي ڪپڙن وانگر اڇلي ڦٽو ڪري ٿو.

بيدل سائين فرمائي ٿو تہ

مذهب واري قيد کون بيدل، عشق ڪيو آزاد!

ٻئي درويش چيو آهي تہ

ڏسو عشق جا انصاف، مڙيئي مذهب ڪيائين معاف!

(۳) **رسومات ۽ عبادات:** انسان نفسياتي طور ذي حس ۽ جذباتي جانور آهي. هر خوف، نقصان، رنج، غصو، گهٽتائي، وغيره سندس قلبي سڪون ۽ دلي جميعت کي لوڏيو ڇڏي.

جهڙيءَ طرح جسماني بيمارين لاءِ ڪي عارضي ۽ ڪي دائمي علاج حڪيمن ۽ ڊاڪٽرن طرفان رٿيا ويا آهن، اهڙيءَ طرح ذهني ۽ نفسياتي تڪليفن جي رفع ڪرڻ يا گهٽائڻ لاءِ بہ ڪن بزرگن طرفان ڪي عارضي ۽ ڪي دائمي قسم جون تدبيرون سوچيون ۽ ڏسيون ويئون آهن.

ليڪن هيءَ ڳالهہ صاف سمجهڻ جي لائق آهي تہ جهڙيءَ طرح جسماني مرضن جي علاج لاءِ مختلف وقتن ۾ معلومات ۽ تجربن جي بنياد تي جدا جدا علاج رٿيا ويا هئا. جهڙوڪ ڪنهن وقت سڱيون هڻائڻ، رڳا لڳائڻ، سيرون ڇوڙائڻ، ڏنڀ ڏيڻ، ڪلون چاڙهائڻ، ۽ مارون ڏيئي بيماري ڪڍڻ جو عام دستور هو، ليڪن هاڻ انهن کي وحشيانہ علاج سمجهي ترڪ ڪيو ويو آهي ۽ انهن جي جاءِ تي جديد يوناني ايلو پيٿي وغيره علاج ڪيا وڃن ٿا؛ اهڙيءَ طرح نفسياتي تڪليفن لاءِ بہ ڪي طريقا ۽ تجويزون سوچيون ويئون هيون ـــ انهن ۾ ڪريا ڪرم، عبادتون، ورد، وظيفا، ڦيڻا، چنڊا، ڌاڳا، تعويذ وغيره شامل هئا.

ٿين ڪالھہ ھيءَ تہ مذھبي يا جماعتي دستورن جي ھلائڻ جي چارج جن ماڻھن جي ھٿ رھي ٿي، تن جي مستقل مفاد جي تقاضا انھن جي بدلائڻ جي خلاف رھي ٿي.

چوٿين ڪالھہ تہ اسلام جي نالي ۾ مقرر ٿيل شريعتي قانون، عرب ملڪ جي بدوياڻي دور ۾ تيار ڪيل ھئا، جنھن وقت معاشرو قبيلائي بنيادن تي تعمير ٿيل ھو. موجوده تمدن، ھنري ۽ ٻاٻنسي دور جون تقاضائون علحده آھن.

تنھنڪري، موجوده دور جي بدليل حالتن ۽ معاشري جي ڦيرگھير ڪري، ملڪن ۽ قومن جي اقتصادي ۽ سماجي ڪالھين سان تعلق رکندڙ مسئلا نئون رخ اختيار ڪري ويا آھن. تنھنڪري ملا واريءَ تشريح جا شريعتي دستور سندن افاديت وڃائي چڪا آھن. وقت آيو آھي تہ انھن کي بدليل حالتن جي تقاضا ۽ معاشري جي ضرورتن مطابق، نون نظرين جي بنياد تي، عوام جي رضامنديءَ سان، نئين سر مرتب ڪبو وڃي. ان لاءِ ھيٺين ڪالھين بابت خاص توجه ليٿو:

(١) ماڻھن جي غربت ۽ بي روزگاري دور ڪري، سندن معيار زندگي بلند ڪرڻ لاءِ تجويزون رٿڻ.

(٢) دنيا ۾ مروج سياسي نظرين مان ڪھڙو اسان لاءِ موزون ۽ ڪارآمد ٿي سگھندو، ان تي غور ڪرڻ.

(٣) اخلاقي ۽ سماجي قانونن ۽ دستورن جي نئين سر ترتيب.

صوفي ۽ جديد علم ۽ سائنس سان ملبوس ماڻھو قديم مذھبي ... جي افاديت ختم ٿيل ڏسي ٿو. ھن کي معلوم آھي تہ اھي ... سا اخلاقي قانون وقتي ضرورتن ۽ معاشري جي تقاضائن مطابق ... ، جي حالتن جي بدلجڻ ڪري، تبديل ٿين گھرجن؛ ۾ ملا ... جي مخالفت ٿئي ٿي. جي؛ آھي قانون بدلجي نٿا سگھن، جو ... مڪمل آھي؛ ۾ مٿي ذڪر ڪيل ماڻھن کي پتو آھي تہ ... ڳالھہ جو انڪار تعجب خيز آھي. ھڪ تہ ان ... مستقل مفاد کي نقصان پھچڻ جو انديشو آھي. ازانسواءِ

اسان جو شاهه سائين عليه الرحمة فرمائي ٿو:

ملين منو ماءَ، پتو ڦتس پيٽ ۾،
سڃاڻي الله، تهي ڏنائين ڏوڙ ۾. (شاه)

سچل سرمست عليه الرحمة چوي ٿو ته

سنجهايو ماڻهن کي، ماڻين، مذهبن،
سخم ماڻهن کي ڪيو، تن جي زنجيرن،
هون حديثن ڪينڪي، نه ۾ آيتن،
سڃن تن کي ڪين، تيو ملا ٿا سڃن،
سي سوگها سيئي ڪيا، ناسراد نيرن.

(٢) باهمي تعلقات سان واسطو رکندڙ هدايتون:

انهن ڳالهين جو اخلاق سان واسطو آهي. انگريزيءَ ۾ ان کي (Ethics) سڏجي ٿو. مذهبي شريعت ۾ فقه ذريعي ان جو اظهار ڪيو ويو آهي.

باهمي تعلقات سان واسطو رکندڙ دستور ۽ قانون بدليل حالتن جي تقاضا، نت نين معاشري جي ضرورتن، مختلف نسلن، ملڪن جي ماڻهن جي قديم روايات ۽ رجحانن سبب وقت بوقت پئي تبديل ٿيا آهن، ۽ ٿيندا رهندا. مذهبي قانون به انهيءَ عام ارتقائي قانون کان ڇٽل نه آهن. ملڪي مدبرن، پيغمبرن ۽ مصلحن، انهن ڳالهين کي نظر ۾ رکي، جماعتي دستورن جي تعمير پئي ڪئي آهي. هن سلسلي ۾ ڪي اهڙيون ڳالهيون آهن، جن بابت گهڻي غلط فهمي پکڙيل آهي، تنهنڪري ضرورت آهي ته پهرين انهن کي صاف ڪجي.

ان باري ۾ پهرين ڳالهه هيءَ ياد رکڻ جهڙي آهي، جيئن مٿي بيان ٿي آيو، ته ماڻهن جي باهمي تعلقات جا قانون، پوءِ اهي حڪومتن طرفان ٺاهيل هجن يا مذهبن طرفان، دائمي ٿي نٿا سگهن. اهي حالتن جي تبديليءَ ۽ معاشري جي ڦير گهير سبب بدلجي سگهن ٿا.

ٻي ڳالهه هيءَ ته عام ماڻهو نفسياتي طور قدامت پسند آهن، جن عقيدن ۽ دستورن سان مانوس ٿيو وڃن، تن کي بدلائڻ تي جلد رضامند نه ٿا ٿين.

۽ دستورن تي سوچڻ شروع ڪيو هيو، انهيءَ ڪري پهرين مغربي ملڪن، پوءِ انهن جي پوئلڳيءَ ۾ ٻين ملڪن ۾ به، حڪومتون جمهوري طريقي تي هلڻ لڳيون، ۽ ماڻهن مذهبن کي سياست کان جدا ڪري، مذهب کي ماڻهوءَ جو شخصي عقيدو ٺهرائي، عقل جي بنياد تي هر ڳالهه سوچڻ سروع ڪئي.

مسلمانن جي ڪثرت تعداد ملڪن ۾ انهيءَ مطابق هلڻ شروع ڪيو، ليڪن بدقسمتيءَ سان هن وقت دنيا ۾ صرف پاڪستان ئي هڪ مسلمان ملڪ آهي، جنهن ۾ باوجود معاشري ۽ حالتن جي بدلجڻ جي به چند گروهن جي مستقل مفاد خاطر، ملا جي شموليت سان، مذهب جو ناجائز استعمال ٿي رهيو آهي.

آءُ متي بڌائي آيو آهيان ته ملا جي تشريح واري اسلام جا اڪثر عقيدا ۽ دستور عقل ۽ سائنسي تجربن جي بنياد تي غلط، فرسوده ۽ بيڪار بڻجي چڪا آهن. انهن جي ملڪي معاملن ۾ دخل اندازي عارضي ۽ وقتي ضرورتن جي تقاضا ڪري هئي، پر هن وقت حالتن ۽ معاشري جي تبديليءَ ڪري، اهي عقيدا ۽ دستور دقيانوسي پيا معلوم ٿين. خود صحيح مذهب اسلام جي عزت ۽ وقار قائم رکڻ خاطر انهن کي خيرباد چوڻ گهرجي. اها ڳالهه صاف ظاهر آهي ته ملا ۽ حاڪم ان ڳالهه تي رضامند نه ٿيندو، جو سندن مستقل مفاد لاءِ اهي هٿيا ڏيندڙ ۽ سندن عوام تي اقتدار قائم رکڻ لاءِ ڪار آمد آهن.

ملوڪيت ۽ ملا لازم و ملزوم آهن ٻئي،
سچاتو جن اچا پوريءَ طرح قرآن ئي ناهي.
— "خواب"

ليڪن هر آزاد خيال ۽ اسلام جي صحيح تعليم مان واقف ماڻهوءَ جو فرض ٿيو پيو ته انهيءَ "تشدد ۽ تقويٰ" جي ڪڙي کي ٽوڙڻ لاءِ ڪوشش ڪري. اهي ويچار گهڻي وقت کان اهل دل ۽ خدا ترس بزرگن طرفان ظاهر پئي ڪيا ويا آهن، جن جا زرين قول هر ٻوليءَ ۾ موجود آهن.

اهڙيءَ طرح، حاڪمن گڏريل قبيلائي روايات، شخصي
طبقاتي مفاد کي مد نظر رکي، ملڪي نظام لاءِ ڪي دستور ٺاهي
ڪيا، جن کي اڳتي هلي قانون جي نالي سان سڏيو ويو، ۽ مذهبي
مهندارن گناهه ۽ ثواب، سزا ۽ جزا لاءِ قانون ۽ دستور مرتب ڪري
انهن کي شريعتون سڏيو. ٻنهي جا بنيادي محرڪ جذبا (Incentives) ساڳيا
خوف ۽ لالچ هئا. تفاوت ٻنهي ۾ هي هو ته ملڪي حڪومتن جي سزا
جلد ملڻ واري هئي ۽ مذهب وارن جي جزا ۽ سزا جو آخرت ۾ بهشت
۽ دوزخ جي صورت ۾ ملڻ جو انتظار ڪرڻو هو. اهل حڪومت ۾
ظالم ۽ خود مطلبين جو تعداد زياده هو، ۽ مذهبي مهندار انهن کان
نرم ۽ ڪجهه قدر رحمدل هئا.

ڪنهن وقت اهي ٻيئي ادارا علحده پئي هليا آهن. ليڪن
اڪثري ٻنهي جا مستقل مفاد ڪم و بيش ساڳيا هجڻ ڪري، ٻنهي
گڏجي هڪٻئي جي تعاون سان ڪم ڪيو آهي. انهيءَ ڏس ۾ شاذ و
نادر مذهبي مهندارن جو اثر غالب رهيو آهي. اڪثر حالتن ۾ مذهبي
مهندارن جي پوزيشن ثانوي پئي رهي آهي. هنن اڪثر ڪري، حاڪمن
سان سندن مستقل مفاد ڳنڍيل هجڻ ڪري، اهل حڪومت جي مرضي
مطابق مذهبن کي مروڙي پئي ڪتب آندو آهي، ازانسواءِ ماڻهن ٻه
حڪام وقت جي طاقت کي نقد ۽ مذهبي مهندارن جي قوت کي آڌار
جاڻي، پهرئين کي ترجيح پئي ڏني آهي. حاڪمن جي جزا ۽ سزا تڪڙت
ملڻ واري هئي. مذهبي جزا سزا لاءِ قيامت تائين ترسڻو هو.

جيستائين حد کان وڌيڪ انهن ٻنهي گروهن سندن شخصي ۽
طبقاتي مفاد لاءِ حڪومت ۽ مذهب جو ناجائز استعمال نه پئي ڪيو،
ماڻهن سندن معمولي خود غرضي ۽ ظلمن کي برداشت پئي ڪيو. پر
جڏهين به ٻنهي يا هڪ جو ظلم ۽ استعمال غرضي حد کان لنگهي ٿي
ويئي، ته ڪيترن کي غيرت ٿي آئي، ۽ هنن ان جي خلاف بغاوت
ڪئي ٿي، يا ڪم از ڪم آواز اٿاريو ٿي.

گذريل پنج سؤ ورهين کان دنيا جي اڪثر ملڪن جون سماجي
حالتون بدلجي چڪيون هيون. ماڻهن حڪومتن ۽ مذهبن جي جوڙجڪ

(٣) مقصد سان واسطو رکندڙ مسئلا: سوفي ڪائنات ۽ زندگيءَ جو مقصد ارتقائي راهه ۾ مسلسل جد وجهد ڏسي ٿو. انهيءَ ارتقا ۽ جد وجهد کي هو عشق يا محبت جي نالي سان سڏي ٿو. ان کي هو هر مذهب جو روح سمجهي ٿو. ان جي پختگيءَ لاءِ، هو ڪجهه اصولي قانون مقرر ڪري ٿو، جي ڪيس ان بي انت راهه ۾ رهبري ڪن ٿا. اهي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ انسانيءَ جا اصول آهن. هن کي اها پرواهه نه آهي ته ڪڏهين مقصد حاصل ٿيندا. پر اها ڳالهه هن لاءِ ڪافي آهي ته هن جي ساري زندگي ان راهه ۾ صرف ٿئي ٿي.

سر در قدم یار فدا شد چه بجا شد،
این بار گران بود، ادا شد چه بجا شد.

"جي قيام مڙن، ته ۾ ويجها پانڌ سپرين." (شاهه)

فروعي ۽ عارضي قسم جون هدايتون. اهي ٽن قسمن ۾ ورهايل آهن: (١) عقيدن سان واسطو رکندڙ هدايتون، (٢) باهمي تعلقات سان واسطو رکندڙ هدايتون، ۽ (٣) رسومات ۽ عبادات سان واسطو رکندڙ هدايتون.

(١) عقيدن سان واسطو رکندڙ فروعي هدايتون. صاحب فهم ۽ فراست کي جڏهين پتو پيو ته انساني طبيعت کي موڙي فرمانبردار بنائڻ ۽ درست ڪرڻ لاءِ خوف ۽ لالچ جي نفسياتي اثر کي گهڻو دخل آهي، ته هنن انهن ٻنهي ڳالهين جي استعمال سان ڪم وٺڻ شروع ڪيو. جن کي بدني طاقت ۽ پيسو هو، انهن هنن ڳالهين کي ملڪي نظم ۽ نسق جي برقرار رکڻ ۽ پنهنجي شخصي ۽ طبقاتي مفاد جي قائم رکڻ لاءِ ڪم آندو؛ ليڪن جن کي بدني ۽ مالي طاقت جي عيوض علمي ۽ عقلي ڏاتيون عطا ٿيل هيون، انهن وري ماڻهن جي وهم پرستي، لڪل طاقتن جي خوف، قديم عقيدن ۽ مختلف قسم جي ڪمزورين مان فائدو وٺي، ڊپ ۽ دلاسو ڏيئي، مذهبن جي ترتيب، نظام ۽ فروغ لاءِ انهن کي ڪم آندو.

معنيٰ — اي پيغمبر ماڻهو جيڪڏهن ان روح (راز حقيقي) بابت پڇا ڪن، ته کين جواب ڏي ته اهو خدا جو ڳجهه آهي. ماڻهن کي ان جو تمام ٿورو پتو پئجي سگهي ٿو. پيغمبر، حڪيم، سائنسدان، ان جا غواص (ٽوٻير) آهن، جي ٿبيءَ مان ڪو دائو هٿ ڪري اچن ٿا.

(ب) برگزيده شخص جي تعليم:

جا ٻن ڀاڱن تي مشتمل آهي: (١) انهيءَ پلئن (رٿا) ۽ مقصدن بابت معلوم ڪيل راز پڌائڻ، ۽ (٢) ماڻهن جي حالتن ۽ ضرورتن پٽاندر ڪي اصلاحي ۽ تنظيمي تجويزون ڏسڻ. پهريون ڀاڱو دائمي ۽ بنيادي قسم جو آهي، ۽ ٻيو ڀاڱو عارضي ۽ فروعي قسم جو آهي.

دائمي ۽ بنيادي قسم جي تعليم جا ٻه جزا آهن: هڪ رٿا سان واسطو رکندڙ جزو، ۽ ٻيو مقاصد سان واسطو رکندڙ جزو.

رٿا سان واسطو رکندڙ.

اهي ڳالهيون اسرار ڪائنات، خلقت اشياء، روح ۽ ماده (جسم ۽ جوهر) جي حقيقت، تسلسل حيات ۽ ان جي قسمن جي ڳالهين وغيره سان لاڳاپو رکن ٿيون. صوفي ان جي تشبيه بحر عميق يا وسيع صحرا سان ڪري ٿو، جنهن جي سنڌي ميڙهي جو پتو نه هڻڻ ڪري، حيرت ۾ اچي وڃي ٿو. خواجه حافظ صاحب ان جي ترجماني هيئينءَ طرح ڪري ٿو:

کس ندانست که منزل گه معشوق کجا ست،
این قدر هست که بانگ جرسي مي آید؛
در هر طرف که رفتم جـز حيرتم نيفزود،
فـرياد زيـن بيابـان و زراه بي نـهايت.

وجود ان جي، هو ڳولا ۾ سرگردان رهي ٿو. انهيءَ ۾ لطف اچيس ٿو. شاه سائين ان کي هيئينءَ طرح پيش ڪري ٿو.

ڳوليان ڳوليان م لهان، شال ۽ ملان هوت،
من اندر جـا لوچ، متان سلڻ سان ماٺي ٿئي.

اصلاح ۽ رهبريءَ لاءِ حڪيم، پيغمبر، رشي ۽ نبي آيا آهن.

(ب): انهن جي تعليم مان ڪي بنيادي ۽ دائمي قسم جون هدايتون هيون، ۽ ڪي فروعي ۽ عارضي قسم جون هدايتون هيون.

(الف) هر زماني ۾ برگزيده شخص جو اچڻ: صوفي هن ڪائنات جي پيدا ٿيڻ کي حادثو تصور نٿو ڪري. هن جي ڪنن ۾ "ما خلقت هذا باطلا" [معنيٰ ـــ ڇا، هي سارو ماندان بنا ڪنهن مقصد جي بنايل آهي؟"] جو آواز گونجي رهيو آهي. هو ان کي حق رڳو مطابق ڪن خاص مقصدن لاءِ پيدا ڪيل سمجهي ٿو. رڳو ۽ مقصدن ۾ ويساهه ڪرڻ بعد هن جو خيال ان طرف وڃي ٿو ته انهن ساري معاملي پويان ڪا وڏي طاقت ڪارفرما هوندي. ان جا نالا ۽ تصور ڪٿي ڪهڙا به هجن، پر ان جي وجود بابت ڪيس شڪ نٿو رهي. ان جا ڪي تصور ۽ نالا صفاتي آهن ۽ هڪ ذاتي آهي. پيغمبر خدا صلعم ان ذاتي نالي کي الله جي نالي سان سڏيو. اهڙيءَ طرح ٻين مذهبن ۾ به ڪي ذاتي نالا آهن. هنن جو عقيدو آهي ته رڳو موجب ڪي شيون مظهر ۾ اچي، شڪل وٺي، ڪجهه وقت رهي، وري شڪل بدلائي ٻي صورت اختيار ڪن ٿيون. اهو سلسلو سدائين قائم رهي ٿو. بزرگن ان پلئن ۽ مقصد بابت وقت بوقت ڪوجنا ڪري، ان بحر عميق مان ڪي موتي ڪڍي ٻاهر ڪيا آهن ـــ

شيوا ڪر سمونڊ جي، جت جر وهي ٿو جال،
سوين سپجن سمونڊ ۾، ماڻڪ موتي لعل،
جي ماسو جڙيئي مال، ته پوڄارا پر ٿين. (شاهه)

جهڙيءَ طرح ڪائنات جي پيدائش ۽ تبديليءَ جو سلسلو اڻ کٽ آهي، اهڙيءَ طرح کوجنا جو سلسلو به هميشه جاري رهڻ وارو آهي. ان جو انت ۽ علم ان ذات حقيقيءَ کان سواءِ ٻين کي تمام ٿورڙو مليو آهي:

يسئلونڪ عن الروح قل الروح من امر ربي وما اوتيتم من العلم الا قليلا"

انهن مصر، يونان، ايران ۽ عرب جي قديم فيلسوفن ۽ اهل طريقت جي معلومات مان فائدو ورتو، ۽ پاڻ به ان تي غور فڪر ڪندا رهيا. انهيءَ معلومات ڪان متاثر ٿي، هنن ڪثرت مذاهب، دستورن ۽ عقيدن پويان بنيادي وحدت جو راز حاصل ڪري ورتو. تنهنڪري هنن حوصلي کان ڪم ورتي، جملي مذهبن جي ظاهري عقيدن ۽ دستورن کي فرسوده ۽ غلط ڄاڻي، حقيقي مسئلن جي اپٽار ڪئي. هنن کي پتو پئجي ويو هو ته مذهبن جا بنيادي مقصد اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم هئا. موجوده ظاهري مذهبن جي ڪثرت ان جي راهه ۾ وڏي رڪاوٽ هئي. اهي مذهب مستقل مفاد بنجي پيا هئا، جي نفرت پيدا ڪري انسانذات ۾ نفاق جو ڪارڻ بنيا هئا. ان ڪري امن جي بجاءِ فساد پيدا ٿيو هو. بدامنيءَ ۽ فساد جي حالتن ۾ انساني ترقيءَ جي راهه رڪجيو وڃي. مطلب ته بقول شاعر ــ

رند روز شب آهن سدا، وحدت جي واديءَ ۾ غرق

ــ وارو حال هون. انهن پنهنجو رهبر عشق ۽ علم کي بنايو هو. انهيءَ گروهه ۾ ڪيئي بزرگ ٿي گذريا، پر منصور عليه، خواجه فريدالدين عطار عليه، شمس تبريز عليه، شيخ محي الدين ابن عربي، سرمد شهيد عليه، شاهه عنايت الله شهيد عليه، سچل سرمست وغيره مکيه هئا.

انهن ۾ هڪ گروهه سالڪن جو هو ۽ هڪ مجذوبن جو. ٻئي وحدت الوجود (ويدانت، همه اوست) جا قائل هئا. ليڪن ڪن مصلحت خاطر، ملا واري مذهب جي کليءَ مخالفت ڪرڻ کان گوشو ڪيو، جن ۾ مولانا روم، شاهه ولي الله، شاهه عبداللطيف وغيره مکيه هئا.

انهيءَ ابتدائي تمهيد بعد، اچو ته ٻئي گروهه جي صوفين جي نقطه نگاهه تي روشني وجهندس.

صوفياءِ ڪرام جو پهريون عقيدو.

ڪثرت مذاهب پويان بنيادي وحدت جي پرک:

انهيءَ عقيدي جا هيٺيان پهلو هئا:

(الف) خدا سائينءَ طرفان هر ملڪ، قوم ۽ زماني ۾ انسانذات جي

هڪڙن اخلاق جي درستيءَ ۽ نفسياتي اصلاح طرف زياده توجه ڏنو ۽ ٻين حقيقت اشيا ۽ انسانذات جي مجموعي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ زندگيون صرف ڪيون.

صوفين جو پهريون گروهه:

ان ۾ مکيه چار طريقا پيدا ٿيا: قادري، سهروردي، چشتي ۽ نقشبندي. جن جي بزرگن، ماڻهن جي اخلاق کي بهتر بنائڻ لاءِ ڪوشش ڪئي، جيئن تہ رضا تي راضي رهڻ، هر وقت شڪر ڪرڻ، مصيبت کي صبر سان برداشت ڪرڻ، ماڻهن سان فضيلت جسو برتاءُ ولڻ، برن ڪمن کان ڪنارو ڪرڻ، حق ۽ صداقت مطابق پنهنجي قول ۽ فعل کي سنوارڻ، ۽ نفسياتي اصلاح لاءِ تعصب، غصي، نفرت، تشدد، ڪيني وغيره کان گوشو ڪرڻ. اهڙن بزرگن ۾ حضرت جنيد بغدادي عليه، شبلي عليه، شيخ عبدالقادر جيلاني عليه، شيخ ابو نجيب سهروردي عليه، خواجہ معين الدين اجميري عليه ۽ خواجہ بهاءالدين نقشبندي عليه مکيه هئا. اهي نہ صرف پڙهيل ۽ سمجهدار ماڻهن تي اثرانداز ٿيا، پر عام ماڻهن کي بہ پنهنجي طرف راغب ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا. انهن جي مکيه پاليسي اها هئي تہ مذهب جي ظاهري عقيدن ۽ دستورن جي ڇيڙڇاڙ نہ ڪري، ان تي هلندي، عوام ۽ خواص جي اخلاقي ۽ نفسياتي اصلاح لاءِ ڪوشش ڪندا رهن. انهن بزرگن، ماڻهن جي اخلاق ۽ نفس جي درستيءَ لاءِ گهڻو ڪجهہ ڪيو.

صوفين جو ٻيو گروهه:

ان گروهہ هرهڪ ڳالهہ جي تہ تائين وڃڻ جي ڪوشش ۾ پاڻ کي اهڙو مستغرق ڪري ڇڏيو، جو مذهبن جي ظاهري تسليم ڪيل دستور ۽ عقيدن جي افاديت ئي وڃائي ختم ٿي ويئي. زندگي ڇا آهي؟ ان جي گذارڻ جا مقصد ڪهڙا آهن؟ ۽ حيات بعدالممات ۽ ڪائنات جي ٻين اونهين ڳالهين جي کوجنا طرف، هو غور فڪر ڪندا رهيا.

پهرئين قسم ۾ جادوگر، ظاهري مذهب سان واسطو رکندڙ، پنڊت پادري، ربي، ملا وغيره داخل آهن. ٻئي قسم ۾ حڪيم، پيغمبر، ولي الله، درويش، راهب، سنت ۽ سنياسي شامل آهن.

جيئن تہ ڪثرت تعداد ماڻهن جو جاهل، وهم پرست، خود مطلب غيرصالح ٿي رهيو آهي، ان ڪري دنيا ۾ هميشه پهرئين قسم جي مذهبي عقيدن ۽ دستورالعمل جو چالاڪو ٿي رهيو آهي. ٻئي قسم جي ماڻهن، تورائيءَ هئڻ ڪري، مصلحت وقت عام ماڻهن جي ڪم فهميءَ خود مطلبيءَ ۽ وهم پرستيءَ جو لحاظ رکي، پنهنجي تعليم کي چونڊيل ماڻهن تائين محدود ٿي رکيو آهي.

جيڪڏهن صاحب طريقت ماڻهن جي تاريخ جو مطالعو ڪبو، تہ معلوم ٿيندو تہ اهڙي قسم جي تعليم جا آثار دنيا جي هر مهذب قوم ۽ متمدن ملڪ ۾ ڏسڻ ۾ ايندا. يونان، مصر، عرب، ايران، چين ۽ هندستان ۾ اهڙيءَ تعليم جا آثار ملن ٿا. انهن جماعتن جا هرملڪ قوم ۽ مذهب ۾ بنيادي ستا هڪجهڙا هئا.

مسلم صوفيائي ڪرام اسلام جو تعبير انهن اصولن مطابق ٿي ڪيو آهي، جنهن جو بنياد عشق ۽ علم تي رکيائون ٿي، جن جي پڄاڻي يا حد مقرر ٿيڻ واري نہ آهي؛ زندگيءَ وانگر اهي سدائين ارتقائي تحرڪ ۾ هئا ـــ

نڪو سنڌو سور جو، نڪو سيڙهو سڪ،
عدد نہ آهي عشق، پڄاڻي پاڻ لهي.

صوفين جو چوڻ آهي تہ رسول مقبول صلعم، جي عام لاءِ
هدايتون ڏنيون، ا ... حتي قانون بنـ ... خاص لاءِ سمجهاڻيون
هيون، اهي طر ... ت جي علا ... بنيون. صوفين وٽ
انهيءَ خاص ... يا مخزن ... هو ۽ حضرت علي ان
جو دروازو ه ... ءِ خود ... ارڪن ٻن گروهن ۾
هائيجي و

معنيٰ — اوهان کان اڳي ڪيترين قومون ٿي گذريون آهن. سير ڪري ڏسو ته غلط رستي تي هلندڙن جو ڪهڙو حشر ٿيو. هي ڳالهيون ۽ هدايتون انهن ماڻهن لاءِ آهن جي تقويٰ جا صاحب آهن.

هاڻ سوال اٿندو ته اهي راسخ في العلم، اولي الالباب ۽ متقي معتبر آهن؟ انهن ته هرڪو عقل ۽ حسن ڳالهه پاڻ کي خالي ڪونه ٿو ڄاڻي، ملا به چئي سگهن ٿا ته اسي وصفون يا خطاب منهن لاءِ بيان ڪيل آهن، تنهن ڪري ان سوال جي جواب لاءِ ضرور ڪا ڪسوٽي مقرر ڪرڻي پوندي. انهي ڪسوٽيءَ جو خود قرآن ۾ فيصلو ٿيل آهي ته اهي ماڻهو هيٺين صفتن وارا هوندا.

(١) دنيا گهمي، تاريخ جو مطالعو ڪري، حقيقتن کان واقف ٿيا آهن.

(٢) اهي ماڻهو جي، مقاصد انساني، يعني اتحاد، امن ۽ فلاح ۽ بهبوديءَ انسانذات مان واقف آهن.

(٣) اهي، جي غور ۽ فڪر بعد صحيح نتيجن تي پهچن ٿا.

(٤) اهي، جي ماڻهن جي فتنه ۽ ختني ۽ فساد جو ڪارڻ نٿا بڻجن.

دنيا ۾ جملي ماڻهو هڪ جهڙيءَ صلاحيت، علم، اخلاق ۽ سياسي اصلاح جا نه آهن. ڪي وهم پرست ۽ ڪي جاهل آهن. ڪي آزاد خيال ۽ عالم آهن. ڪي ڪٺور دل ته ڪي رحمدل آهن. ڪي خودمطلب ته ڪي پراپڪاري. سڀ شيءَ جا پارکو آهن. اهڙي طرح ماڻهن جو طبعي رجحان، ارتقائي درجو ۽ طريقه ڪار ۾ متفاوت رهيو آهي.

انسانذات ابتدائي زماني کان هندي اچي ٿي. مذهبن ۽ ... تاريخ تي نظر ڪبي ته ان مان انهيءَ فطري رجحان جو پتو پوندو.

... ۽ عڪرا ظاهري ۽ شيوي ڳالهين مان ... ۽ بظني ۽ حقيقي ڳالهين طرف توجهه ڏني ...

(٣)

صوفيائي ڪرام جي اسلامي تعبير جي وضاحت

قرآن ۾ ڪيترين جڳھين تي راسخون في العلم، متقين ۽ اولي الالباب جو ذڪر آيل آھي.

ھيٺيون آيتون اِن جي دليل ۾ پيش ڪريان ٿو:

(١) ھو الذي انزل عليڪ الڪتاب منه آيات محڪمات ھن ام الڪتاب و آخر متشاباھت فاما الذين في قلوبھم زيغ فيتبعون ما تشابه منه ابتغاء الفتنه و ابتغاء تاويله، وما يعلمه تاويله الا الله والراسخون في العلم يقولون آمنا به ـ ڪل من عند ربنا وما يذڪر الا اولي الالباب.

معنيٰ ـــ ھن اوھان تي ڪتاب نازل ڪيو آھي، جنھن جون ڪي آيتون فيصل ڪن (چٽيون) آھن. جي بنيادي آھن، ٻيون تشبيھي آھن پوءِ اھي ماڻھو جن جون دليون گمراھ آھن، سي تشبيھي حصي جي پيروي ڪري ان مان فتنا پيدا ڪن ٿا ۽ پنھنجي مرضيءَ مطابق معنيٰ ڪڍن ٿا. پر انھن جي صحيح معنيٰ الله ۽ حقيقت الاشيا (راسخون في العلم) تي فڪر ڪرڻ وارن کان سواءِ ٻئي ڪي خبر نہ آھي، جي چون ٿا تہ اسان ايمان آندو آھي ان تي، جو خدا طرفان عطا ٿيل سمجھ ذريعي اسان کي معلوم ٿيو آھي ـــ اھا ڳالھہ اھي ڪن ٿا، جي صاحب غور ۽ فڪر آھن.

(٢) ذالڪ الڪتاب ھديٰ للمتقين.

معنيٰ ـ ھي ڪتاب صاحب تقويٰ جي رھبري ڪري ٿو.

(٣) قدخلت من قبلڪم سنن فيسرو في الارض فانظرو ڪيف ڪان عاقته المڪذبين ھذا بيان للناس و ھدي و موعظته للمتقين.

حول موجب سلب ڪيو ائن. هاڻيءَ جا ڪائش جا ڏنڊ هڪڙا،
ڪارن حا ها. آمرانه حڪومت جو سرشتو، مخالفن جي آواز کي
رهائن، سڏن صوبن جا حق مارڻ، ماڻهن جا بنيادي انساني حق کسڻ،
سڀ مذهب ۽ سياست کي گڏي هلائڻ جي شاخ آهن.

هن وقت حڏهين سڀ مذهب خدا ۾ ويساه، شخصي آزاديءَ
۽ حياب بعدالممات جي عقيدن جي بچاءَ ۾ مٽيريلزم جي زد کان
محفوظ رهڻ لاءِ، موت ۽ حياتي جي جنگ لڙي رهيا آهن، جنهن ۾
مٽيريلزم عوام جي ڀلي لاءِ سائنس ۽ عقل سان ملبوس ٿي، مذهب
جي هر عقيدي کي منهدم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي؛
اهڙي وقت ۾ عقل جي تقاضا اها آهي ته جملي مذهبن کي سياسي
ڳالهين کان علحده رکي، پاڻ ۾ اتحاد ڪري، دهريت جي وڏندڙ
سيلاب کي منهن ڏيڻ گهرجي. پر ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي ته اسلام ملا
جي چوگان شطرنج ۾ روزبروز کيلوڻو ٿي ڪم اچي رهيو آهي. منجهائن
اختلاف گهٽجڻ جي بجاءِ وڌي رهيا آهن. مذهبن جي حالت اهڙي
آهي، جو بيڙي ڪن ۾ اچي پوي ۽ ناخدا پاڻ ۾ وڙهندا رهن.
مذهب جو مڙدو نرڪ وڃي يا سرڳ وڃي، تنهن جي هنن کي پرواه
نه آهي. ڪين سندن مستقل مفاد محفوظ رکنا آهن.

جيڪڏهن پاڪستان جي ملڪ کي مٿي ذڪر ڪيل خرابين کان
بچائڻو آهي، اخلاقي معيارن کي قائم رکڻو آهي، ظلم ۽ تشدد،
نفرت ۽ استعمال، غرضيءَ جي بيمارين کان ماڻهن کي آزاد ڪرڻو آهي،
ته مذهب کي سياست کان علحده رکڻو پوندو. ملا جي اسلامي
تشريح کي ترڪ ڪري مذهب جي اهڙي تشريح ۾ اعتقاد رکڻو پوندو
... تقاضا ... انسان ذات جي مشڪلات کي

زالن کي پردو ڪرائڻ، تصويرون نه ڪڍائڻ، مينا بازارين کي بند ڪرائڻ وغيره لاءِ هو ڪجهه ڪري نٿا سگهن. پوءِ به هو اسلامي قانونن جو نالو اچاريندا وتن ٿا. ان مان هرڪو ذي عقل ماڻهو سمجهي سگهي ٿو ته ان مان سندن مقصد، سندن مستقل مفاد لاءِ عوام کي ڏوڪي ۾ رکڻ کان سواءِ، ٻيو ڪجهه نه آهي.

تاريخ شاهد آهي ته برهمڻ ڪروڙها ماڻهن کي مذهب جي نالي ۾ اڇوت بڻائي ڇڏيو، ساڳيءَ طرح پادرين مذهب جي نالي ۾ هزارها ساڌن کي زنده جلائي، ۽ صليبي جنگين ۾ تباهه ڪري ڇڏيو. مسلمانن جي تاريخ مان به سوين اهڙا مثال ملندا، جنهن ڪري مذهب جي نالي ۾ نه صرف ماڻهن جي آزاد راءِ ۽ عمل تي بندش وڌي وئي، پر اختلاف رکندڙ عالمن ۽ درويشن کي سخت سزائون ڏنيون ويئون. منصور کي سنگسار ڪرائڻ، شمس تبريز جي کل لهرائڻ، سرمد کي قتل ڪرائڻ، شاهه عنايت کي شهيد ڪرڻ، شاهه بلاول کي گهاڻي ۾ پيڙائڻ جا مثال تاريخ جون حقيقتون بنيل آهن.

خلافت جي اختلاف ڪري شيعا سني فرقا پيدا ٿي پيا. امام حسين عليه جي شهادت، بغداد جو منگولن هٿان قتل عام، هندستان ۾ اورنگزيب جي پاليسيءَ ڪري، مغلن جي طاقت ختم ٿيڻ، سڀ انهيءَ پاليسيءَ جا چند مثال آهن. انهيءَ جو فائدو ورتي، مسلمان حاڪمن ملا کان جهاد جي فتوا ڪڍائي، ڌارين ملڪن تي ڪاهون ڪيون. عرب، مغل ۽ ترڪ سامراج اهي ئي هٿيار ڪتب آندا. محمود غزنويءَ ۽ تيمورلنگ جون غارتگريون سڀ مذهبي رنگ ۾ هيون. باوجود ان جي ملن انهن کي غازي ۽ صاحب قرآن جا لقب عطا فرمايا.

اسان جو صاحب اقتدار طبقو، ٻاهرينءَ دنيا کي ڏوکي ڏيڻ خاطر، اختلافي مسئلن کي باهمي گفتگو ۽ صلح ڪن طريقن سان حل ڪرڻ جو آواز ڪڍي رهيو آهي. قومن جي خود اراديءَ جي نالي ۾ ڪشميري مسلمانن کي آزادي ڏيارڻ گهري ٿو، پر هنن کان ڪو پڇي ته سنڌ، بلوچستان ۽ پختونن جي آزاديءَ کي ڪهڙي

[illegible]

[illegible] هٿ ۾ رانديڪوڻي،
[illegible] جو سنڌس رزاق حاڪم
[illegible] انهن جا مثال اڪين
[illegible] مان اڪثري پنهنجن
[illegible] اسلام کي ٽوڙي
[illegible]

[illegible] شريعتن ۾ ڪاٿ
[illegible] مانٽي دور جي
[illegible] لاءِ ناهيا ويا آهن،
[illegible] مذهبي شريعتون
[illegible] رسمي. ڪانسٽاهي
[illegible] ويو آهي ته ماڻهن
[illegible] جو بانهن ٻڌو ٻانهون
[illegible] ڪتب آڻي کهري
[illegible] کهرجي. هن وقت
[illegible] ڪي ختم ڪري
[illegible] آهي، جني اهو راڪ

پوندو. تاريخ شاهد آهي تہ ملا جي مذهب جي اها غلط تشري
ڪيترئي قدر ماڻهن جي مصيبت جو ڪارڻ ثابت ٿي آهي.

ان ۾ عقل جي بدران سند ۽ اختياريءَ جي بنيادن تي مخصوص
ماڻهن جي تشريح مطابق، ڪاروبار هلڻ وارو آهي. اها حڪومت
جمهوري سڏي نہ سگهبي. اها حڪومت موجوده زماني جي زبان ۾
فسطائي طريقي جي حڪومت ليکجڻ ۾ ايندي.

قرآن ۽ سنت جا هن وقت تائين سوين تعبير ٿيا آهن، جنهن
ڪري مسلمانن ۾ سوين فرقا پيدا ٿي پيا آهن. انهن مان ڪهڙي تشريح
صحيح ۽ ڪهڙي غلط هوندي، ان جو فيصلو ڪير ڪندو ۽ ٿي بہ
سگهندو، سا ڳالهہ ناممڪن پيئي نظر ۾ اچي. ١٣٨٥ ورهين تائين
انهيءَ مسئلي جو فيصلو نہ ٿي سگهيو آهي، سو هاڻ ڪهڙا اسباب ۽
امڪان پيدا ٿيا آهن، جن جي آڌار تي انهيءَ دائري ۾ حق ۽ ناحق
جو فيصلو ٿي سگهندو. خود حڪومت جي ڪارڪنن ۽ ملن جو انهي
مسئلي تي اتحاد ٿيڻ مشڪل آهي. مثال وٺو: عائلي قانون جو. ملا
اڪثر ان جا مخالف آهن. حڪومت جا ڪارڪن ان جي فائدي
۾ آهن؛ ليڪن ٻئي اسلامي حڪومت جو راڳ آلاپي رهيا آهن.
آخر ۾ ڳالهہ وري حڪومت جي ڪارڪنن جي بيهٽي آهي. ملا شور
ڪري مات ڪري ويهندا. سندن هٿ ۾ طاقت ڪهڙي آهي، جو
پنهنجو فيصلو مڃائي سگهندا. تازو چنڊ جي ڏسڻ جي معاملي ۾ سائن
جا ڪارروائي ڪئي ويئي. اها هر ڪنهن کي معلوم آهي، پر هنن
جا مقاد اهڙا آهن، جو ڪجهہ ڪجي نٿا سگهن. ڪنهن کي ڪٿيءَ
ڪنيز آهي، جو سهيو سکيو جندڙو تڪليف ۾ وجهي.

اسلام جي نالي ۾ گمراهہ ٿيندڙ ماڻهو تاريخ تي نظر وجهي
ڏسندا تہ پتو پئجي ويندن تہ مذهب ۽ سياست گڏي هلائڻ ڪري،
ڪيترا نقصان ٿيا آهن. ان آزمودي بعد عيسائين، هندن ۽ اڪثر
مسلمان ملڪن ان مان بيزاري ڏيکاري آهي. سياست ۽ مذهب کي
گڏي هلائڻ جا طرفدار اسلام جا دوست نہ آهن، پر دشمن آهن. روس
۾ دهريت جي زور وٺڻ جو ڪارڻ اهائي ڳالهہ هئي. مذهب هميشه

حقيقت ۾ هن وقت جي ضرورت ان ڳالهه جي تقاضا ٿي ڪري ته ملا واريءَ تنگ نظريءَ جو خاتمو ٿين گهرجي نه ڪه فروغ. ملا جي تشريح پوءِ ان ڪي علامه اقبال جي پشتي هجي يا مولانا مودوديءَ جي، وحشيانه دور ۽ قسطائيت جي روايات جي حامل، ماڻهن ۾ نفرت ڦهلائڻ جو باعث، جمهوريت جي دشمن، ۽ گمراهيءَ ۽ جهالت جو نشان آهي. ان جو ٽوڙڻ هن دور جي اهم ضرورت آهي.

هونئن ته جهاد يا زور زبردستيءَ ذريعي دين ڦهلائڻ جو خيال هن اڄوڪي دور ۾ اهڙو آهي، جهڙو جهرڪيءَ جو باز سان لڙڻ جو ارادو. زور زبردستيءَ سان پنهنجي راءِ ٻين تي مڙهڻ ڪان خود مغربي ملڪ، باوجود ايڏي سازسامان جي، بيزار ٿي، باهمي سمجهوتي لاءِ گڏجي گذاري (Co-existence) يا رواداريءَ جو اصول، ڪم از ڪم اصولي طرح، قبول ڪري چڪا آهن. رشيا جا ڪميونسٽ، جن جي نظريي ۽ پاليسيءَ جو بنيادي متو خوني انقلاب هو، هاڻ ان کي ڇڏي باهمي تعاون يا علمي، تهذيبي ۽ اقتصادي ڇنا پيٽيءَ جي ذريعي کي اختيار ڪري رهيا آهن. هن وقت دنيا ۾ صرف ڪميونسٽ چين، پاڪستان ۽ اسرائيل جا چند گروه آهن، جن جو اڃا پنهنجن خيالن جي ڦهلاءَ لاءِ زور زبردستيءَ ۾ اعتقاد آهي. هنن ويچارن کي ڪهڙي خبر ته هن اڄوڪي دور ۾ زور زبردستيءَ جي گفتگو ڪرڻ ڪيتريقدر نقصانڪار ثابت ٿي سگهي ٿي. البت ملڪ اندر مخالف راءِ کي دٻائي، گروهي تسلط قائم رکڻ لاءِ، ان کي هو استعمال ڪري سگهن ٿا.

هن گروهه جو ستون عقيدو مذهب ۽ سياست کي گڏي هلائڻ جو آهي.

انهيءَ جو لازمي نتيجو اهو نڪرندو ته حڪومت جي واڳ ... اسلام، امير جماعت يا ڪنهن آمر شخص يا گروه جي هٿ ... ۾ ٿي.

حڪومت جي نظام جو ڍانچو قرآن ۽ سنت جي نالي هيٺ ... ان طبقي جي نمڪ خوار ملا جي تشريح مطابق، هلائڻو

ڪرڻ، صحيح اسلامي تعليم کان ناواقفي ۽ مسلمان سڏائيندڙن جي بي همتيءَ جو ثبوت آهي.

هن گروهه جو ڇهون عقيدو آهي ته انسانذات جي نجات اسلام مان ٿيڻ واري آهي، ان ڪري ان جي ڦهلائڻ لاءِ جهاد ضروري آهي.

اهو عقيدو حالات حاضره ۽ عقل جي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ بعد نقصانڪار ۽ فرسوده ڏسڻ ۾ ايندو. هيٺين سببن ڪري:

(الف) ستي پڌائي آيو آهيان ته اسلام جو واحد ۽ واضح تخيل نه ڪڏهين موجود رهيو آهي نه رهڻ جو امڪان اٿس. تنهنڪري سوال اٿندو ته ڪهڙي اسلام مان دنيا جي مشڪلاتن کان نجات حاصل ٿيڻ واري آهي، جنهن لاءِ جهاد ڪرڻو آهي. مولانا عبيدالله سنڌي اهي ڳالهيون ڏهي اڳيئي فرمايو آهي ته "هندستان ۾ ڪن مسلمانن کي سنڌن شخصيت بابت هڪ وهمي تصور وينل آهي، جنهن جو عملي دنيا ۾ ڪو وجودئي ڪو نه آهي. اسان ڪنهن زماني کان هڪ اهڙي اسلامي جماعت جو نالو وٺي رهيا آهيون، جنهن بابت اسانجي ذهنن ۾ نه ڪو صحيح نقشو آهي ۽ نه اها جماعت دنيا ۾ ڪٿي وجود ۾ آهي. اسان پاڻ کي اهڙيءَ خيالي دنيا ۾ محدود ڪري ڇڏيو آهي، جو نه رڳو اسان ٻين مسلمان ملڪن جي تاريخ، ترقي ۽ آزاديءَ لاءِ جدوجهد کان غير واقف رهجي ويا آهيون، پر خود پنهنجي ملڪ ۾ به اسان جي اڳيان ڪو مقرر ٿيل عملي نظريو موجود نه آهي."

هن وقت جا اڪثري مسلمان دنيا جي مهذب ملڪن جي ماڻهن کان علمي، اخلاقي، هنري، تمدني ۽ معاشرتي طور پٺتي پيل آهن، سي ڪهڙيءَ طرح مهذب، متمدن، عالم، با اخلاق ۽ طاقتور قومن کي سبق ڏيئي، انهن جي رهبري ڪري سگهندا. ملا واري اسلام ۾ رکيو ڇا آهي، جنهن مان هنن کي سبق ملندو. ڪنهن جي مت ڪٿي آهي، جو غريب، جاهل ۽ وهم پرست ماڻهن جي سوسائٽيءَ ۾ اچي شريڪ ٿيندو.

(٣) بنگالي انهيءَ ڪري اڪثريت مان ڦريو اقليت ٿيو پون.

(۴) هندستان سان ڪشمير جي سوال، ۽ افغانستان سان پختونستان جي سوال تي سمجهوتو ٿي ڪين سگهيو آهي. انهيءَ ڪري ملڪ جي پيدائش جو گهڻو حصو بچاءَ تي خرچ ڪرڻو پوي ٿو ۽ انهيءَ ڪري ڌارين حڪومتن جو محتاج رهڻو پيو آهي.

(۵) انهيءَ ڪري ملڪ جي سياست کي هنگامي دورن تي هلائي عوام جو توجه سندن حقيقي مسئلن کان هٽائي، حڪمران طبقو پنهنجو راڄ قائم رکيو اچي.

(٦) انهيءَ ڪري، حڪومت جو ڪاروبار مذهبي بنيادن تي هلائڻ جو واڪ اچاريو وڃي ٿو، جيتوڻيڪ سڀڪنهن کي پتو آهي ته موجوده عربي سنڌي دور جي ضروريات مطابق حڪومت هلائڻ لاءِ ملا جي تشريح واري اسلام مان ڪا به رهبري ملي ڪين سگهندي. موجوده حڪومتن جي قانون جو اسلام سان سواءِ وراثت ۽ نڪاح وغيره معاملن جي، ڪوبه واسطو نه آهي.

(٧) مذهب جي غلط استعمال ڪري، ملڪ جو نوجوان طبقو اسلام جي ملا واريءَ تشريح کي حقيقي مذهب سمجهي، ان مان بيزار ٿيندو پيو وڃي.

[illegible] سڀ [illegible] نه آهن، بلڪ ملڪ جا مکيه مفڪر ۽ عالم انهيءَ قسم جي تشريح جي افاديت ۾ شڪ آڻي رهيا آهن.

علامه عنايت الله مشرقي مرحوم، پنهنجي ڪتاب "تذڪره" [illegible] آهي [illegible] جي موجوده گروه بندي مسلمانن ۽ غير مسلمن [illegible] ظاهري طرح هر ڪنهن ۾ مذهبي گروه بندي ۽ [illegible] آهي ۽ هر غير صالح ماڻهو غير مسلم آهي [illegible] جي جوڻ موجب صحيح مسلمان [illegible] اخلاق ڪري، هر جاءِ تي زمين جي لائق آهي [illegible] ۽ صحيح اسلامي تعليم کي قرون ڏئي هر وقت [illegible] جي پونگر کي ڪمزور سمجهي، [illegible]

(١) ڪروڙها هندو مسلمان سندن اباڻا وطن ڇڏي، دربدر ٿي، وڃي ڏورانهن پاڳن ۾ ڪسمپرسيءَ جي حالت ۾ رهيا.

(٢) ڪيئي لک ماڻهن جا قتل ٿيا. ڪيئي هزار زالون اغوا ٿيون. اربن جي ملڪيت برباد ۽ تباهه ٿي.

(٣) ماڻهن ۾ جو نفرت جو ٻج پکڙيو، اهو نه رڳو هندن جي خلاف عام ٿيو، ليڪن مستقل مفاد جي خلاف هر آواز اٿاريندڙ ماڻهو ان جو نشانو بڻايو ويو.

انهن سارين خون خرابين کان پوءِ به جڏا ٿيل ملڪ امن ۾ رهن ها ۽ عوام جو ڀلو ٿيندو رهي ها ته اهي اڳوڻا ٿيل نقصان سڦلا سمجهڻ ۾ اچن ها.

جيڪڏهن ان ساري مسئلي تي غور سان نظر ڪبي ته انهن سارين خرابين جو ڪارڻ اسلام جي ملا واري تشريح ڏسڻ ۾ ايندي، جنهن موجب وحدت خيال ۽ عمل ڪري مسلمان نه رڳو الڳ قوم هئا، بلڪ بهترين ۽ ٻين سڀني کان اعليٰ ۽ افضل قوم هئا. حقيقت ۾ اسلام دنيا ۾ محبت ۽ امن جو پيغام کڻي آيو، مگر اهو انهيءَ ملا واريءَ تشريح ۽ نظرين ڪري نفرت ۽ بدامنيءَ جو باعث پيو بڻجي. اسان انسانذات جي مجموعي مفاد جون ڳالهيون وساري وينا آهيون. اهو سڀ ان لاءِ ڪيو وڃي ٿو، جو ان مان چند ماڻهن ۽ گروهن جي مستقل مفاد کي فائدو پهچي ٿو.

هن وقت پا ... ۾ انهيءَ نظريي جي ڪري ئي، هيئيون

... سشد ... اسهو ... :

... پاڻ کي، ڌاريو ڄاڻي، محفوظ

... سنڌي، بلوچ ... سندن

و ... جي قيام، زم ... تعليم،

ءِ ... ن جو ... بي کي

جي مقابلي ۾، ھر حالت ۾ پنھنجي پيل آھن. انھن کي بھترين قوم شمار ڪري، دنيا جي اڳواڻيءَ جي دعويٰ ڪرڻ خودفريبيءَ، فريب ڪاريءَ ۽ جھالت جي مظاھري کان سواءِ ٻيو ڪجھ نہ آھي.

انھيءَ قومي تخيل کي نظر ۾ رکي، پاڪستان ٺاھڻ لاءِ مسلمانن جي صاحب اقتدار طبقي گھر ڪئي ـــ سنہ ۱۹۴۳ع ڌاري، سنڌ ۾ ھڪ اشتھار ورھايو ويو ھو، جنھن ۾ ھيئن لکيل ھو تہ:

پاڪستان ڇا لاءِ قائم ڪيو وڃي ٿو؟

(۱) ان ۾ حڪومت الاھي قائم ڪئي ويندي.

(۲) جنھن ۾ ھيمني رھاڪن کي سياسي، اقتصادي ۽ معاشرتي ھڪجھڙائي ھوندي.

(۳) حڪومت جون واڳون صالح ۽ ايماندار ماڻھن جي ھٿ ۾ ھونديون.

(۴) ھر فرد جي حقن جي حفاظت ڪئي ويندي.

(۵) جتي حڪومت جو فرض ھوندو تہ ملڪ مان غربت، ظلم، جھالت، سرمايہداري دور ڪري.

(۶) جتي جوا، زنا، شراب خوري، وياج خوري، رشوت، چور بازاري وغيره ختم ڪيون وينديون.

(۷) جنھن ۾ عدل ۽ انصاف ماڻھن کي مفت ملندو.

(۸) عزت جو معيار طاقت ۽ پيسي تي نہ ھوندو، بلڪ چڱن اخلاقن تي رکيو ويندو.

ھاڻ ڏسو تہ پاڪستان ٺھڻ کان پوءِ انھن اصولن جي ڪيتري قدر وعده وفائي ڪئي وئي آھي. آسپاس تي ٿوري نظر وجھڻ بعد پتو پئجي ويندو تہ مٿي ذڪر ڪيل خرابيون، جن جي بند ڪرڻ لاءِ وعدو ڪيل ھو، تن ۾ واڌارو ٿيو آھي. گھٽتائي ڪانہ ٿي آھي. پاڪستان صاحب اقتدار طبقي جو چراگاھ بڻجي پيو آھي. عوام جي حالت روز بروز تباھ ٿيندي وڃي ٿي. ان جي پس منظر ۾ جي واقعا سرزد ٿيا، انھن جو اختصار ھي آھي تہ:

جيڪي انهن کي هڪ جدا قوم سڏين ٿا، سي يا ته تاريخ کان اڻواقف آهن، يا ڌوڪو ڏيڻ ٿا گهرن ـــ پوءِ ڪي ماڻهو ڪٿي، سندن مقصد خاطر، انهن کي کهڙن به سهڻن ۽ وڏن نالن ۽ لقبن سان سڏين.

صوفيءَ کي ڇڏي، جيڪڏهين عقل ۽ تجربي جي ڪسوٽي تي ملا جي انهيءَ نظريي جي پرک ڪبي ته به غلط ثابت ٿيندو.

تازو ١٩٥٣ع ڌاري، پنجاب ۾ ٿيل فسادن جي جاچ ڪرڻ واسطي پاڪستان سرڪار ٻن هاءِ ڪورٽ جي ججن، هر هڪ جسٽس محمد منير ۽ جسٽس رستم ڪيانيءَ، تي مشتمل هڪ ڪميشن مقرر ڪئي هئي. انهن سندن رپورٽ ۾ چيو آهي ته جڏهين پاڪستان جا مکيه عالم وٽن شاهدي ڏيڻ لاءِ آيا، ته انهن کان سوالن پڇڻ تي، کين معلوم ٿيو ته انهن جو اسلامي حڪومت ۽ اسلامي نظريءَ حيات بابت ڪو هڪ رايو نه هو. هر هڪ جدا خيال ظاهر ڪيا ٿي. هر هڪ فرقي جي عالم ٻئي فرقي جي پوئلڳن کي گمراهه ۽ ڪافر سڏيو ٿي. ججن جو رايو هو ته جي سڀني تي اعتبار ٿي ڪيائون، ته ڪو به مسلمان راهه راست تي ڏسڻ ۾ نٿي آيو.

اهو حال آهي ان فرضي مسلمان قوم جي عقيدن جو، پر جي اوهان سندن عمل تي نظر ڪندا، ته توهان کي ان مثالي قوم ۾ راشي، زاني، چور، بدڪار، ظالم، منافق، غريبن جي رت چوسڻ وارا ۽ هڪٻئي جا دشمن ڏسڻ ۾ ايندا. مطلب ته قديم چوڻي ته "مسلماني در ڪتاب، مسلمانان در گور" جو صحيح نقشو نظر سامهون ايندو. اهڙين حالتن هيٺ، هنن کي ڪهڙيءَ طرح خيال ۽ عمل تي ٺهيل مثالي قوم سڏجي ٿو. اهڙي قسم جي قوم نه اڳي ڪنهن به زماني ۾ رهي آهي، نه هن کان پوءِ ٿيڻ جو امڪان اٿس. هندستان جي صاحب اقتدار طبقي جي چند ماڻهن سندن طبقاتي مفاد خاطر عوام کي گمراهه ڪرڻ لاءِ، اهو نظريو ايجاد ڪيو آهي. اڄڪلهه مسلمان ج... ...بان سڏ... ماڻهو دنيا جي مهذب ۽ ترقي يافته قومن

صوفين ۽ ان ۾ ملا جو دخل بيجا ٿي سمجهيو. دين منظم جي ضرورت وقت ختم ٿي چڪي هئي. سندس نظر ۾، اهي صرف ملا ۽ سندس طبقي جي مستقل مفاد لاءِ قائم رکيا پئي ويا. دين شخص ۽ خدا جي وچ ۾ جو معاملو هو. ان ۾ ٻئي ڪي دخل اندازي ڪرڻ جو حق نه هئو. هو اسلام کي اتحاد، امن ۽ انساني ترقيءَ جو پيغام سمجهي، مذهبي نظامن جي نالي ۾ ڪڙي ڪيل ديوارن ۽ فرقن جي خلاف هو. هن فطرت جي انڪت نعمتن ۽ وسيع اسرارن کي چند عقيدن، دستورن ۽ مذهبي قانونن ۾ محدود ڪرڻ نٿي گهريو.

هن گروهه جي تشريح جو پنجون عقيدو هي هو ته مسلمان وحدت خيال ۽ عمل موجب علحده ۽ چونڊيل قوم هئا، جن کي دنيا جي قومن جي رهبري ۽ اڳواڻي ڪرڻي هئي.

صوفين جو انهيءَ نظريي ۾ ويساهه نه هو. هن ان کي صحيح اسلامي تعليم جي خلاف ٿي سمجهيو. هن کي معلوم هو ته ظاهري مسلمان نالي هيٺ سڏجڻ وارا ماڻهو ڪڏهين ۾ هڪ خيال ۽ عمل جا نه رهيا هئا. منجهن ١٥٠ ٣٥٠ فرقن ڪان مٿي گروهه پيدا ٿي پيا هئا، جن هڪٻئي کي ڪافر ۽ گمراهه ٿي سڏيو. انهن هڪٻئي جا رت هاريا هئا، پيو ته ڇڏيو، ليڪن رسول مقبول صلعم جي ڏهٽي امام حسين عليه السلام کي ڪٽنب سميت شهيد ڪري، ان جو سر مبارڪ نيزي تي چاڙهي، پهرين تائين گهمايو ويو هو. سندن بدن مبارڪ تي گهوڙا ڊوڙائي ان کي ڪچلايو ويو هو. سوين مسلمان ولين، عالمن ۽ بزرگن کي اختلاف راءِ رکڻ ڪري، سنگسار ۽ قتل ڪرايو ويو هو. منصور، ترمذي، شاه عنايت، شاه بلاول، شمس تبريز وغيره سڀ مسلمانن هٿان شهيد ٿيا هئا. حاڪم جڏهين ۾ ڪنهن تي ناراض ٿيو ٿي، ته مفتيءَ جي فتويٰ ۽ سپهه سالار جي تلوار هميشه سندس حڪم هيٺ ڪڏهن ڪم ڏنو ٿي. ساري مسلم دنيا جي تاريخ ان تي گواه آهي. مسلمان ڪڏهين ۾ هڪ خيال ۽ عمل جا نه رهيا آهن.

(٦) رسول مقبول صلعم جي زندگيءَ جا ٻه مقصد هئا:

١- ظاهري، جنهن جو واسطو حڪومتي نظام، دنيوي معاملات سان هو، جا عارضي ڳالهه هئي. سندن وصال کان پوءِ، اهيا مشن پوري ٿي.

٢- باطني، جنهن جو واسطو ماڻهن جي صحيح تعليم، اخلاقي درستيءَ ۽ نفسياتي اصلاح سان هو، جنهن جو مطمع نگاه اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم هئا، جا دائمي مشن هئي، ۽ ان جو ڪم قائم رهڻو آهي. صوفيءَ، پوئين خيال جو حامي هئڻ ڪري، ظاهري مشن جي ڪم کي اهميت نه ڏني. هن رسول مقبول صلعم کي ٻيءَ نظر سان ڏٺو ٿي، جنهن لاءِ شاهه لطيف فرمائي ٿو ته:

"جيئن ڏٺو هو مون، آريائي اوڏان، نه ڏٺو هون."

هن جو حقيقت محمدي ۾ ويساهه هو، جنهن مطابق هو مدينة العلم، رحمة للعالمين ۽ صاحب قاب قوسين هو.

(٧) صوفيءَ خاتم النبيين جي معنيٰ اها ٿي ڪئي ته هاڻ انسان، ارتقائي طور، ذهني طرح انهيءَ درجي تي پهچڻ شروع ٿيو هو، جو پيغمبرن طرفان ڪيل فوق العقل ۽ الهامي حڪمن ۽ ڳالهين ٻڌائڻ جي ضرورت نه رهي هئي. هاڻ خالق ۽ معبود جي وچ مان پردا هٽجي، ساڻن سڌو لاڳاپو قائم ٿيڻ وارو هو. وچ واري ٿياڪر جي ضرورت نه رهي هئي.

(٨) هو رحمة للعاشقين هو، يعني محبت وارن جو آڌار ۽ رهبر هو: هن جي پيغام جي ڪنجي پريم ۽ عشق هو.

حب عشق دل وچ نه مايس، پوش فقيري پايس،
دليان لٽاوڻ دي ڪيتي، چاڪ لقب جا لايا.

(٩) شريعت جا قانون صوفيءَ لاءِ منسوخ ٿي چڪا هئا. هاڻ، انهن جي چارج جمهوري حڪومتن جي هٿ ۾ اچي چڪي هئي.

(٣) اهنا قوم ماري دنيا جي قومن کان بهتر ۽ انهن جي رهبري ڪرڻ واري هئي.

(٤) رسول صلعم مڪمل اسوه حسنيٰ (بهترين خوبين) جو مالڪ هو، جن ۾ روحاني ۽ جسماني ٻئي خوبيون شامل هيون.

(٥) ان جو هر حڪم ۽ عمل، بهترين سمجهي، ان جي پيروي ڪرڻ گهرجي.

(٦) هو دشمن تي سختي ڪندڙ ۽ دوستن تي مهربان هو.

(٧) هو انساني زندگيءَ جي رهبريءَ لاءِ سڀڪجهه ٻڌائي ويو آهي.

ليڪن صوفيءَ جي نقطي نگاهه موجب، اهڙن عقيدن مان ڪي رسول مقبول صلعم جي اعليٰ مرتبي ۽ مشن مان لهڪندڙ نه هئا.

(ب) صوفيءَ جو رسول مقبول صلعم بنسبت تخيل هيءَ آهي:

(١) رسول مقبول صلعم ڪوئي نئون دين ڪونه آندو هو، بلڪ دين فطرت (قانون ارتا) جي تلقين ڪئي، ۽ اهو ئي جملي پيغمبرن جي دينن جو مطلب هو.

(٢) ٻاڻ مانهن جي وچ ۾ قومن، نسلن، رنگن، مذهبن جي بنياد تي ڪوبه ڪيل امتياز ڪي ڪوئي ٻڌائي، انسانيت لاءِ اتحاد، امن ۽ ترقيءَ جو پيغام آندو هئائون.

(٣) سندن عالمگير تعليم کي جدا دستورن، عقيدن ۽ مذهبي نظام ۾ محدود ڪرڻ، سندن مقصد اعظم (Mission) جي خلاف هو.

(٤) رسول مقبول صلعم کي صرف مسلمانن جو اڳواڻ بنائڻ ٺيڪ نه هو. هو رحمة العالمين ۽ شفيع المذنبين هو. هن کي دنيا جي برسر پيڪار مذهبن مان هڪ گروهه جو ليڊر بنائڻ سندس مرتبي ۽ مقصد جي خلاف هو.

(٥) دنيا جو هر صالح ماڻهو سندس پوئلڳن مان هو ۽ هر غير صالح سندن پوئلڳن جي قطار کان ٻاهر هو.

صبح جي اخبار وانگر پڙهي، انهيءَ مان ڪم جون ڳالهيون اخذ ڪري، پوءِ ڪين ڪاغذ جي ٽوڪريءَ (ڪٻٽ) ۾ رکي ڇڏڻ گهرجي."

سڀ مذهب سندن ڪتابن کي الهامي مڃين ٿا. خود قرآن به ان ڳالهه جو ثبوت ڏئي ٿو. ان ۾ اهو لکيل آهي ته پيغمبرن ۽ انهن جي ڪتابن تي ايمان آڻڻ ضروري آهي. ايمان آڻڻ جي معنيٰ اها ٿي سگهي ٿي ته پيغمبر برابر سچا هئا، سندن ڪتاب به الهامي هئا، پر هاڻ بدلجي بيڪار ٿي چڪا آهن. جي قرآن اچڻ وقت آهي ڪتاب سمورا منسوخ ٿيل هجن ها، ته پوءِ انهن تي بنا تفريق ايمان آڻڻ جو سوال ئي ڪونه پيدا ٿئي ها. قرآن ۾ اهو به لکيل آهي ته پيغمبر صلعم اڳين پيغمبرن جي تعليم کي دهرائڻ آيو هو. پوءِ ملا چوي ٿو ته انهن ڪتابن جا احڪام منسوخ ٿي چڪا آهن، اها ڳالهه سمجهه ۾ نٿي اچي. صوفيءَ جي ان بابت سمجهاڻي اها آهي ته قديم ڪتاب به قرآن وانگر جڻ قسمن جي مواد تي ٻڌل هئا، جن جا بنيادي اصول قائم رهيا، باقي ٻيو مواد حالتن جي تبديليءَ موجب لائق عمل نه رهيو آهي. اهو ماڳيو قانون سڀني ڪتابن سان، بمع قرآن جي، لاڳو ٿيڻو آهي. دين فطرت (قانون فطرت) جي تقاضا اها آهي.

هن گروهه جو چوٿون عقيدو اهو آهي ته حضرت محمد صلعم آخري نبي آهي. ان کان پوءِ نه نبي اچڻ وارو آهي، نه دين پيدا ٿيڻ وارو آهي.

هن عقيدي بابت به ملا ۽ صوفيءَ جا جدا جدا رايا آهن. ملا جو تخيل خاتم النبيءَ جي عقيدي بابت هيءَ آهي ته:

(١) حضرت محمد صلعم هڪ نئون دين پيش ڪيو، جنهن سڀني اڳين دينن کي منسوخ ڪيو ۽ ان کان پوءِ ٻئي دين جو پيدا ٿيڻ بند ٿي ويو.

(٢) هن دين جا پوئلڳ، رسول مقبول صلعم جي اڪوائيءَ هيٺ، جدا قوم بڻجي پيا.

بدلجي چڪو هو. ساڳي حالت ساڳئي نهج وارن قرآني حڪمن سان به لاڳو ٿي سگهي ٿي، زماني ۽ معاشري بدلجڻ بعد اهي مُدي خارج سمجهي منسوخ ٿيل سمجهڻ گهرجن. جا چوريءَ لاءِ هٿ وڍائڻ، ڪن ڏوهن ۾ سنگسار ڪرائڻ، وحشيانه دور جي رواج قربانيءَ وغيره کي هن سائنسي دور ۾ جاري رکڻ ڪري، اسلام جي وقعت وڌي ٿي يا گهٽجي ٿي؟ پر ملا اهڙي سوچ لاءِ تيار نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته ان ڪري پهنجي طبقي جي اقتدار ختم ٿيڻ جو انديشو اٿس.

اعوذ ٿي سبب آهي ته مسلمانن ۾ سوين فرقا پيدا ٿي پيا آهن. معاشري جي قانونن بابت ملا جي اسلام ۾ سائنسي دور ته ڇڏيو، ٻه زراعتي، تجارتي، ۽ هنري دور جي ضروريات مطابق به هدايتون ڏنل نه آهن. ٻين مذهبي ڪتابن وانگر قرآن مان بنيادي ڳالهين بابت حوالا وٺي سگهجن ٿا. حياتي روزمره جي ڳالهين لاءِ قرآن جي رهبري منسوخ سمجهڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته انهن جي افاديت ڪانه رهي آهي. رستن جي موٽر ٽريفڪ، پارليامينٽ جي ڪارگذاري، جديد بين الاقوامي قانونن، جديد جنگي هنر، سائنسي کوجنا بابت قرآن ڪهڙي هدايت ڏيئي سگهي ٿو، جو دنيا جي هر مشڪل مسئلي جي حل لاءِ سند يا مخزن ڪري ڪتب آڻجي.

هي خيال رکو منهنجا نه آهن، پر ڪهڙي وقت کان ڪيترن بزرگن جي دماغ ۾ رهيا آهن، جن جي آڌار تي هڪ شاعر چيو آهي ته:

ما ز قرآن مغز را برداشتيم،
استخوان پيش سگان انداختيم.
(هروي)

[معني - اسان قرآن مان مغز ڪڍي ورتو، باقي هڏا ڪتن لاءِ ڇڏي ڏنا اٿون.]

هن زماني جي مشهور فلاسافر برنارڊشا جيلي مذهبي ڪتابن لاءِ ساڳي ڳالهه هن لفظن ۾ پيش ڪئي آهي: "مذهبي ڪتابن کي

(ت) جن ۾ روز قيامت، بهشت، دوزخ وغيره جو ذڪر ڪيل آهي. اهي سڀ ڳالهيون مثال طور ڏنل آهن. انهن کي انهيءَ ڪان وڌيڪ وقعت ڏيڻي نه آهي. انهن جي لفظي معنيٰ ۾ چنبڙي پوڻ مان غير مذهب ۽ صاحب عقل اڳيان اسلام جي اهميت گهٽائڻ جي برابر ٿيندو. اهي ڳالهيون عقل، تجربي ۽ تاريخ جي روشنيءَ ۾ غلط ثابت ٿي چڪيون آهن، جهڙوڪ آدم کي مٽيءَ مان ٺاهي، ان ۾ روح ڦوڪڻ، ستن آسمانن جو ٿيڻ وانگر هجڻ، وغيره وغيره.

(۳) وقتي حڪمن جون آيتون: اهي انهيءَ قسم جون آيتون آهن، جي هنگامي حالتن هيٺ ڪيل حڪمن بابت هيون، جن کي بعد ۾ حالتن بدلجڻ ڪري منسوخ يا رد ٿيل سمجهيو وڃي ٿو، جهڙوڪ: جهاد، مال غنيمت، غير مسلمن کي هر هنڌ قتل ڪرڻ وغيره.

(۴) فروعي مسئلن بابت حڪمن جون آيتون: جن ۾ انهيءَ دور جي معاشري ۽ دستورن کي مدنظر رکي، ماڻهن جي روزمره جي زندگيءَ بابت عارضي هدايتون ڏنل آهن، جهڙوڪ: چوري لاءِ هٿن جو ڪپڻ، ڏوهه جو بدلو وٺڻ، سنگسار ڪرڻ، قرباني ڪرڻ، وياج نه وٺڻ، ۽ زڪوات بابت، حلال ۽ حرام بابت، ۽ ٻيون اقتصادي، سياسي ۽ معاشرتي مسئلن سان واسطو رکندڙ ڳالهيون.

اهي سڀ حڪم عارضي سمجهڻ گهرجن، جي معاشري جي تبديل ٿيڻ بعد معطل ٿي وڃن ٿا. اهو قانون جملي مذهبي ڪتابن سان لاڳو آهي. ملا اهو ته چوي ٿو ته پيا الهامي ڪتابن جا حڪم منسوخ ٿي ويل آهن، پر اهو ساڳيو قانون قرآن سان لاڳو ڪرڻ لاءِ تيار نه آهي. اڳين الهامي ڪتابن جا حڪم جو منسوخ ٿيا؟ انهيءَ لاءِ نه ته اهي الهامي نه هئا يا جيئن ملا ٿو چوي ته انهن کي بدلايو ويو آهي قرآن خود شاهدي ڏئي ٿو ته اڳين پيغمبرن ۽ ڪتابن کي مڃڻ مسلمان لاءِ لازمي آهي. جي آهي بدلايل هجن ها ته انهن تي ايمان آڻڻ جي معنيٰ ئي ڪانه هئي. انهن جي حڪمن جي منسوخي ان ڪري هئي، ته اهي اجنهن دور ۽ معاشري لاءِ نافذ ٿيل رهيا، اهو

رسول تي لٿو. رسول ڪريم صلعم اهي الفاظ اچاريندو ويو. اصحابي ياد ڪندا لکندا ويا. ملا جا اهي خيال خدا جي شخصي تصور سان ٺهڪي اچن ٿا، جو تصور غير اسلامي ۽ جهالت جي دور جو يادگار آهي. آسمان جو ذڪر ڪيو وڃي ٿو ته ست آهن، جي ڇتين وانگر هڪبئي جي مٿان آهن. تن جو مرڳو وجود ئي ڪونه آهي. خدا قرآن لکائي، ۽ فرشتو ڪٺي راڄي رسول کي ڏنائي، اهي سڀ ڳالهيون خدا جي بي مثال، بي شڪل، هر هنڌ حاضر ناظر ۽ هر شيءِ ۾ وجود هئڻ واري تصور جي ۽ وحدت الوجود جي نظريي جي خلاف آهن.

صوفيءَ جو نقطهٔ نگاهه ان بابت عليحده آهي. هن جي تصور ۾ خدا جي مثال، لامڪان، لا زمان، ۽ قياس، وهم ۽ گمان کان مٿي، هر جاءِ حاضر ناظر، هر شيءِ ۾ سمايل آهي، ۽ ڪن جي چوڻ موجب ته الله تعاليٰ کان سواءِ ٻي ڪنهن شيءِ جو وجود ئي ڪونه آهي. هو ذات آهي، ٻي سڀ صفات آهي. پر هنن جي خيال موجب، پيغمبر، حڪيم، شاعر ۽ سائنسدانن کي جيڪا معلومات ٿئي ٿي، اها ذات الاهي آهي؛ ليڪن خدا ڪتاب لکي رکني ۽ ملائڪ ڪٺي اچي رسول کي ڏنائي، اها ڳالهه ذات پاڪ جي شان اعليٰ جي خلاف آهي.

(ب) قرآن ۾ دنيا جي هر ڳالهه جو حل ڏنل آهي:

ملا جي چوڻ موجب قرآن ۾ ڪائنات جي ڪل رازن جو علم سمايل آهي. هن جي خيال موجب موجوده دور جي حڪومتن جي آئين لاءِ مواد به قرآن مان ملي سگهي ٿو. هن معاشري جي اقتصادي، سماجي، سياسي، هنري ۽ سائنسي ڳالهين لاءِ هدايتون به ان مان ملي سگهن ٿيون. مطلب ته سڀ ڳالهه جو پتو ان مان پئجي سگهي ٿو. روز قيامت تائين جيڪي معاشرا پيدا ٿيڻ وارا آهن يا ماڻهن جي سامهون جيڪي مسئلا اچڻ وارا آهن، انهن سڀني جو حل ان ۾ موجود آهي.

ملا جون اهي دعوائون غلط، بي بنياد ۽ عقل کان ٻاهر آهن. سواءِ عقل کان انڌي، ڪوتاهه نظر ۽ اسرار الاهيءَ جي بي انت وسعت

ملا واري اسلام ۾ جهاد مذهب جو بنيادي رڪن ٿيو پوي. قاديانين حالات حاضره کان متاثر ٿي، جهاد کي غير ضروري ٺهرايو، ته انهن کي ملن اسلام کان خارج ڪري ڇڏيو، جڏهن ته اسلام سندن ملڪيت هئي، جنهن ۾ ڪنهن کي رهڻ جي اجازت ڏين يا نه ڏين. سا، بلاشرڪت غيري، سندن اختيار جي ڳالهه هئي.

صوفيءَ جو جهاد پنهنجي نفس سان آهي. هن جا دشمن ٻاهر نه آهن، پر اندر ۾ اٿس. خود مطلبي، خود بيني، ڇڙو نفرت سڀ ڪيس ماري مات ڪرڻا آهن. هن کي هر طرف پرين نظر اچي ٿو، تنهنڪري جي ڪير سامهون اکيون ڪڍي ٿو، ته به پرين پيو پسي. هو بقول شاه لطيف عليه الرحمة "دل جي دشمن کي دس" جو قائل آهي.

ملا جي مذهب موجب، مذهب ماڻهو جو شخصي معاملو نه آهي. ان ۾ ملا ۽ حاڪم کي به دخل رهي ٿو، جنهنڪري ماڻهن جي سياسي، اقتصادي، معاشرتيءَ سماجي معاملن ۾، مذهب جي نالي ۾، ملا ۽ حاڪم گڏجي دست اندازي ڪرڻ لڳن ٿا. ائين مذهب زندگيءَ جي هر پهلوءَ تي حاوي ٿيو پوي. اٿڻ، ويهڻ، کائڻ، پيئڻ، باهمي تعلقات ۽ ويندي خيالن تي به مذهب کي دخل ٿيو پوي. اڄڪلهه مغربي ملڪن کي شڪايت آهي ته ڪميونسٽ ۽ فاشسٽ ملڪن ماڻهن جي آزاديءَ کي محدود ڪري، کين سوسائٽيءَ جي مشين جو پرزو بنائي ڇڏيو آهي. پر کين خبر نه آهي ته موجوده ملا واري اسلام ۾ ماڻهوءَ جي حالت ان کان به بد تر ٿيو پوي. ڪميونسٽ ملڪن ۾ ماڻهن جي آزادي عوام جي اقتصادي نفعي جي نالي ۾ سلب ڪئي وڃي ٿي. هتي ماڻهن جي آزاديءَ تي هڪ طبقي جي فائدي خاطر رڪاوٽون وڌيون وڃن ٿيون. ڪميونسٽ ملڪن ۾ ڪارل مارڪس جي نظريي جي تشريح، عقل جي بنياد تي، ڪميونسٽ پارٽيءَ جي ڪثرت سان ڪئي وڃي ٿي. هتي اسلام جي تشريح جا ٺيڪيدار مخصوص ماڻهو ٿين ٿا، جنهن تي عقل جي بنياد تي بحث ڪرڻ جي اجازت نه آهي.

— يعني مخالف کي محبت سان مطيع ڪرڻو هو، نه زور زبردستيءَ سان. ساري يورپ ۽ آمريڪا ۾ انهيءَ مذهب جا پوئلڳ رهن ٿا. پر ڏسڻو آهي ته انهن مان ڪيترا ماڻهو ان هدايت ۾ اعتبار رکن ٿا. اهي ئي ماڻهو آهن، جن طاقت جي آڌار تي ساريءَ دنيا ۾ پنهنجو سامراج قائم ڪيو. اهي ئي آهن، جن جي ڪري ٻه مهاڀاري لڙايون لڳيون، جن ۾ ڪيئي لک ماڻهو قتل ٿيا. هيڏيءَ ساريءَ تهذيب ۽ تمدن هوندي، هو عملي طرح انهيءَ ڳالهه کان بيزاري نٿا ڏيکارين. اقوام متحده قائم ڪرڻ بعد، هر تڪراري ڳالهه جو فيصلو باهمي گفتگو ۽ سمجهوتي سان ڪرڻ جي راءِ ڳائڻ جي باوجود، هو روزبروز جنگي هٿيارن ٺاهڻ ۾ چٽا پيٽي ڪري رهيا آهن.

بدقسمتيءَ سان ملا واري اسلام جو بنياد ئي محبت جي عيوض زور زبردستيءَ تي پيو. جهاد ان جو مکيه رڪن شمار ٿيڻ لڳو، جنهن جي معنيٰ ئي زور زبردستيءَ سان راهه مڃائڻ يا مسئلو حل ڪرڻ آهي. انهيءَ اصول مڃڻ ڪري مسلمان ڪيترين مصيبتن جو شڪار ٿيا آهن، پر، باوجود صوفياءِ ڪرام جي هدايتن جي، صاحب اقتدار طبقي جي مستقل مفاد خاطر ان ڳالهه کان باز نٿا اچن.

هتي پاڪستان ۾ باوجود ظاهري گفتگو جي ته هو تڪراري ڳالهين جو فيصلو باهمي گفتگو ۽ سمجهوتي سان ڪرڻ جا حامي آهن، عملي طرح هنن جو زور زبردستيءَ ۾ ويساهه پئي رهيو آهي. تنهن صوبن کي، هزارها ورهين جي روايات جي باوجود، زور زبردستيءَ سان مٽائڻ، جمهوريت کي ڏنڊي جي آڌار تي ختم ڪرڻ، اسلام جي نالي ۾ ماڻهن جو توجه حقيقي مسئلن کان هٽائي هنگامي مسئلن طرف نيڻ، ماڻهن کي انساني بنيادي حقن کان محروم ڪرڻ، وغيره، سڀ ڳالهيون انهيءَ تشدد جي پاليسيءَ جي شاخ آهن.

صوفيءَ جي نظر ۾، تشدد ۽ زور زبردستي اسلامي تعليم جي خلاف آهي، بلڪ ڪفر آهي. تشدد نفرت ۽ نفاق پيدا ڪري ٿو. اسلام محبت ۽ امن جو مذهب آهي. هنن وٽ اک اکرائي ڪرڻ خطا ڪائڻ جي برابر آهي.

ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ اهو سلسلو هليو اچي. سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي دور ۾ به اهڙين ڳالهين کان متاثر ٿي، سنڌ جي انقلابي شاعر ۽ درويش سچل سرمست عليه الرحمة کي چوڻو پيو ته ـــ

جيسين منبر مسجد، مناري ويران نه ٿيسين،
تـال حقاني ميان سچو، حاصل نه ٿيوي!

يعني جيستائين ملا جو مسجد جي منبر تان ويهي، اسلام جي غلط تعبير جي ناليءَ ۾، ماڻهن کي ڌوڪو ڏيڻ ۽ مسجد ۾ ان غلط تشريح جي پرچار ڪرڻ جو سلسلو جاري هوندو، ان وقت تائين صحيح حقيقتن جو معلوم ٿيڻ مشڪل آهي. انهيءَ ڪري ڳالهه جي پڙ پوڻ لاءِ، ملا جي ڍڪوسلي کي ڍهڻ گهرجي.

(۴) تشدد (زور زبردستي): چوٿون مشڪل مسئلو دنيا جي سامهون تشدد (هنسا) جو آهي. انهيءَ لفظ جي صحيح معنيٰ اها ٿي ٿي ته ماڻهن ۾ ويساهه ويهاريو وڃي يا وڃائل هجي ته هر ڳالهه جو فيصلو طاقت ۽ زور جي وسيلي ٿي سگهي ٿو ـــ پوءِ اها طاقت حڪومت جي هجي، هٿيارن جي هجي، مذهب جي ناليءَ ۾ هجي، يا ڪنهن نظريي مثلاً ڪميونزم يا فاشيزم جي هجي. جيڪا به ڳالهه باهمي گفتگو ۽ هڪٻئي جي رضامندي سان نه ٿي ڪئي وڃي، ۽ "هند ۽ اختياري" جي آڌار تي ڪئي وڃي ٿي، سا تشدد ۾ شمار ٿي سگهي ٿي.

دنيا جي ٻن مذهبن جو بنياد عدم تشدد يا اهنسا تي رکيل هو، جيڪي هندوئزم ۽ ڪرسچئنٽي. هندو ساهه واريءَ شيءِ کي ان ڪري ڪائيندا به نه هئا ـــ جي انسان کي ته ڇڏيو، پر جانورن کي ايذائڻ به پاپ آهي. پر تاريخ شاهد آهي ته ان جي پوئلڳن ڪروڙها ماڻهن کي اڇوت بنائي ڇڏيو. مهاتما گانڌي اهنسا جي ذريعي آزادي حاصل ڪئي. اڄ آهي هندو خسيس ڳالهين تان فرقيوار فسادن ۾ رت هاري رهيا آهن. ڪرسچانن کي حضرت عيسيٰ جو چوڻ هو ته "جيڪڏهن توکي ڪو هڪ ڳل تي چماٽ هڻي ته ڦيرائي ٻيو ڳل سامهون ڏينس"

... اسلام جي صوفيانه تشريح موجب، اهي ڳالهيون معاشري سان واسطو رکندڙ هئڻ ڪري، ان جي تبديليءَ جي حالت ۾ عقل جيءَ روشنيءَ ۾ عام مفاد جي بنياد تي فيصل ڪرڻيون آهن. مذهب جو انهن ڳالهين سان واسطو ڪونه رهندو آهي.

(٣) طبقاتي مفاد: ٽيون مشڪل مسئلو جو هن وقت دنيا جي سامهون آهي، سو آهي طبقاتي مفاد جي استعمال غرضيءَ (ايڪسپلائيٽيشن) جو آهي، جنهن ۾ سرمائيدار، مذهبي مفندار، سامراجي ۽ سندن ايجنٽ اچي وڃن ٿا. اهي ملڪ جي حڪومت، پيسي، پيداوار ۽ ورهاست جي ذريعن کي سندن مفاد لاءِ ڪتب آڻين ٿا، جنهنڪري گهڻو تعداد ماڻهن جو غريب ۽ محڪوم رهي ٿو. پنهنجي اقتدار قائم رکڻ لاءِ هو چڙوا ڪ شخصي آزاديءَ ۽ مذهب جي نالي کي هٿيو بنائين ٿا. روس ۽ ٻين ڪيترن ملڪن ۾ ان جي گهٽي استعمال ڪري، ردعمل طور، ماڻهو مرڳو مذهب کان بيزار ٿي پيا.

بدقسمتيءَ ڪان دنيا ۾ هن وقت پاڪستان ئي اهڙ ملڪ ... حتي اهي طبقا اسلام جي غلط تشريح کي هٿيو ڪري، ڪتب ... ئي رهيا آهن. آهي ئي آهن، جي عوام جي سادگيءَ ۽ مذهبي اعتقاد ... ناجائز فائدو وٺي، اسلامي شريعت کي هر مرض جو علاج ۽ اسلامي ... ۽ قانون جو راڪ ڳائي رهيا آهن. پاڪستان انهيءَ بنياد تي ... ڪيو ويو، پر باوجود ان جي بانيءَ جي ١١- آگسٽ ١٩٤٧ع ... جي هدايت جي، ان جي مستقبل جي پاليسيءَ کي ۽ مذهبي بنياد ... حسي گفتگو ڪري رهيا آهن. نتيجي طور، پاڪستان کي ... عيوض ڪاموري، ڪارخانيدار، تاجر ۽ زميندار جي ... ڪتب پيو آڻيو وڃي. تنهنڪري اسلام جي ملا واري ... سان ڪولي پڌرا ڪرڻ جي جيتريقدر هتي ضرورت آهي، ... سندنه آهي ...

... ۾ مسلمانن کي مذهب جي نالي ۾ مستقل مفاد لاءِ ... ڪئي حوته آهي. ليڪن اورنگزيب جي دور کان وٺي

زڪوات پيسي، سون، چانديءَ ۽ مال تي مقرر ڪيل آهي. ان مان هن دور جي مسئلن جو حل ممڪن نه آهي. روڪڙا پيسا هن وقت گهر ۾ ماڻهو ٿورو رکن ٿا. يا ته بئنڪن ۾ رکن ٿا يا واپار ۽ ڪارخانن ۾ سيڙائين ٿا. بئنڪن وارا وري اهي پيسا ماڻهن کي واپار ۽ ڪارخانن وغيره لاءِ نفعي تي ڏين ٿا. اسلام ۾ وياج جي بندش ڪري، ماڻهو بئنڪن ۾ پيسا نه رکندا. بئنڪن کان سواءِ وڏا ڪارخانا يا وڏي پيماني تي واپار هلي ڪين سگهندو.

موجوده معاشري ۾ دنيا جو اقتصادي نظام ٻن جدا دستورن تي ٻڌل آهي: هڪ سرمائيداري نظام آهي، ۽ ٻيو سوشلسٽ يا ڪميونسٽ نظام آهي. سرمائيداري نظام ۾ بئنڪن، وڏن ڪارخانن ۽ تجارتي ادارن جو وجود پيدا ٿئي ٿو، جنهن ڪري هڪڙا تمام شاهوڪار ۽ ٻيا غريب ٿيندا وڃن. ڪميونسٽ نظام موجب ساري خانگي ملڪيت ختم ٿي، جماعت جي هٿ ۾ اچيو وڃي. اسلام ٻنهي جي مخالف آهي. هڪ طرف آهو شخصي ملڪيت کي ختم ڪرڻ جي خلاف آهي ته ٻئي طرف وياج بند ڪري موڙيءَ مان ٻارهن مهينن ۾ ادائي سيڪڙو وصول ڪرڻ گهري ٿو، جنهن جي خرچ لاءِ به مقرر ڪم ڏسي ٿو. اڄڪلهه جون حڪومتون تمام وڏيون ۽ وسيع ڪاروبار هلائڻ واريون ٿي پيئون آهن. انهن جي مختلف ڪاروبار هلائڻ لاءِ گهڻي پيسي جي ضرورت ٿئي ٿي، جنهنڪري مختلف ٽئڪسون وجهي ڪاروبار هلايو وڃي ٿو. ماڻهو هڪ طرف اهي ٽئڪسون ادا ڪن، ٻئي طرف وياج نه وٺن، ۽ موڙ جو چاليهون حصو سال بسال ڏين، ته پوءِ موجوده تمدن جو معاشرو هلي ڪين سگهندو، ۽ ماڻهن کي وري بدويانه دور ۾ موٽي وڃڻو پوندو. خيرات رضاڪارانه طور ڏجي ٿو، ان تي عمل ٿيڻ مشڪل آهي. مطلب ته ملا جي مذهب اسلام ۾ هن دور جي معاشري جي اقتصادي حالت درست ڪري، افلاس دور ڪرڻ جو حل موجود ئي نه آهي. ڪي ماڻهو اڄڪلهه اسلام کي مروڙي، سوشلزم جي اصولن جو حامي چوڻ لڳا آهن. اها ڳالهه طفل تسليءَ ۽ خود فريبيءَ کان مٿي نه آهي.

مذهب جي برخلافيءَ جي نالي ۾ باغي ٺهرائي، سزائون ڏيون آهن.

ساڳي طرح اڄ ڪلهه جا ڊڪٽيٽر به آزاد خيال ماڻهن تي ملڪ، قوم ۽ نظريي جي مخالفت جو بهتان لڳائي، سزائون ڏين ٿا.

شاهه ولي الله عليه دهلوي، اهڙين حالتن ۽ ڳالهين کان متاثر ٿي چوي ٿو ته

"فڪ ڪل نظام بعيد"

[معنيٰ- اڳين ڪل فرسوده نظامن کي ٽوڙي، عقل جي بنياد تي ملڪي ضرورتن جي لحاظ سان عوام جي فلاح ۽ بهبوديءَ لاءِ نوان رستا سوچيو.]

ملا جي تشريح وارو اسلام آمريت جو حامي آهي. ان ڪري ان مان اڄڪلهه جي مسئلن جو حل ڪهڙيءَ طرح حاصل ٿي سگهي ٿو!

(٢) افلاس (غربت)

هن وقت دنيا جي سامهون جيڪو وڏي ۾ وڏو مسئلو آهي، سو آهي ڪثير تعداد ماڻهن جي غربت جو. پنهنجي ملڪن کي ڇڏي پاڪستان تي نظر ڪبي، ته ان ۾ ماڻهن جو گهڻو حصو اهڙي، لٽي، اجهي، علاج ۽ روزگار وغيره کان محروم رهي ٿو. جن جون انساني ضرورتون به پوريءَ طرح ميسر ٿي نٿيون سگهن. ٥ سيڪڙو ماڻهو بس شاهوڪار يا صاحب اقتدار جا هوندا.

هاڻي ڏسڻو آهي ته قرآن ۽ حديث ۾ انهيءَ مسئلي جي حل ڪرڻ لاءِ ڪهڙو علاج ڏسيل آهي. جيڪڏهن پوريءَ طرح جانچ ڪبي ته ان لاءِ آئي زڪوات، وياج جي منع ۽ خيرات جا طريقا ڏسڻ ۾ ايندا. اچو ته انهن ٽنهي ڏسيل علاجن جي افاديت تي، موجوده معاشري جي نقطي نگاهه کان نظر ڪريون.

ان طرح اسلام جو هڪ گروه سمجهڻ لڳو ته ڪين آخري سچ معلوم ٿي ويو آهي. انهيءَ کان پوءِ نئين معلومات ٿيڻ آواري نه آهي. علم عقل جي آخري حد تيرهن سؤ ورهيه اڳ عرب ۾ پهچي چڪي هئي. اهو سڀ خدا صاحب سندس پيغمبر جي ذريعي قرآن ۾ ظاهر ڪري چڪو آهي. ان ۾ جاٿايل سڀ ڳالهيون حرف آخر سمجهڻ گهرجن. اهي چون ٿا ته عقل ۽ سمجهه انساني خام آهي. عام ماڻهو ٻارن وانگر اچا صحيح ۽ بالغ نظر نه بنيا آهن. ان ڪري ماڻهن کي خدا جي حڪم جي پيروي ڪرڻ لازمي آهي. جنهن سڀ قرآن ۾ چٽي ڇڏيو آهي. جنهن جي تشريح ملا ڪري ڪرڻي آهي. ساڳيءَ طرح موجوده دور جتي مختلف ڊڪٽيٽرن جو چوڻ آهي؛ تنهن ڪري ملا جي تشريح وارو اسلام ۽ موجوده ڊڪٽيٽر سڀ آمريت جي اصول ۾ مڃين ٿا. جنهن جو بنياد ڪنهن اختياريءَ يا سند تي رهي ٿو. جا خدا، رسول، قرآن، ڪارل مارڪس ڊڪٽيٽر، نظريي يا طبقي جي هئڻ واري آهي. عملي طرح ان جي تشريح جو حق وري چند ماڻهن جي هٿ ۾ رهي ٿو. جي ملا، پارٽي، طبقي جا ڪارڪن يا ڊڪٽيٽر جا صلاحڪار ٿين ٿا.

صحيح اسلامي تعليم موجب آمريت هر صورت ۾ غلط ۽ نقصانڪار آهي. انهيءَ تعليم موجب انسان زمين تي خدا جو نائب آهي. رسول مقبول صلعم جو آخري پيغام ۽ سمجهاڻي اها هئي ته ماڻهو قبيلائي دور مان نڪري جمهوري دور ۾ گهڙي چڪو هو. ان ڪري هو مساواتي بنياد تي آزاد هو. انڌي تقليد وارو زمانو ختم ٿيڻ وارو هو. هو ماڻهن جون، انسانذات جي وچ ۾ مذهبن، رنگن، نسلن جي نالن ۾ ڪڙيون ڪيل ديوارون ڊاهڻ آيو هو. ماڻهن کي، عقل جي رهبريءَ ۾، اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم جي بنيادي نڪتن جي روشنيءَ ۾، باهمي صلاح مشوري سان، فيصلا ڪري ڪم ڪرڻا هئا.

صوفياءِ ڪرام اسلامي تعليم جو اهو پهلو پڌي پيش ڪيو آهي. ان ڪري حڪمران طبقي انهن کي الله، رسول، قرآن ۽

وسول مقبول يا قرآن طرفان ڀڌايل وقتي يا فروعي مسئلن جون ڳالهيون مائون جي سمجهه ۽ زماني جي حالتن جي تقاضا مطابق هيون اهي دائمي حڪم جو رتبو نٿيون وٺي سگهن. آهي عارضي هيون. ۽ حالتن ۽ معاشري جي تبديليءَ ڪري پنهنجي افاديت گم ڪري چڪيون آهن. انهن کي هر زماني ۽ حالت لاءِ مفيد چوڻ، روح اسلام، قانون فطرت ۽ حقيقت محمديءَ جي خلاف ٿيندو.

ملا جي دعوي کي مزيد غلط ثابت ڪرڻ لاءِ بهتر ٿيندو ته اسان هن وقت جي مشڪلاتن ۽ مسئلن جو ذڪر ڪريون، جن لاءِ هدايتون ته سدس اسلامي تشريح مطابق ان ۾ انهن جو حل موجود نه آهي. منهنجي نظر ۾ هن وقت جا مک، مسئلا، جن ڪري نفرت ۽ بدامني پيدا ٿي ٿي، سي هيٺيان آهن:

(۱) آمريت (ڊڪٽيٽري)

(۲) افلاس (غربت)

(۳) مستقل طبقاتي مفاد (vested class interest)

(۴) تشدد (زور زبردستي).

آمريت (ڊڪٽيٽري)

صحيح طور آمريت جي اها معنيٰ آهي ته ڪي شخص، گر طبقا ۽ مذهب جا پوئلڳ مندن علم، عقل ۽ معلومات کي مڪ جاڻي، انهيءَ جي صداقت تي اصرار ڪن ۽ پڻ ٻين تي اها راءِ زور مڙهڻ جي ڪوشش ڪن. انهيءَ تقرا نڪام ڪرڻ بعد آزادانه اخت راءِ ۽ بحث مباحثي جي گنجائش ڪانه رهي ٿي. عوام کي شخ گروهن، نظرين يا مذهبن جي صداقت ۾ وشواس رکڻ ۽ تقليد ڪرڻ جي هدايت ڪئي وڃي ٿي. خودمختيار حاڪم، طبقا ۽ گروهه مائون جي ڀلائيءَ ۽ حفاظت جا ٺيڪيدار بنجي پون ٿا. هر ڳالهه کي صحيح سمجهي، ٻانهن جيئن وڄراڻ جهي ان جي ڪرڻي پوي ٿي.

ڪي آخرت سڏجي ٿو سا سڀائين پيئي هلي. هيءَ دنيا ۽ ٻي دنيا صرف هر وقت ۽ هر زمان ۾ پيدائش عالم جي جدا جدا ۽ نون نون مظهرن جا جدا جدا نالا آهن، ۽ شڪلين بدلائڻ جا مظهر آهن. هڪ شڪل گم ٿئي ٿي ته اها ٻي شڪل اختيار ڪري ٿي. اها تبديلي هميشه جاري آهي. ڳالهه جي آخرت اڄ آهي ۽ اڄ جي آخرت سڀان ٿيندي."

ان مان صاف ظاهر آهي رسول مقبول صلعم جي قيامت بابت ٻي خبري ظاهر ڪرڻ مان اڳڪٿي نه ڪرڻ جو مقصد هو.

اهڙيءَ طرح هڪ ٻي روايت آهي ته پاڻ سڳورا هڪ ڀيري ڪجين جي باغ جي ڀرسان لنگهي رهيا هئا، ته ڏٺائون ته ماڻهن نر ڪجين جو ٻور ڪٽي مادي ڪجين جي مٿان پئي اڇلايو. پاڻ ائين ڪرڻ کان منع ڪيائون ـــ چي، قدرت پاڻهي اهو ڪم پورو ڪندي. ليڪن ان سال ڪجين گهٽ ڦر ڏنو. جڏهن کين اها خبر ٻڌائي وئي ته پاڻ ان تي فرمايائون ته 'آئنده پلي اوهان پنهنجي مرضيءَ ۽ تجربي موجب ٻور ڇڻيندا ڪريو، اسان جو خاص ڪم رسالت آهي، مون کي هر ڳالهه ۾ دست اندازي ڪرڻ ٺيڪ نه آهي.' ان جو مطلب اهو نڪري ٿو ته پاڻ خاص ماهرن جي ڪمن جي اهميت تسليم ڪري، انهن کي آزاد ڇڏي ڏيڻ گهريائون ٿي.

رسول مقبول ٻن حيثيتن ۾ ڪم ڪيو آهي. هڪ وقتي سياسي منتظم جي حيثيت ۾، ۽ ٻيو پيغمبر خدا جي حيثيت ۾. انهيءَ ڪري پنهنجي نسبت ۾ جدا رايا ڏنا اٿس. جڏهن هن سياسي منتظم جي حيثيت ۾ ڪم ٿي ڪيو، ته چيائين ٿي ته آءٌ اوهان وانگر ماڻهو آهيان. جنهن جي معنيٰ اها ٿيندي ته پاڻ هر بشر وانگر خوبين ۽ خامين جو حاصل هو. ان وقت پاڻ انهن ۽ گناهن کان ڇوٽڪاري لاءِ دعا گهرندڙ هو. ٻئي وقت "فقاب قوسين او ادنيٰ" جو مالڪ ٿي، معراج انساني حاصل ڪرڻ جي دعويٰ ٿي ڪيائين. ان وقت "انا احمد بلاميم" به هو ۽ مدينت العلم به هو. ان ڪري سندس ٻنهي حيثيتن کي هڪ شمار ڪرڻ حقيقتن جي خلاف ٿيندو.

ٿيون. انهن جا حل، زماني ۽ ملڪن جي تقاضائن موجب بدلبيون رهن ٿيون. اسلام جا اهي دستورالعمل پيدا ٿيڻ بعد، موجبي سمجھي ڪڍيا وڃن ٿا. عرب جي ملڪ ۾ بدويانه ماحول اندر وجود ۾ آيا، سو ورهيه اڳ عرب جي ملڪ ۾ مسئلن جا حل ۽ هر ملڪ ۽ زماني جا قابل فروعي دستورالعمل سڀني مسئلن جا حل ۽ هر بيماري تنون ۾ سمان لاڳو ٿيڻ نهرائڻ غلط ۽ اڻ پورو آهي. جنهن طرح هر بيماري زماني جا علاج ٿين ٿا، اهڙي طرح هر مشڪلات جو حل به جدا ٿي لاءِ جدا علاج ٿين ٿا، اڻ پيدا ٿيل مسئلن جو حل اڳ ۾ شمار ٿيو. هر ملڪ ۽ زماني جي اهو هر صاحب عقل سمجھي سگھي ٿو. مقرر ڪرڻ ڪيترقدر ٺيڪ ٿيندو، اهو هر صاحب عقل سمجھي سگھي ٿو. اهڙي ڳالهه ۾ اعتقاد رکڻ قدرت جي لامتناهي ۽ ڪوتاهي ثابت ٿيندي. حضرت محمد صلعم جي زماني ۾ مسئلن ڪاڻ جي خبر ٿيندي لاءِ موزون ۽ ڪارآمد مسئلن جي [illegible] هر زماني [illegible] قدرت آهي، اهو جيڪو [illegible] مصلحت [illegible] ڳالهه [illegible] وقت عرب جي معاشري [illegible]

[illegible]

حالت مصنوعي سياري ۾ قرندڙ ماڻهن جي ٿيندي — اڏ ڪلاڪ ڏينهن ۾ ڪپئن تي نمازون ۽ رات جو ٻه نمازون پڙهيون. اڌ ڪلاڪ روزي جي معنيٰ چا ٿيندي. اهي ۽ ٻيون اهڙيون ڳالهيون آهن، جن مان معلوم ٿئي ٿو ته هر ملڪ جا مسئلا ۽ مشڪلاتون علحده ٿين ٿيون. انهيءَ ڪري لازمي طور انهن جا حل يا علاج بہ علحده هئڻ گهرجن.

اهڙيءَ طرح سان مختلف زمانن جي حالت آهي. انسان جي وحشاني دور جا مسئلا ۽ مشڪلاتون علحده هيون. ان ۾ ماڻهو اگهاڙا گهمندا هئا، ۽ بنا اجهي جي جبلن جي غارن يا وڻن جي جهنگن ۾ رهندا هئا، ۽ ٻاهر تير ڪمان، پوک وغيره شين جو اجا ڪين پتو ڪونہ هو. ان وقت ڪين هر روز روز گار جي ڳولا ۾ قرڻ، جانورن کان پاڻ بچائڻ، سماوي آفتن جي خطرن سبب ۽ مستقل جاءِ رهائش نہ هئڻ ڪري سدائين خوف ۽ وهم هيٺ گذارڻو پوندو هو. اهڙين حالتن جي بنياد تي هنن ڪي عقيدا ۽ دستور مرتب ڪيا. ان کان پوءِ انسان ترقي ڪري بدوياڻ دور ۾ آيو جنهن ۾ جانورن کي گوشت ۽ کير لاءِ پالڻ، ان جي چارڻ، حفاظت ڪرڻ ۽ چراگاهن تان باهمي تصادم جا مسئلا ڪين درپيش آيا. ان وقت قبيلائي زندگي اختيار ڪيائون، جن جا مسئلا وحشاني دور کان گهڻي قدر جدا ڳانہ هئا. آهستي آهستي تي، خانہ بدوش زندگيءَ کان تنگ ٿي، ماڻهو دريائن جي پر تي يا جهنگلن ۾ هڪ جاءِ تي رهي، پوک ڪري، ان تي گذر معاش ڪرڻ لڳا، جنهن دور جا مسئلا وري علحده هئا. لن ۾ گهر اڏي هڪ جاءِ تي ويهڻ، جهنگل کي آبادي ڪرڻ، ۽ ان جي پکين ۽ جانورن کان حفاظت ڪري، اناج کٽو ڪري، سال لاءِ محفوظ ڪرڻ وغيره قسمن جا مسئلا پيدا ٿين ٿا. اهڙيءَ طرح تجارتي، هنري ۽ سائنسي دور جون مشڪلاتون ۽ مسئلا علحده ٿين ٿا. انهيءَ تان پڌرو آهي ته هر دور جي مختلف مسئلن جا حل علحدا ٿيڻ گهرجن ۽ ٿين ٿا.

تنهنڪري اهو چوڻ تہ اسلام ۾ هر مشڪلات ۽ مسئلي جو مفصل ذڪر ۽ انهيءَ جو حل موجود آهي، خودفريبيءَ ۽ جهالت کان وڌيڪ ڪجهہ نہ آهي. زندگيءَ جا فروعي مسئلا ۽ مشڪلاتون

٣- فوق العقل ڳالهين جي بنياد تي هر عقلي ۽ سائنسي کوجنا جي راهه ۾ رڪاوٽ جو باعث بڻجي ٿو.

٤- سدد ۽ جهاد جي تلقين ڪري، بدامنيءَ جو ڪارڻ بڻجي ٿو.

٥- شخصي ملڪيت جو بچاءُ ڪري غربت ۽ مسڪيني دور [illegible] جي آڏو اچي ٿو.

٦- وحشيانه دور جي مروج قانونن جي تائيد ڪري ٿو.

٧- قومن جي پيري‌ءَ ۽ ليڊرشپ جي هڪ [illegible] جي [illegible] اصول جو حامي آهي.

٨- قرآن جي صريح حڪم ته نجات صرف خدا ۾ اعتبار رکڻ [illegible] روشن مستقبل ۾ وسام آئين ۽ چڱن عمل [illegible] حاصل ٿيندي، جنهن ۾ مذهب جو فرق نه هوندو، هيءُ [illegible] مذهبن جي موجوده مصنوعي ورهاست موجب، مسلمانن [illegible] انهن مانهن کي جي محض نالي ۾ مسلمان آهن، [illegible] ڏئي ٿو.

۽ نہ ملا واريءَ تشريح مان، جو انهن مشڪلاتن جي پيدا ڪرڻ
زور وٺائڻ ۽ برقرار رکڻ جو حامي آهي. انسانن کي جدا جدا مذهبن
۽ فرقن ۾ ورهائڻ جو باعث اها تشريح آهي. غيرمذهب يا فرقي جي
ناپسنديءَ، گلا ۽ مخالفت ڪرڻ جي ڪري نفرت ۽ نفاق پيدا ٿئي
ٿو. اهو ڪم في سبيل الله ملا سر تي کنيو آهي. هن دنيا ۾ ڪافرن
جي مخالف جهاد ڪرڻ جو دڙڪو ۽ آخرت ۾ خدائي عذاب جو
دڙڪو خوف پيدا ڪري ٿو، جنهن مان بدامني پيدا ٿئي ٿي. وحشيانہ
دور ۾ پيدا ٿيل عقيدن ۽ دستورن سنجهہ ماڻهن کي قاسائي رکڻ، ۽
خدا، قرآن ۽ رسول جي نالي ۾ ماڻهن کي عقل ۽ سمجهہ جي پوئلڳيءَ
کان منع ڪرڻ بہ انهيءَ تشريح جا جزا آهن. تنهنڪري اهو چوڻ
تہ صرف انهيءَ اسلام ۾ انهن مسئلن جا حل ڄاڻايل آهن، روح اسلام
جي خلاف آهي. هر ملڪ، قوم ۽ زماني ۾ نوان مسئلا پيدا ٿيندا
رهندا. انهن جا حل بہ عقل، تجربي ۽ حالتن جي تقاضا موجب وقت
بہ وقت ڳولڻا آهن. 'امرت ڌارا' وانگر هڪ دوا سڀني مرضن جو علاج
بڻجي ٿي سگهي. ازانسواءِ غربت ۽ مسڪينيءَ کي دور ڪرڻ جو
ڪوبہ حل اسلام ظرفان، سواءِ زڪوات، وياج جي منع ۽ خيرات جي،
ڄاڻايل نہ آهي، جن تي اڳتي بحث ڪيو ويندو. جيڪي ماڻهو ملا
جي تشريح واري اسلام کي انسانذات جي جملي مشڪلات جو حل
۽ مڪمل فلسفءِ حيات سڏين ٿا، سي يا تہ حقائق دهر کان اڻ واقف
آهن، يا تعصب جا پرڙدا سندن اکين تي چڙهي وڃڻ ڪري، ڏسي
نٿا سمجهن.

جيتريقدر مون غور ڪيو آهي، ملا جي تشريح وارو اسلام
هيٺين ڳالهين جو ڪارڻ بنجي ٿو:

١- فسطائيت جو رجحان پيدا ڪري جمهوريت کي ٽوڙڻ جو
حامي ٿئي ٿو.

٢- انسانذات اندر مذهبي تعصب پيدا ڪري نفرت ۽ نفاق
پيدا ڪري ٿو.

تعبير مطابق مسلمانن جي جدا، برتر ۽ اعليٰ سوسائٽيءَ هجڻ واري
تخيل جي خلاف ثبوت ڏين ٿيون:-

(١) يومنون بما انزل اليڪ وما انزل من قبلڪ
(سوره بقر)

[معنيٰ - جو توتي نازل ٿيو آهي ان تي ۽ جو تو کان
اڳ نازل ٿيل آهي ان تي ايمان آڻين ٿا.]

جي اڳين ۽ پوين ۾ تفاوت هجي ها، ته پنهي ڪالهين ۾ ويساه رکڻ
جي ڪيئن تلقين ڪئي وڃي ها!

(٢) ان الذين آمنوا والذين هادوا والنصاريٰ والصائبين
من آمن بالله واليوم الآخر وعمل صالحاً فلهم اجرهم
عند ربهم ولا خوفٌ عليهم ولا هم يحزنون
(سورة بقر)

[معنيٰ - اوهان مان ايمان آڻيندڙن (مسلمانن)، يهودين،
انصارن ۽ ٻين مذهب وارن مان، جن جو ته الله،
يوم الآخر (مستقبل) ۾ ايمان آهي ۽ آهي عمل صالح
ڪن ٿا، انهن کي خدا وٽان ان جو اجورو ملندو ۽
کين نجات ملڻ واري آهي.]

معنيٰ، الله ۾ اعتبار آڻڻ جي معنيٰ اهل نظر اڳيان اها آهي ته آن تي
ايمان هجي ته ڪائنات پلٽڻ ۽ مقصد سان پيدا ڪيل آهي ۽ الله
ان جو خالق آهي. "يوم الآخره" ۾ اعتبار جي معنيٰ اها آهي ته انسان
جي ارتقا ۽ خوش مستقبل ۾ يقين هجي. "عمل صالح" جي معنيٰ
انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ ڪوشان رهڻ آهي.

(٣) آمن الرسول بما انزل اليه من ربه والمومنون.
ڪلٌ آمن بالله وملائڪته وڪتبه ورسله لا نفرق
احدٍ من رسله.

[معنيٰ - حضرت محمد صلعم ۽ مومنن جو ان
آهي، جو ڪس خدا طرفان لٿو. سڀئي

ڪيئي انهيءَ طرح مڪمل ۽ آخري سڌي، محدود ڪرڻ مان ان جو قدر ۽ قيمت وڌي ٿي يا گهٽجي ٿي! "عالمگير" لفظ اسلام لاءِ ڪتب آڻڻ ۾ ڪجهه حرج نه آهي، جيڪڏهن ان جي معنيٰ اها ورتي وڃي ته ان جا پوئلڳ ڪروڙن جي تعداد ۾ دنيا جي گهڻن حصن ۾ رهن ٿا انهيءَ معنيٰ موجب، هندو ڌرم، ٻڌ ڌرم، ڪرستان جو مذهب، ۽ ڪميونزم جا نظريا به عالمگير حيثيت رکن ٿا. ليڪن ائين سمجهڻ ته ساري انسانذات جي نجات ۽ چوڻڪارو ملا جي تشريح واري اسلامي جماعت ۾ شامل ٿيڻ مان حاصل ٿيڻ وارو آهي ۽ آخر ساري انسانذات ان جماعت ۾ داخل ٿيڻي آهي، سا ڳالهه غلط ڏوڪو ۽ حقيقي اسلام جي تعليم جي خلاف آهي.

مٿي مختصر طور ٻڌائي آيو آهيان ته مذهبي عقيدن ۽ دستورن، رسمن ۽ رواجن ۽ عبادتن جي ابتدا ڪيئن ٿي ۽ آهستي آهستي انهن ۾ حالتن ۽ وقتي تقاضائن سبب، ڪيئن تبديليون ايندڀون ويئون، ان مان اهو به ظاهر ٿئي ٿو ته مذهبن جو تاڃي پيٽو سا ڪئي مواد مان ٺهيل آهي. ٻيو ملڪي ضرورتن، طبقاتي مفاد ۽ زماني جي تقاضائن پٽاندر ان جي ڊزائين ۽ رنگ وغيره علحده ٿي رهيو آهي. صوفيءَ جي نظر نگاه موجب، اهي عقيدا، رسمون ۽ رواج ۽ دستورالعمل جاهلن جي طفل تسلي لاءِ مصنوعي ٺاهيا ويا آهن. اهل نظر ۽ حقيقت شناس ماڻهن وٽ انهن جي ڪا به وقعت نه آهي.

غالب فرمائي ٿو ته—

مجهه ڪو معلوم هي جنت ڪي حقيقت ليڪن،
دل ڪي بهلاني ڪو غالب يه خيال اڇها هي.

سنڌ جي مشهور صوفي شاهه نصير فرمايو آهي ته—

سٽ دلاس دوزخ دڙڪي، ڪوڙي سامي ڪوڙو ڪڙڪو:
سڄ لاڳاپا ويا ٻيو، شاهه حسن تنهنجي شوق ۾."

جيئن هيٺيون آيتون ملا طرفان اسلام جي مٿي بيان ڪيل

۱۰- عبادتون، ورد، وظائف ۽ روزا رکڻ۔ انهن ڳالهين جو رواج پڻ مختلف نمونن ۾، اڳين مذهبن تان ورثي ڏسجي ٿو. ڪن لفظن جي بار بار دهرائڻ ۾ خاص تاثير اهڻ جو دستور وحشيانه دور کان مروج آهي۔ انهن لفظن جي ذريعي قديم زماني ۾ ڀوڪلن جي حاضر ڪرڻ، جنن ڪڍڻ، ويرهٽ پڙهڻ ۽ جنن کي تابع ڪرڻ جو اهتمام ڪيو ويندو هو۔ ورت يا روزا رکڻ جو عام دستور هو، جن جي لاءِ بدن جي پاڪيزگيءَ ۽ نفس مارڻ وغيره جا عقيدا جوابدار هئا۔ انهن سيني ڳالهين ۾ موجوده علم ۽ ڪوجنا بعد معلوم ٿيو آهي ته سواءِ نفسياتي (Psychological) اثر جي ڪو به خاص تاثير ڪونه آهي۔ انهن ڳالهين ڪري اسلام جي ٻين مذهبن تي فوقيت يا ان جي مڪمل ۽ آخري مذهب جي دعويٰ ۾ ڪا به تقويت ڪانه ملي سگهندي۔

مٿي ذڪر ڪيل تفصيل مان پتو پوي ٿو ته ملا جي تشريح وارو اسلام ڪيئن نه قديم مذهبي دستورن، عقيدن ۽ عبادتن جي طريقن سان پريو پيو آهي۔ ان ڪري ملا جو هي چوڻ ته سندس تشريح وارو اسلام مڪمل ۽ آخري دين آهي، سراسر غلط ۽ بي معنيٰ آهي۔ جهڙيءَ طرح ڪي ساهوارا جانور مختلف ارتقائي منزلون طي ڪندا، ماڻهوءَ جي درجي تي پهتا آهن، اهڙو ساڳيو قانون مذهبن سان به لاڳو آهي۔ انساني سمجهه، علم، رسمون ۽ رواج، عقيدا ۽ دستورالعمل، زماني جي مختلف دورن، انساني تجربن ۽ معاشرن جي تبديلين سبب، ارتقا ڪندا رهن ٿا۔ تنهنڪري اخلاقي قانونن، معاشري جي رسمن رواجن ۽ مذهبي عقيدن ۾ به، حالتن جي تقاضا موجب تبديلي ۽ ترقي جاري رهڻي آهي۔ ان ڪري، مذهبي عقيدن ۽ قانونن کي محدود ڪري، آخري شڪل ڏيئي، مڪمل سڏڻ خود دين فطرت (اسلام جي روح) جي خلاف آهي۔ خود اسلام جو مذهب به ان عام قانون کان مستثنيٰ ٿي نٿو سگهي۔ جنهن ڳالهه جي ابتدا ۽ انتها جو پار نه آهي، ان کي انتها تائين ڪن دستورن ۽ عقيدن ۾ بند ڪري چڏڻ قانون فطرت (ارتقا) جي اڻڄاڻائي ۽ عقل جي خامي آهي۔ اسلام جي تالي ۾ اهڙي دعويٰ ڪندڙ جاهل ملن کي اها به خبر نٿي پوي ته دين فطرت

٩- مزارن جون زيارتون، ختما ڏيارڻ ۽ دعائون گهرڻ.

مسلمانن جي گهڻي حصي ۾ مزارن (قبرن) تي وڃي ختمن ڏيڻ ۽ دعائن گهرڻ جو رواج گهڻي وقت کان هلندو آهي. منجهن عقيدو ويٺل آهي ته مرڻ کان پوءِ، ماڻهوءَ وٽ قبر ۾ منڪر نڪير نالي ملائڪ ايندا، هن کان اٿاري ڪي سوال پڇندا، ۽ جي هن ٺيڪ جواب نه ڏنا ته قبر ۾ ڪيس عذاب ڏنو ويندو. ان ڪري مرڻ وقت ڪيس ڪلمو طيب پڙهايو ويندو آهي. جيئن ته هن کان پهرين اهو سوال پڇيو ويندو ته تنهنجو خدا ڪهڙو آهي؟ رسول جو نالو ڇا اٿئي؟ دين ڪهڙو اٿئي؟ ان ڪري "الله ربي، محمد رسولي، اسلام ديني" جا لفظ قبر تي پڙهيا ويندا آهن، ته آهي بدي ميت کي جواب ڏيڻ ۾ سهوليت ٿئي.

اهي سڀ عقيدا قديم وحشي قومن جي عقيدن تان ورتا ويا آهن، جن ۾ مري ويل ماڻهن جي پوڄا ٿيندي هئي، جن کي هو پنهنجو رکوالو سمجهندا هئا. آسٽريليا، نيوزيلنڊ، قديم آمريڪا ۽ آفريڪا جي وحشي قومن جا احوال پڙهڻ مان انهن عقيدن جو احوال ملي ٿو. جيان ۾ اڄ تائين مري ويل ماڻهن جي پوڄا ٿيندي آهي. مصر، چين ۽ وچ ايشيا جي قديم قبرن ۾ ماڻهن کي "ممي" ڪري، پورڻ وقت کاڌي، ڪپڙي وغيره جون شيون ساڻن گڏ پورينديا هئا. عام ويساه ويٺل هو ته مئي کان پوءِ به روح بدن سان گڏ رهن ٿا. جي بدن سلامت آهن ته قيامت جي ڏينهن انهن جسمن کي اٿڻ ۾ تڪليف ڪانه ٿيندي. ازانسواءِ انهن مئن جي ڪفن ثان گڏ "پاپيروس" جي پني تي مئلن اڳتي جي هدايت لاءِ ڪي ڪالهيون ڪفن تي لکي ڇڏيندا هئا. مسلمانن ۾ به ڪفن تي عهد نامون ۽ پين اکرن لکائڻ جو ڪن ڪن جاين تي رواج آهي. قبرن مٿان قرآن جون آيتون اڄا تائين لکايون وڃن ٿيون. مسلمانن ۾ بزرگن جي درگاهن تي مٿون تي جهنڊيون لهرائڻ، پڙ يا غلاف چاڙهڻ، ميندي لڳائڻ، ڌمالون ڪرڻ، نقلون ۽ نقارا وڄائڻ ۽ پيا اهڙا دستور سڀ انهن قديم رسمن تان ورتل ڏسجن ٿا.

۽ مڪمل سڌڻ ڪيتري قدر بجا ٿيندو، اھو ھر عقل وارو پاڻ سمجھي سگھي ٿو.

٧- تعويذ، ڌاڳا ۽ ڦيڻا، چڳا وغيره.

هي عقيدو ۽ رواج به مسلمانن جي گھڻي ڀاڱي ۾ عام جام آهي. انهي ۽ تي ڪيترا ڪتاب لکيل آهن، جن ۾ هن عقيدي ۽ رواج جي جواز ۾ قرآن ۽ حديثن جا حوالا ڏنا ويا آهن. البت ڪي ماڻهو اڄڪلهه جي علمي هوا ۽ وهابين جي تعليم ڪري، انهن ڳالهين مان ويساه وڃائي ويٺا آهن، ليڪن ان جي اها معني نه آهي ته ملا جي تعبير واري اسلام ۾ اهي ڳالهيون رائج نه هيون، ۽ ڪن مسلمانن جو انهن ۾ اعتقاد ڪونه آهي. اڄڪلهه جي پيرن فقيرن ۽ ملن مان ته گھڻن جو گذر ئي ان تي آهي. اڃا تائين مسلمانن جو گھڻو حصو انهن ڳالهين جي افاديت ۾ ويساه رکي ٿو.

هي ڳالهيون به انسان جي قديم وحشي دور جون يادگار آهن. تفاوت ٿورو آهي. اڳي ڌاڳن وٽڻ بعد ۽ ڦيڻ رکڻ مهل جادو يا منتر چاريا ويندا هئا. هاڻ، قرآن جون آيتون يا صلواتون پڙهيون وڃن ٿيون. ڌاڳا، اڳي وانگر هاٿي جي، ڪاري يا اڇي سٽ، ۽ وڻن ۽ جانورن جي کلن مان وٽيا وڃن ٿا. تعويذن تي اڳي پيا اکر يا نشان ڪڍيا ويندا هئا، هاڻ ابجد جي حساب موجب نقش پريا وڃن ٿا يا ٽتن قرآن جون آيتون، ملائڪن جا نالا وغيره لکيا وڃن ٿا. ڌوپ واس ۽ صدقي ۾ جانورن کي گھوري ڦٽو ڪرڻ جو رواج ماڳيو اڳوڻو جاري رکيو ويو آهي.

ان جي تهه ۾ اصل ڳالهه ڪن شين، لفظن ۽ نشانن جي سياڻي ۽ برڪت واري هئڻ جي آهي. اهي رواج ڪڏهين کان پيا، انهن جا اصل سبب ڪهڙا هئا، ان تي ڪتاب موجود آهن، جن مان وڌيڪ حوال معلوم ٿي سگھندو. اهي سڀ ڳالهيون وهم پرستي ۽ جي بنياد تي بنايل آهن: ملا جي تعبير واري اسلام ۾ انهن جي موجود گي دين کي مڪمل ۽ آخري حيثيت ڪهڙي ۽ طرح عطا ڪري سگھي ٿي، سا ڳالهه هر صاحب عقل سمجھي سگھي ٿو.

اُهيا جا نشان انساني سماج ۾ اڃا تائين موجود آهن. ڪيترن قبيلن ۽ مرڪو هاڻ تي مددگار جانورن جا نالا رکيا، جهڙوڪ ٻزاري، [illegible]، واڳهه، ٻنو اسد وغيره. اهڙيءَ طرح مائٽن تي به جانورن جا نالا رکجڻ لڳا، جهڙوڪ شيرشاهه، ٿاني سنگهه، ڪيپن اسدالله وغيره ٻهراڙين ۾ ته اڃا تائين سون ورتا ويندا آهن. ٻاهر وڃڻ وقت مٿي تي نظر ٻوڙڻ، ڪي ٻاسي ڪان تنر جي تلوارون، لومڙ يا ڪڏو جهي منهن پڙڻ، وغيره مان سون ورتا وڃن ٿا.

انهن ڳالهين جي [illegible] جي [illegible] کوجنا شروع ڪئي آهي. اهڙيءَ [illegible] سوئر جي بابت ٿين بابت هيٺيون احوال معلوم ٿي [illegible] آهي. [illegible] ايشيا مائنر (ترڪي) جي [illegible] رهاڪو آڪس-ٽالي ديوتا ؟ [illegible] جنهن بابت پنهنجين ڏندڪٿائن [illegible] سوئرن جي شڪار تي ويو هو ته [illegible] ڪري انهن ديوتا جي هوڪئي [illegible] جا رهاڪو ۽ ساماٽيت [illegible] نسل بند نسل [illegible] ۽ يهودين ۽ مسلمان عرب [illegible] کي هڏ رکيو (ڏسو [illegible]

[illegible] سوئر کي حرام يا [illegible] آهي. قرآن ۾ انهيءَ [illegible] روايتن ۾ [illegible]

[illegible] واري اسلامي [illegible] آهي ان جو ڪهڙو [illegible] مطابق [illegible] مذهب کي آخري

منڪمل ۽ آخري مذهب چئي سگهبو، ۽ ان جي پوئوارن کي ڪنڌ ماٿهرڪي ڌنيا جي بهترين قوم سڏي سگهبو.

٧- ڪن جانورن کي نجس ۽ ڪن کي حلال چاڻڻ

مسلمانن وٽ ڪي جانور پليت ۽ حرام آهن ۽ ڪي حلال آهن، جن مان سوئر کي خاص طور پليت سمجهيو وڃي ٿو. اهو دستور يهودين ۾ به آهي.

هاڻ اچو ته تاريخي حقيقتن جي بنياد تي انهيءَ رواج جو مطالعو ڪريون. انسان جڏهن جهنگلن ۾ وحشي زندگي گذاريندو هو، ته هو وهم پرست هئڻ ڪري، ڪيترين ڳالهين مان سوڻ وٺندو هو. جڏهن صبح جو اٿي جهنگل ۾ ڪاڏي هٽ ڪرڻ، شڪار يا دشمن سان لڙڻ لاءِ ويندو هو، ته مفيد نتيجي لاءِ اڪثري سوڻ وٺندو هو. جيئن ته جهنگل ۾ پکين ۽ جانورن کان سواءِ ٻي ڪا جاندار شيءِ ڪانه هوندي هئي، تنهن ڪري شروع ۾ جڏهن ٻاهر نڪرڻ وقت ڪين اهڙي جانور تي نظر پوندي هئي، جنهن بابت ڪن خاص ۽ محدود تجربن مان هنن کي، وهم ويهجي ويو هو ته ان ڪري منڊن ڪم سرانجام ٿيو هو، ته اهڙي جانور کي هو سڀاڳو سمجهڻ لڳندا هئا، ۽ جي ان جي ڏسڻ ڪري ڪم سرانجام نه ٿيو هو، يا ڪو نقصان پهتو هو، ته ان جانور کي نڀاڳو سمجهڻ لڳندا هئا. انهيءَ طرح مختلف قبيلن وٽ ڪي جانور سڀاڳا ۽ ڪي نڀاڳا شمار ٿيڻ لڳا، جن کي تاريخ ڏانءِ توتم (Totem) ۽ ٽبو (Taboo) جي نالي سان سڏيو آهي. انهن وهمن ڪري ڪيترن سڀاڳن (توتم) جانورن جا بت ٺاهي، هنن پاڻ وٽ رکيا، ته جي صبح جو انهن تي نظر پوندي، ته سارو ڏينهن خيريت سان گذرندو. انهن جانورن کي هو پنهنجا حامي ۽ مددگار سمجهڻ لڳا. انهن جانورن جي اڳيان هلي وڃڻ پرستش شروع ڪئي. اهڙي طرح نڀاڳن جانورن کي هو مارڻ لڳا، يا انهن جي بد سوڻ کان بچڻ لاءِ ڪي نيا طريقا سوچيا ويا ۽ انهن تي عمل ٿيندو رهيو. شينهن، هاٿي، ڪئون، عقاب، اژدها وغيره جي

مسلمانن ۾ طهر ڪرائڻ جو دستور سنت ابراهيمي پوري ڪرڻ لاءِ هلندو اچي. هاڻ تاريخي کوجنا تان معلوم ٿيو آهي ته اها رسم قديم وحشي قومن ۾ عام هئي. آسٽريليا، نيوزيلينڊ، قديم آفريڪا ۽ آمريڪا جي وحشي قومن ۾ اهو رواج ڏٺو ويو آهي، جن جو حضرت ابراهيم يا مسلمانن سان ڪو به واسطو نه هو. شو مهراج جي عضوي تناسل وڍڻ جي ڏند ڪٿا، جنهن مان لنگم جي پرستش جو بنياد پيو، ۽ قديم يونانين ۽ ٻين قومن ۾ فيلس جي پوڄا مان پتو پوي ٿو ته انهن رسمن جي وچ ۾ ڪو ڳانڍاپو آهي. حضرت ابراهيم ڪا نئين ڳالهه ڪانه ڪئي هئي. خبر نٿي پوي ته اهڙين قديم رسمن کي مذهب ۾ جاءِ ڏيئي، ۽ ان جو تڪيه جزو قرار ڏيڻ سان ملا جو اسلام ڪهڙي طرح مڪمل ۽ آخري دين بنجي پوي ٿو. ان سموري مسئلي بابت احوال معلوم ڪرڻو هجي، ته سر جان فريزر جي لکيل ڪتاب "گولڊن بو" مان يا "انسائيڪلوپيڊيا آف ريليجن ۽ ايٿڪس" ۾ لفظ "فلزم" تحت پتو پئجي سگهندو. ان مسئلي تي ٻيا به ڪيترا ڪتاب لکيل آهن.

٦. مري ويلن کي ختما ڏيارڻ. آءٌ مٿي ٻڌائي آيو آهيان ته مسلمانن اڳين مذهبن کان جي عقيدا هٿ ڪيا آهن، انهن مان هڪ اهو به آهي ته ماڻهوءَ جي انتقال ڪرڻ کان پوءِ سندس روح قيامت تائين عالم برزخ ۾ رهي ٿو، جتي هن دنيا وانگر کائي پئي ۽ هلي چلي ٿو. هن جون انهيءَ دنيا ۾ به اهي ساڳيون ضرورتون آهن. تنهنڪري ان واسطي کاڌي پيتي، ڪپڙي وغيره جو انتظام ڪرائڻ سندس پوين لاءِ لازمي ڳالهه آهي. هتي جو به کاڌو، ڪپڙو وغيره سندس نالي ۾ ڪن برهمڻ سان ڏنو ويندو، سو کيس وڃي رسندو. ان ڪري ماڻهوءَ جي گذرڻ کان پوءِ ڪي ڏڻ وار مقرر ڪيا ويا آهن جن تي انهيءَ رسم جي ادائي ڪئي وڃي ٿي — جيئن ته ٽيجهو، ستون ڏينهن، ايڪيهون، چاليهون، ٻارهون خاص طرح انهيءَ ڪم واسطي مقرر ڪيل آهن، جن تي گذر ڪيل ماڻهوءَ جا عزيز قرآن شريف جا ختما ڪرائي يا ڪن سورتن کي پڙهي، مري ويلن جي روحن کي بخشائين ٿا، ۽ ملن، فقيرن، غريبن کي کاڌو، ڪپڙو وغيره ڏين ٿا.

انهن جي رضامنديءَ خاطر ساري قبيلي کي بچائڻ لاءِ هڪ ماڻهوءَ جي قرباني ڏني ويندي هئي. انهيءَ زماني ۾ خدا جو تصور خوفناڪ جاندار يا ديوتا وانگر هو، جو سواءِ ماڻهوءَ جي رت ڏيڻ جي راضي نه ٿيندو هو. حضرت ابراهيم جو خدا بابت تصور به شخصي هو. جنهنڪري ان کي راضي ڪرڻ لاءِ هن پٽ کي قربان ڪرڻ گهريو ٿي.

بائيبل (توريت) جي ڪتاب ”پيدائش“ جي باب ۱۵ ۾ لکيل آهي ته خدا جلشانه پهرن جو ميري ۾ حضرت ابراهيم عليه السلام جي تبوءَ جي ٻاهران آيو، جنهن تي حضرت ابراهيم عليه السلام کيس منٿ ڪري، پير ڌوئاري، ٿلهو گابو ڪهي، ماني پچارائي کارائي. خدا ماني کائڻ بعد کيس دعا ڏني ته تنهنجي بيبيءَ ساران مان تنهنجي پٽ ڄمندو. هي ان وقت پئي ڪراڙا هئا، ايتري قدر جو بيبي ساران جي ماهواري به بند ٿي وئي هئي. نيٺ ان دعا موجب بيبي ساران مان حضرت ابراهيم کي فرزند ڄائو، جنهن جو نالو حضرت اسحاق رکيائون. ان وقت حضرت ابراهيم عليه السلام جي عمر هڪ سئو ورهيه هئي ۽ بيبي ساران ۹۰ ورهين جي هئي. انهن ڳالهين ۾ مٿي بيان ڪيل قرآن ۽ حديث ۾ آيل ذڪر مان معلوم ٿئي ٿو ته حضرت ابراهيم جو خدا بابت ڪهڙو تصور هو. خدا جي رحمان ۽ رحيم هجڻ جو تصور بعد جو آهي. خبر ناهي پوءِ ته ان وحشاني دور جي ياد گار قربانيءَ کي اسلام جو مکيه جزو قرار ڏيئي، ملا صاحب ڪهڙيءَ طرح ان کي مڪمل آخري دين سڏي ٿو.

۵. ختنو يا طهر ڪرائڻ. بائيبل جي ڪتاب ”پيدائش باب سترهين ۾ ڄاڻايل آهي ته ”جڏهين حضرت ابراهيم ۹۹ ورهين جو ٿيو، ته خدا کيس ڏسڻ ۾ آيو ۽ چيائينس ته تو ۽ مون ۾ عهد ٿيو. ڪريان ته تو کي اولاد ڏيندس، جن مان بادشاهه پيدا ٿيندا. ان جي عيوض ۾ طهر ڪرائج ۽ پنهنجي اولاد کي به طهرڻ جي هدايت ڪج.“ ان تي حضرت ابراهيم عليه السلام طهر ڪرايو ۽ سندس فرزند حضرت اسماعيل جو ۱۳ ورهين جو هو، تنهن جو به طهر ڪرايائين.“

دستور به گھڻي وقت کان قديم سورج ديوتا جي پوڄارين ۾ مروج هو. جي سيارن جي سج جي چوڌاري طواف ڪرڻ جي رسم موجب ائين ڪندا هئا. شيطان کي پٿرين هڻڻ بابت چوڻ ۾ اچي ٿو ته آهي قديم عرب جي مخالف ديوتائن جي بتن جي خلاف احتجاج ڏيکارڻ لاءِ هنيون وڃن ٿيون. ان جاهلانه دستور کي اڄا تائين قائم رکيو اچن. منا ۾ ڏکون پائڻ جي دستور بابت چوڻ ۾ اچي ٿو ته حضرت ابراهيم جي مصري بيبي هاجران سندس سائڻ ساران بيبيءَ جي خوف کان هن طرف نڪري آئي، ته ڪيس سندس پٽ حضرت اسماعيل ڄائو. پاڻي ڪونه هو، جنهنڪري مضطرب ٿي، ان جي ڳولا ۾ ڏکون پاتائين ۽ پوءِ فرشتن جي مدد سان کوهه پيدا ٿي پيو. اهي ڏکون انهيءَ رسم ادا ڪرڻ لاءِ پاتيون وڃن ٿيون.

انهن سيني ڳالهين ۾، سواءِ قديم دستور ۽ رسمن دهرائڻ جي، ڪا هدايت يا رهبريءَ جي ڳالهه نه آهي، جو ملا واري اسلام کي آخريءَ مڪمل بنائي، جيڪو حج جي اهڙين قديم رسمن جي ادائگيءَ کي فرض ٺهرائي ٿو.

۴. **جانورن جي قرباني.** قرآن ۾ آهي ته حضرت ابراهيم خواب لڌو ته خداوند فرمائي ٿو ته حضرت اسماعيل پنهنجي پٽ کي قربان ڪر. انهيءَ حڪم جي بجاآوريءَ لاءِ هن حضرت اسماعيل کي ڪنو ٿي، ته ان جاءِ تي ملائڪن گھيٽو آڻي رکيو. انهيءَ سنت تي قائم رکڻ لاءِ قرباني ڪئي وڃي ٿي. بائيبل ۾ حضرت اسماعيل جي عيوض حضرت اسحاق جو نالو آندو ويو آهي. بهرحال پنهي ڪتابن ۾ قربانيءَ جو ڪارڻ خدا جو حڪم ٻڌايو وڃي ٿو.

قديم مذهبن جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته ماڻهوءَ ۽ جانورن جي قربانيءَ جو دستور حضرت ابراهيم عليه السلام کان هزارها ورهيه اڳ جو پراڻو آهي. گھڻو ڪري هر قديم مذهب ۾ ان جو دستور هو. تاريخي کوجنا مان پتو پوي ٿو ته، اهو وحشيانه دور جي وهم پرستيءَ جو رواج هو، جنهن ۾ معبودن جي غصي ۽ ڪاوڙ کي دور ڪرڻ يا

جنهن موجب خدا کي ظالم ڊڪيٽر (واحدالقهار) ڪري ڏيکاريو ويو آهي. جو ارڙهن ماڻهن کي صرف ان ڪري سزائون ڏيندو، جو هو اسلام جي ملا واري مضحڪه خيز تعبير جا پوئلڳ نه هوندا. رب العالمين، انهيءَ نقطهٔ نگاهه موجب، صرف اسلام جي هڪ فرقي جي پارٽيءَ جو ليڊر بڻجيو پوي.

جيڪڏهن تاريخ مذاهب جو مطالعو ڪبو، ته معلوم ٿيندو ته مٿي ذڪر ڪيل ڳالهين مان ڪيترا عقيدا قديم مذهبن تان ورتل آهن. مصر جي اهرامن اندر، جي يهودي ۽ عيسائي مذهبن کان به اڳ جا ٺهيل آهن، اهڙيون تصويرون ڏٺل آهن، جن مان هنن عقيدن جا نشان ملن ٿا، انهن عقيدن جو مفصل مطالعو ڪبو، ته معلوم ٿيندو ته انهن مان گهڻن جي قديم وهم پرستيءَ ۽ ڏند ڪٿائن جا آثار ملندا.

آءٌ ٿو سمجهان ته جنهن ملا واري مذهب جا بنيادي عقيدا اهڙي قسم جا هجن، سو مڪمل ۽ آخري دين سڏجڻ جو لائق ٿي سگهي ٿو.

۳. حج ڪرڻ، ڪعبي جو طواف، منا ۾ شيطانن کي پٿريون هڻڻ ۽ ٻڪرون پائڻ، حجر اسود کي چميون ڏيڻ، وغيره. انهن مان ڪيترا رواج ۽ دستور عرب جي ايام جاهليت ۾ رائج هئا، ڪي ته حضرت ابراهيم جي وقت کان به پراڻا هئا.

ڪعبي جي عمارت، جا هن وقت موجود آهي، ان بابت چون ٿا ته اها گهڻي وقت کان اڳ آتي عربن جو عبادتگاهه هو، جنهن کي حضرت ابراهيم ۽ اسماعيل درست ۽ پاڪ ڪري، پنهنجي مسلڪ جو عبادتگاهه بڻايو. ڪن تاريخ دانن جو مرڪو چوڻ آهي ته ڪعبي جي ڪنڊ ۾ رکيل حجر اسود اڳوڻي عبادتگاهه ۾ رکيل فيلس يا لنگم جو پٿر آهي ۽ ڪي چون ٿا ته اڳوڻي ڪنهن ديوتائن جي مورتين مان اهو زهره جي ديوتا جي نشاني آهي، جنهن کي عزت خاطر اتي رکايو ويو.

ڪعبي ۾ اڳيئي هر سال ماڻهو ميلي تي ايندا هئا. ڪعبو اڳوڻي مندر جي جاءِ تي ٺهيل آهي. ڪعبي جي چوطرف طواف ڪرڻ جو

تا، ڪائين پين. تا، ختمن ۽ خيرات ذريعي هتان موڪليل ڪاڏو پتو ڪيڙو ڪين پهچي. تنهن قيامت جو ڏينهن ڪڏهن ٿيندو، ان جو پتو پيغمبر خدا کي به ڪونه هو، پر هن ڪي نشان ٻڌايا آهن، جن مان هڪ اهو هو ته عام ماڻهو شهري زندگي گذارڻ لڳندا. قيامت کان اڳ حضرت اسرافيل هڪ نفيل مان آواز ڪڍندو، جنهن جي اثر ڪان زمين ٽڪرا ٽڪرا ٿي پوندي، جبل ڪپهه جي پوٽين وانگر اڏامڻ لڳندا، ۽ ان کان پوءِ وري زمين هموار ٿيندي، بارشون جام پونديون، ۽ ماڻهو ڪنهين وانگر سندن اڳين جسمن سان ٻاهر اپرندا. هر ڪو مذهب وارو سندس نبيءَ جي پويان نفسي نفسي ڪندو رهندو. سج هيٺ لهي نيزي پاند اچي بيهندو. پوءِ سڀني کي پلصراط تان لنگهڻو پوندو، جا وار کان سنهي ۽ تلوار کان تکي هوندي. جن ماڻهن مسجدون ٺهرايون هونديون يا (جانورن جون) قربانيون ڏنيون هونديون، سي انهن تي سوار ٿي، سولائيءَ سان پار اڪري ويندا. ڪيترا گنهگار پار اڪري نه سگهندا ۽ آڙاهه ۾ ڪري پوندا. ان پل جي ٻئي طرف الله سائين ويٺل هوندو. ترازي ٽنگي پئي هوندي، جنهن ۾ هر هڪ ماڻهوءَ جا ڏوهه ثواب سندس روبرو توربا. جي ڪنهن جا ڏوهه زياده ٿيا، ته کيس دوزخ ۾ موڪليو ويندو، ۽ جي ثواب گهٽا ٿيا، ته بهشت ۾ وني ويندس. بهشت جو ذڪر ڪندي چيو وڃي ٿو ته اتي عاليشان بنگلا ۽ محلاتون هونديون، جن ۾ عمدا باغ هوندا، ۽ ماکيءَ ۽ کير جون نهرون هونديون. آتي جي رهاڪن کي سوين حورون ۽ غلمان (حسين ڇوڪرا) انعام طور ڏنا ويندا. دوزخ جو نهايت خطرناڪ روپ ظاهر ڪيو وڃي ٿو، جتي باهين جا آڙاهه هوندا، جن ۾ ڏوهارين کي ملائڪ گرزن سان طرح طرح جا عذاب پيا ڏيندا، ۽ جنهن ۾ مسلمانن جن اٿڪل ٽن سؤ فرقن مان صرف هڪ فرقي کي بهشت ۾ داخل ڪري، ٻين سڀني کي دوزخ ۾ وڌو ويندو. غيرمسلم به دوزخ ۾ هوندا. ان ڪري دوزخ ۾ انسانن جو ڪثير تعداد هوندو. باقي بهشت تي به هن دنيا جي سرمائيدارن وانگر چند ماڻهن جي هڪ هٽي هوندي.

اهي اعتقاد ملا جي تعبير واري اسلام جا مکيه جزا آهن،

حضرت عبدالله بن مسعود کان صحيح بخاري ۽ صحيح مسلم ۾ روايت آهي ته:

(٣) ان الله يمسک السماوات يوم القيامت علي اصبع و الارض علي اصبع الخ (حديث)

[معنيٰ- الله تعاليٰ قيامت جي ڏينهن آسمانن کي هڪ آڱر تي جهليندو ۽ زمين کي ٻيءَ آڱر تي جهليندو.]

اهي چند حوالا آهن، جن مان ثابت ٿئي ٿو ته مسلمانن جي گهڻي حصي ۾ خدا بابت اهڙو انساني تصور وارو اعتقاد ويٺل آهي، جڏهن کان فيلسوفن ۽ صوفياءِ ڪرام انهيءَ تصور خلاف دليل ڏنا، ته ڪن مسلمان عالمن مجبوراً انهيءَ جي جواب ۾ خدا جي بي شڪل ۽ بي مثال معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ليڪن اڄا تائين ملا جي تشريح ۾ مڃيندڙ خدا کي انساني صفتن سان منسوب ڪندا اچن ٿا — جهڙيءَ طرح: ڏسڻ، ٻڌڻ، راضپو، ناراضپو، حساب ڪتاب جي بنياد تي بهشت، دوزخ، وغيره. ڪي اڄا تائين اهڙا به آهن، جي خدا جي مٿي ذڪر ٿيل شخصي تصور ۾ مڃيندڙن کان سواءِ ٻين کي قرآن ۽ حديث جا منڪر ٿا ڄاڻن.

٢- خلقت انسان، حيات بعدالممات، عالم برزخ، روز قيامت، پلصراط، ميزان، بهشت ۽ دوزخ جا عقيدا:

هن آئين کان الهيات بابت ملا جي تشريح ۾ مڃيندڙن ۾ ڪي خاص عقيدا ويٺل آهن، جي اڳين مذهبن جي عقيدن تان ورتل آهن. ان موجب سندن چوڻ آهي ته روز ميثاق تي خدا صاحب جڏهن "ڪن" (ٿي پئو!) جو لفظ ڪڍيو، ته ساري ڪائنات پيدا ٿي پئي، ۽ انهيءَ سان گڏ انساني روح به پيدا ٿيا، جن کان خدا پڇا ڪئي ته هو ڪير سڃاڻن ٿا! تڏهن هنن هائوڪار ڪئي هئي (انهيءَ وقت کان وٺي روحن جي دنيا ۾ رهن ٿا، جتان سندن تقدير ۾ لکيل وقت تي هن دنيا ۾ اچي، وري مرڻ بعد هو عالم برزخ ۾ وڃي رهن ٿا، جتي قيامت جي ڏينهن تائين هوندا. آ...

(۱) الرحمان علي العرش استوي (آية.)

[معني - الله سائين آسمان تي ويٺل آهي.]

(۲) وجاء ربک و الملک صفا صفا (آية.)

[معني - جڏهن تنهنجو رب آيو ۽ ملائڪ صفون ٻڌيو (سانس گڏيا) آيا.]

(۳) ثم دنيٰ فتدليٰ فکان قاب قوسين او ادنيٰ (آية)

[معني - جڏهن (حضرت محمد صلعم خدا کي) نزديڪ ٿيو ته (خدا) لهي آيو، پوءِ (پيغمبر ۽ خدا جي وچ ۾) فرق صرف ڪمان جي ٻن ڪوشن جيترو يا ان کان به گهٽ وڃي رهيو.]

(٤) يدالله فوق ايديهم (آية.)

[معني - الله جو هٿ انهن جي مٿان آهي.]

(٥) و يبقيٰ وجه ربک ذوالجلال والاکرام (آية)

[معني - باقي وڃي تنهنجي رب جو منهن رهندو.]

(٦) و يوم يکشف عن ساق (آية)

[معني - جنهن ڏينهن تنهنجي رب جي ٽنگ جي پڪي کلندي.]

اهڙيءَ طرح حديثن مان به ان ڳالهه جي ثابتي ملي ٿي. حضرت ابوهريره کان ڪتاب صحيح بخاري ۽ صحيح مسلم ۾ روايتون آهن ته:

(۱) و اماالنار فلاتمتليٰ حتي يضيع الله رجله (حديث)

[معني - (قيامت جي ڏينهن) دوزخ تيسين تائين ڪونه ڀربو، جيسين تائين الله تعاليٰ سندس پير ان ۾ نه وجهندو.]

(۲) ينزل ربنا تبارک و تعاليٰ کل ليلة اليٰ السماء الدنيا. (حديث)

[معني - اسان جو رب تعاليٰ هر رات آسمان کان زمين جي طرف هيٺ لهي اچي ٿو (خبرچار لهڻ لاءِ).]

وٽن، باهه، ڌرتيءَ، جن ڀوت، سج چنڊ ۽ تارن جي پوڄا به ڪئي
آهي. آخر ۾ خود ماڻهوءَ جي پرستش جو دستور پيو، جنهن ۾ قبيلن
جا وڏا، جادوگر، مذهبي ميندار ۽ بادشاهه معبود تي ليکجڻ لڳا ۽
اڪثر وٽي، بت پرستيءَ جو رواج پيو.

ان کان پوءِ، عالمگير مذهبن طرفان انهيءَ انساني تصور جي
خدا مٿي آسمان ۾ ويٺل آهي. ان کي ڪائنات جي پيدا ڪرڻ، فا
ڪرڻ، ماڻهن جي رزق ڏيڻ ۽ هر معاملي تي نظرداري ڪري، انعا
۽ سزا ڏيڻ وارو سمجهي، ان جي عبادت ڪرڻ جو رواج وڌو ويو
بائبل جي ڪتاب "پيدائش" جي باب اول جي آيت ٢٦ ۽ ٢٧ ۾ چاتايا
آهي ته "خدا ماڻهوءَ کي پنهنجي صورت تي بڻايو". اهڙيءَ طر
عربي ۾ به چوڻي آهي ته: خلق الله آدم علي صورته — [معن
آدم کي خدا پنهنجي صورت تي پيدا ڪيو].

اهڙيءَ طرح سان، جن مذهبن، مثلاً مسلمانن يهود، ملا
تشريح مطابق، خدا جي انساني تصور جا اصول قبول ڪري، ان
[illegible] موجب خدا ستين آسمان تي ڪرسي
[illegible] ڪري، جنهن [illegible] آهي، مٿس ۽ جسم
[illegible]
[illegible] رزق ڏيڻ جزا ۽ سزا جو
[illegible] حضرت محمد صلعم معراج تي حضرت جي
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] "مذهب"
[illegible] اهڙي عقيدي جي
[illegible] ڪري سگهجي ... عقيدن آهن
[illegible] پيش ڪري سگهجن ٿيون:

١- خدا جي شخصي تصور جو عقيدو.

٢- خلقت انسان، حيات بعدالممات، عالم برزخ، روز قيامت، پلصراط، ميزان، بهشت ۽ دوزخ جا عقيدا.

٣- حج ڪرڻ، ڪعبي جو طواف، مينا ۾ شيطان کي پٿريون هڻڻ، ڏڪون پائڻ وغيره.

٤- جانورن جي قرباني ۽ صدقا، وغيره.

٥- ختنو يا طهر ڪرائڻ.

٦- جانورن جي نحس ۽ سعد، حلال ۽ حرام جو عقيدو.

٧- مري ويلن لاءِ طعام، ڪپڙا وغيره ڏيڻ ۽ ختما ڏيارڻ.

٨- تعويذ ۽ ڌاڳا، ڦيڻا چنڊا وغيره ڪرڻ.

٩- مزارن جون زيارتون ڪرڻ، ختما ڏيارڻ، دعائون گهرڻ.

١٠- عبادتون، ورد، وظائف ۽ روزا رکڻ، وغيره.

جيئن صورت ۾ مٿي ذڪر ڪيل اسلام جي تسليم ٿيل عقيدن ۽ دستورن کي عرب جي ايام جاهليت ۽ وحشيانه دور جي مذهبن مان اخذ ڪيل عقيدا ۽ دستور سڏڻ جي راءِ ظاهر ڪئي اٿم، ان ڪري بهتر اهو ٿو ڄاڻان ته هر هڪ ڳالهه لاءِ مختصر طور دلائل ۽ ثابتيون پيش ڪريان.

١- خدا جي شخصي تصور جو عقيدو:

ماڻهو ڪمزوريءَ، تڪليف، خوف ۽ بيماريءَ جي حالت ۾ اڪثر ڪنهن مدد لاءِ منتظر پئي رهيو آهي، ۽ انهيءَ مدد واسطي ابتدا کان وٺي هن ڪي مدد گار يا معبود پئي چونڊيا آهن، جن کان هو پنهنجي مدد يا آئت وٺڻ لاءِ هو ملتجي پئي رهيو آهي. تاريخ جي گهوڙي مطالعي مان معلوم ٿيندو ته ان لاءِ هن ڪنهن وقت جانورن، جهرڪن: هاٿي، شينهن، ڍڳي، واڳونءَ، نانگ ۽ عقاب وغيره جي پرستش پئي ڪئي آهي، ته ڪنهن زماني ۾ جبلن، دريائن، سمنڊن،

...و، جو انهن جا پوئلڳ ڪيترن ڪروڙن ماڻهن تي مشتمل آهن
دنيا جي مختلف حصن ۾ رهن ٿا.

هن ڳالهه کان انڪار ڪري نٿو سگهجي ته انهن عالم...
مذهبن ۾ ڪانئن اڳ وارن مذهبن جي عقيدن ۽ دستورن کان ڪ...
وڌيڪ اضافا ٿيل آهن، انهن ۾ خدا جي تصور، حيات بعدالممات...
محبت، امن ۽ فلاح انسانيءَ متعلق نوان اضافا آهن. ليڪن زياده...
آهي مذهب قديم عقيدن، رسم رواج ۽ دستورن تي مشتمل آهن. ...
۾ ائين پيو اچي ته عالمگير مذهب جي باني، عام ماڻهن جي قد...
روايات، گذشته عقيدن ۽ دستورن سان وابستگيءَ، گهڻن ماڻهن ج...
ذهني پستيءَ، جهالت ۽ وهم پرستيءَ کي نظر ۾ رکي، ڪيترن پرا...
عقيدن، رسم و رواج ۽ دستورن کي ڪڍڻ کان پاسو ڪيو آهي. ج...
نه کين خبر هئي ته گهڻا ماڻهو، قدامت پسند هئڻ ڪري، حقا نئين
ڳالهه نه سمجهي سگهندا، ۽ نه ان کي قبولڻ لاءِ تيار ٿيندا.

اها حالت تقريباً هرهڪ عالمگير مذهب جي آهي. مذهب اسلام...
۾ اهڙين ڳالهين کان خالي نه آهي. ان جا اڪثر عقيدا ۽ دستور...
اڳوڻن مذهبن، قبيلائي عقيدن ۽ دستورن تان ورتل آهن، ۽ ٻين
عالمگير مذهبن سان مشابهت رکن ٿا. هن مذهب جا ڪي ٻيا سيڪڙ...
عقيدا ۽ دستور قديم مذهبن جي وهم پرستيءَ ۽ خوف مان پيدا ٿيل
عقيدن ۽ دستورن جي پيداوار آهن. اسلام جي هيٺ ذڪر ڪيل مکيه
عقيدن ۽ دستورن جي اصل ثابت ڪرڻ ڪجي ته معلوم ٿيندو ته اهي
نه صرف عربن جي [illegible] بلڪ انسان جي وحشي دور جي روايات
جو تسلسل [illegible] آهن. [illegible] جي موجوده زندگي جي [illegible] موجب [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

ڪندي، قديم روايتن کي رد ڪرڻ لڳا آهن. هن وقت تائين ٻه لک ورهيه اڳي جي انساني پيدائش جا ثبوت ملي چڪا آهن، اڳتي هلي ڇا ٿو ظاهر ٿئي، ان بابت چئي نٿو سگهجي.

آءٌ تاريخي ۽ سائنسي تحقيقات کي صحيح ڄاڻي، انسان جي پيدائش لکها ورهيه اڳي ٿيڻ جو قائل آهيان. ان ڪري مذهبن جي پيدائش کي به اوترو ئي پراڻو سمجهان ٿو.

سائنس جي کوجنا مان پتو پوي ٿو ته ماڻهو جانور مان ترقي ڪري، پنهنجي موجوده جسماني ۽ ذهني درجي تي پهتو آهي. ظاهر آهي ته ان درجي تي پهچڻ تائين هن کي ڪروڙين ورهيه لڳا هوندا. ان کان پوءِ، هن نامعلوم عرصي تائين جهنگلن، سرغزارن ۽ پاڻيءَ جي پر وارن ملڪن ۾ وحشياني زندگي پئي گذاري آهي. ڳالهائڻ جي قوت، وڌيل خواهش ۽ سمجهه جي ڏاتين ڪري، هن مان ڪيترن گروهن، قديم زماني کان، يڪاني حالتن، گروهي نفعن نقصانن ۽ مختلف خواهشن جي تقاضائن ڪري، خوف ۽ وهم جي بنيادن تي چند عقيدا، رسمون ۽ رواج ايجاد ڪيا هئا، جن کي مذهب جي ابتدائي صورت سان مشابهت ڏئي سگهجي ٿي. هر ملڪ ۽ قبيلي جا اهڙيءَ طرح بنيل عقيدا ۽ دستور علحده هئا. ليڪن بنيادي طرح انهن جي پيدا ٿيڻ لاءِ اسباب گهڻو ڪري ساڳيا هئا. جيئن وقت گذرندو ويو ۽ ماڻهو وحشيانه درجي کان مٿي چڙهي، مختلف بدويانه، زراعتي، تجارتي، هنري ۽ سائنسي دورن مان لنگهڻ لڳا، ته هنن جي اصل عقيدن ۽ دستورن ۾، معاشري جي تبديليءَ، نئين معلومات جي فراهميءَ ۽ تجربن ڪري، ڦير گهير اچڻ لڳي، جا اڄ ڏينهن تائين به اڳتي پڻ هميشه ٿيندي رهندي.

هن وقت جيڪي عالمگير مذهب — هندو ڌرم، ٻڌ ڌرم، مسيحيت ۽ اسلام — سڀئي گذريل پنجن هزار ورهين کان پوءِ جي پيداوار آهن. ليڪن ان کان اڳ به ماڻهن وٽ مذهبي عقيدا ۽ دستور هئا. جڏهن پوريءَ طرح تحقيقات ڪجي ٿي، ته موجوده عالمگير مذهب به قديم مذهبي عقيدن، رسم رواج، دستورن ۽ عبادتن تي تعمير ٿيل معلوم ٿين ٿا. هنن چئن مذهبن کي عالمگير انهيءَ ڪري سڏيو وڃي

۽ سندن اهڙا دعوا تاريخي حقيقتن ۽ عقل جي ڪسوٽيءَ تي ڪيتري قدر لهڪي اچي ٿي. هن سوال کي پوريءَ طرح سمجهڻ لاءِ ان کي بن ڀاڱن ۾ ورهائي بحث ڪريون ٿا:

(الف) مذهب ڇا آهي؟

(ب) مسلمانن جي حڪمران طبقي جي دعويٰ، اسلام جي آخري، مڪمل ۽ عالمگير مذهب وارين ڪيتري قدر صحيح آهي؟

(الف) مذهب ڇا آهي

اهو سوال نهايت وسيع آهي، جنهن تي هزارها ڪتاب لکجي چڪا آهن ۽ اڃا پيا لکجن. هن ڪتاب جي پهرين ٽن فصلن ۾ به ان تي مختصر روشني وڌي اٿم. پر وري حافظي کي تازي ڪرڻ لاءِ چند ڳالهيون دهرايان ٿو.

تاريخيءَ سائنسي کوجنا مان ائين ظاهر ٿيئي لڳو تہ هن زمين تي ماڻهوءَ کي پيدا ٿئي لکها ورهيہ گذري چڪا آهن — جيتوڻيڪ دنيا جا ٽي مکيہ مذهب، جيڊيزم (يهوديت = Judaism)، ڪرسچئنٽي (مسيحيت = Christianity) ۽ اسلام — جملي انسان ذات کي حضرت آدم عليہ السلام جي نسل مان شمار ڪن ٿا، جنهن بابت سندن چوڻ آهي تہ مٽيءَ مان خدا سائينءَ ان جو پوتو ٺاهي، ان ۾ روح ڦوڪيو. مسلمانن وٽ حضرت محمد صلعم کان ولي حضرت آدم تائين شجرو بہ موجود آهي، جنهن حساب موجب حضرت آدم سايا ست هزار ورهيہ اڳي پيدا ٿيو هو. ان کان اڳي زمين تي ماڻهو ڪونہ هئا. هو دنيا جو پهريون ماڻهو ۽ پيغمبر هو. مذهب ان کان پوءِ پيدا ٿيا هئا، وغيره هاڻ سوال اٿندو تہ سائنسي ۽ تاريخي کوجنا سچي يا مٿي ذڪر ڪيل مذهب جون مروج ۽ مشهور روايتون سچيون. هن وقت، سواءِ تعصبي اندن ۽ جاهل مائٽن جي، سمجهدار ماڻهو وڏن تا تاريخي ۽ سائنسي معلومات پر اعتبار ڪندا. خود مٿي ذڪر ڪيل مذهبن جا ڪي عالم بہ، مذهبي ڪتابن جو نئون تعبير

ــد شهيد، شاه عنايت، مخدوم بلال وغيره جا ڏالاءِ انهيءَ ڏ گهڻي لسٽ
ن مثال طور پيش ڪري سگهجن ٿا، جن آزادانه اظهار راءِ جي ڪري
رباني ڏنيون. صحيح بخاريءَ ۾ ابن عباس ڪان روايت آهي ته
مون کي آنحضرت صلعم کان ڪي ٻاهرڙيون ڳالهيون معلوم ٿيون
هن، جي هن وقت ظاهر ڪريان ته مارجي وڃان." انهن حقيقتن کي
د نظر رکي، حافظ شيرازيءَ جهڙي رند کي ب، مجبوراً چوڻو پيو ته ـــ

مصلحت نيست ڪه از پرده برون افتد راز،
ورنه در مجلس رندان خبري نيست ڪه نيست.

[يعني، اها ڳالهه مصلحت آميز نه آهي ته راز کي پردي کان
ٻاهر ڪجي، نه ته رندن کي گهڻيون خبرون آهن.]

شاهه سائينءَ ان تي فرمائي ٿو ته ـــ

ڪران وجهه م وات، ڏول سنهنجي ڳالهڙي،
سڄڻ رتي رات، اورڻ ۾ اونهي ٿئي.

مسلمان حاڪمن جي فتحن بعد، حڪمران طبقي طرفان مسلمانن
جي ٿئين ٿاهيل جماعت ۾ داخل ٿيڻ لاءِ سهوليتن جي مهيا ڪرڻ،
ٻين مذهبن جي پوئلڳن کي تڪليفون ڏيڻ ۽ اسلام کي چند عقيدن،
عبادتن ۽ رسمن ۽ دستورن ۾ محدود ڪرڻ ڪري، ظاهري طرح مسلمانن
جو تعداد ته وڌڻ لڳو، ليڪن حقيقي طرح صحيح اسلامي تعليم جا
ڄاڻو ٿورا پئي رهيا آهن. ڪيترن مورخن جو رايو آهي ته اڪثر مسلمان
حڪومتن جو اسلامي اصولن سان واسطو نه پئي رهيو آهي.
هن وقت ب ساڳي حالت آهي.

(۲)

حڪمران طبقي جي اسلامي تشريح جا نقص

هنن جو ٻهريون مکيه عقيدو اسلام جي آخري،
مڪمل ۽ عالمگير دين هئڻ جو آهي. اسان کي ڏسڻو آهي

[illegible] ان، ارادت ھوندي نہ ھوندي مسلمانن جو تعداد وڌائڻ جو حامي ھو.
ان، [illegible] مسلمانن کي چند عقيدن ۽ دستورن جي سوسائٽيءَ ۾ داخل
[illegible] عوض، اسرار الاھي ۽ رموز ڪائنات جي ڳوجھائي، خدمت
[illegible] جي تلقين ڪئي. ٻئي گروه [illegible] طور
[illegible] ۽ [illegible] اخلاق جي تلقين ڪئي. ٻئي گروه [illegible]
[illegible] ۽ دماغ ارادتمندن کي تربيت ڏيڻ ۾ مشغول ٿيو. ونن لياقت
[illegible] کي ترجيح ڏني ويندي ھئي، ۽ مشھوريءَ کان ڪيڏو ڪيو
[illegible] ونن [illegible] کان پري رھي، سادي زندگي گذارڻ کي مذھب
۽ لازمي سمجھيو ويندو ھو.

[illegible] جو گھڻو تعداد جاھل، خود مطلب، وھم پرست
[illegible] ۽ [illegible] حامي، ۽ اُتي دستورن ۽ رواجن
[illegible] آھي، انڪري دنيا ۾ اڪثر ڪري حڪمران
[illegible] تشريح جا پوشيدہ گھڻا پئي رھيا آھن. جيئن ته
[illegible] سراج، انتشار ۽ شھرت کان ڪيڏو
[illegible] انڪري پئي اسلامي
[illegible] آھي.

خلاف ۽ زور زبردستيءَ ذريعي عمل ۾ آندي وڃي، ۽ هر اها ڳالهه جنهن مان انساني اتحاد، امن ۽ ترقيءَ خلاف فرقيوارانه ۽ گروه بنديءَ جي بوءِ ايندي هجي، سا ڪفر هئي، پوءِ ڪٿي اسلام جي لباس ۾ ان کي ڍڪيو وڃي.

مٿي ٻنهي گروهن جي اسلامي تشريح جا مکيه متا بيان ڪرڻ کان پوءِ، آءٌ هيٺ ٻهرينءَ تشريح جي غلط ۽ ٻئي تعبير جي صحيح ثابت ڪرڻ لاءِ دليل پيش ڪندس.

جيڪڏهن تعصب ڇڏي، انهيءَ سموري مسئلي تي منصفانه غور ڪبو، ته معلوم ٿيندو ته نه صرف پاڪستان ۾ مشڪلاتن جو بنيادي ڪارڻ اسلام جي ملا واري تشريح ڏسڻ ۾ ايندي، بلڪ دنيا جي اڪثر مسلمانن جي پست خياليءَ ۽ تنزل جو مکيه ڪارڻ اسلام جي اها تشريح معلوم ٿيندي. اها ڳالهه اڄڪلهه جي پيداوار نه آهي، پر پيغمبر اسلام جي وفات کان وٺي هلندي پيئي اچي. حضرت محمد صلعم، پيغامبر ۽ غير معمولي منتظم هئڻ ڪري، رسالت ۽ حڪومت جو ڪاروبار سا ڳئي وقت خوش اسلوبيءَ سان هلائيندو پئي آيو. ليڪن هن جي وفات بعد، جڏهن رسالت جو ڪم پورو ٿيو، ته مذهبي عقيدن جي اشاعت ۽ سياسي ڪاروبار هلائڻ بابت سندس پوئلڳ ٻن راين ۾ ورهائجي ويا، جنهنڪري اسلام جي جدا جدا تشريح ٿيڻ لڳي.

هڪڙا دين کي منظم ڪري، حڪومت ذريعي، ان جي نظام ۽ فروغ جا حامي ٿيا. ٻيا، ديني ڳالهين کي ماڻهوءَ جو شخصي معاملو سمجهي، ان ۾ اختلاف راءِ جائز ڄاڻي، ان جي نظام کي سياست ملڪ کان علحده رکڻ جا طرفدار بنيا.

هڪ ڌر، مذهب کي منظم ڪري، ان جو نظام ۽ فروغ حڪومت ذريعي ڪرڻ گهريو. آنهن مذهب ۽ سياست کي گڏي، مسلمانن جي علحده سوسائٽي قائم ڪرڻ لاءِ تبليغ ۽ جهاد کي پنهنجي پاليسيءَ جو لازمي جز قرار ڏنو. اهو گروه حڪومت ذريعي، مذهب جي مشتهريءَ، تبليغ ڪرڻ، زور زبردستيءَ ڪتب آڻڻ ۽ لالچ ڏيڻ

بنيادي وحدت سمايل هئي. اسلام انهيءَ حقيقت جي اظهار جو پيغام آندو.

(٢) انهيءَ تشريح مطابق هر ماڻهو دنيا ۾ خدا جو نائب يا خليفو هو، جنهن ۾ خدائي نور سمايل هو. جيئن سج جي روشني ما هوا چند قبيلن ۽ قومن جي خاص ملڪيت يا هڪ هٿي بنجي نه ٿي سگهي، اهڙيءَ طرح انهيءَ عالمگير اخوت، امن ۽ ڀلائي جي پيغام کي ڪنهن فرقي، مذهب، گروه يا قوم ۾ محدود ڪرڻ قانون فطرت ۽ روح اسلام جي خلاف هو.

(٣) دين رضاڪارانه حاصل ڪيل عقيدن جو طريقهءِ زندگي هو. حڪومت يا جماعتي نظام ذريعي انهن خيالن جو پرچار ۽ زوريءَ تسلط ماڻهن جي شخصي آزاديءَ جي خلاف هو. انهيءَ پيغام جي ڦهلجڻ لاءِ باهمي گفتگو، رواداري، خدمت خلق، عمده اخلاق ۽ محبت جا ذريعا اختيار ڪرڻا هئا، جنهنڪري دين جو ملڪ جي سياست کان علحده رهڻ ضروري هو. مذهب ماڻهوءَ جو شخصي معاملو هو، نه جماعتي.

(٤) انهيءَ دين فطرت کي چند ماڻهن جي گروهه ۾ محدود ڪري، ڪنهن جدا قوم شمار ڪرڻ، يا چند عقيدن ۽ دستورن سان ان کي وابسته ڪري، جدا مذهب ۽ مذهبي نظام بنائڻ، ان جي بنيادي مقصدن جي خلاف هو. هنن جي خيال موجب، هر راسخ العقيده ۽ صالح عمل وارو ماڻهو مسلمان هو، پوءِ ظاهري طور هو ڪٿي، موجوده گروه بنديءَ موجب، ڪرستان، پڻ، هندو، يهودي وغيره مذهبن يا ڪهڙن به ٻين نظرين جي پوئلڳن ۾ شمار ٿيندو هجي. اهڙيءَ طرح هر فاسق ۽ بدڪردار ماڻهو غير مسلم هو، پوءِ ڪٿي ظاهري طور هو مسلم گروه بنديءَ ۾ شمار ٿيندو هجي. مذهبن جي موجوده گروه بندي غلط ۽ مصنوعي هئي.

(٥) هي آها ڳالهه جا خود مطالعيءَ تي مبني هجي، هر آها ڳالهه جنهن ڀيٽو هو، هر آها ڳالهه جا رضامندي جي

ڪلام تسليم ڪيائون ٿي، ۽ ان ۾ هر زماني، هر حالت ۽ هر ضرورت جو حل سمايل ڄاڻائون ٿي، جنهن ۾ نه تبديلي آئي هئي ۽ نه اچي سگهي ٿي.

(٤) حضرت محمد صلعم کي دنيا جو آخري پيغمبر سمجهيو ٿي ويو. تنهان پوءِ نه نبي پيدا ٿيڻ وارو هو نه دين اچڻ وارو هو. سندن حديثن ۽ سنت کي قرآن جي تشريح لاءِ سند ڪري ورتو ٿي ويو.

(٥) انهن دين جي معتقدن کي، وحدت خيال ۽ عمل ڪري، دنيا جي چونڊيل ۽ مثالي قوم شمار ٿي ڪيو، جن کي انسانذات جي رهبري ۽ اڳواڻي ڪري، ان کي راه راست تي آڻڻو هو.

(٦) مڪمل ۽ صحيح دين هئڻ ڪري، اسلام جو ساريءَ دنيا ۾ پکڙجڻ ضروري هو. انسانذات جي جملي مشڪلات جي نجات انهيءَ ذريعي ٿيڻ واري هئي. انهيءَ جي دائري کان ٻاهر جملي ماڻهو گمراه هئا، ۽ انهن کي راه راست تي آڻڻ هرهڪ مومن جو فرض هو. تبليغ ۽ جهاد انهيءَ مقصد جي حصول لاءِ ٻه لازمي جزا هئا.

(٧) انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ، سياست کي مذهب جي ماتحت هلائڻو هو، جنهنڪري حڪومت جي واڳ خليفهءِ اسلام يا امير جي هٿ هيٺ رهڻ واري هئي. مسلمانن کي حڪومت جو نظام قرآن ۽ سنت نبويءَ جي بنيادن تي صالح ماڻهن ذريعي هلائڻو هو، جنهن جي تشريح صرف مذهبي عالم (ملا) ڪرڻ جا اهل هئا.

ٻئي طرف صوفياءِ ڪرام ۽ اهل طريقت طرفان اسلام جو تعبير ڪيو ٿي ويو، جنهن جا مکيه اصول هي هئا:

(١) انهن جي نقطہ نگاه موجب الله تعاليٰ طرفان هر ملڪ، قوم ۽ زماني لاءِ انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ وقت بوقت پيغامبر پئي آيا آهن، جن سڀني جي تعليم جا بنيادي مقصد ساڳيا هئا. انهن جي آندل پيغام ۾، باوجود ظاهري گونا گونيءَ جي،

نظريي جي پوئلڳن وانگر، هن جي پيروئن ۾ به اهو اعتقاد ويٺل آهي ته سندن مذهب مڪمل فلسفه حيات جو حامل آهي. ۽ انسانذات کي نيٺ انهيءَ طريقهءِ حيات اختيار ڪرڻ مان نجات حاصل ٿيڻ واري آهي. ۽ ان منزل مقصود تي پهچڻ لاءِ اسلام جا اصل ڪان ۾ جدا تعبير پئي ڪيا ويا آهن. ٻين عالمگير مذهبن جي به ساڳي حالت آهي.

هتي اسان اسلام جي انهن جدا تعبيرن تي بحث ڪنداسون:

۱. اسلام جي هڪڙي تشريح يا هڪڙو تعبير حڪمران طبقي جي طرفدار عالمن ۽ فقيهن طرفان پئي ڪيو ويو آهي، جي خود اڪثر صاحب اقتدار طبقي جا فرد يا مستقل مفاد جا حامي هئا.

۲. اسلام جي ٻي تشريح يا ٻيو تعبير راسخ العلم صوفياي ڪرام ۽ اهل طريقت طرفان پئي ڪيو ويو آهي، جن جو تعلق صاف دل ۽ عام غريب طبقي جي ماڻهن سان پئي رهيو آهي.

پهريون گروه ماڻهن کي مختلف مذهبن ۽ فرقن ۾ ورهائڻ جو ڪارڻ بڻيو. ٻئي گروه جي ڪوشش جملي انسانذات کي محبت جي ڏوريءَ ۾ پوئي، هڪ ڪرڻ طرف پئي رهي آهي؛ هنن کي ظاهري ڪثرت مذاهب پويان بنيادي وحدت پئي ڏسڻ ۾ آئي آهي.

حڪمران طبقي جي طرفدار گروه جي اسلامي تشريح جا مکيه اصول هي رهيا آهن:

(۱) هنن اسلام کي دنيا جو آخري، مڪمل ۽ عالمگير دين تسليم ڪيو ٿي، جنهن جي رائج ٿيڻ بعد اڳوڻا سڀئي مذهب منسوخ ۽ خارج ٿي ويل سمجهيائون ٿي.

(۲) انهن دين کي انسانذات جي سڀني مشڪلات جو حل ڄاتي، ماڻهن جي فلاح ۽ بهبوديءَ لاءِ مڪمل فلسفهءِ حيات جو حامل ڄاتو ٿي.

(۳) انهن مذهب جي سموريءَ تعليم جو منبع قرآن شريف کي سمجهيو، جو هنن کي پيغمبر محمد صلعم جي ذريعي خدا جو نازل ٿيل

جيڪڏهن ان مسئلي تي غور سان نظر ڪبي، ته سارين خرابين جو ڪارڻ اسلام جو غلط تعبير ڏسڻ ۾ ايندو. آءٌ سمجهان ٿو ته وقت اچي ويو آهي، جو انهيءَ مسئلي تي ڪليل بحث ڪري، ماڻهن اڳيان پيش ڪيو وڃي.

هتي اسان وٽ، عوام کي مذهب جي نالي ۾ ظاهر ظهور گمراهه ڪيو پيو وڃي، ۽ موقعي بي موقعي ۽ هر وقت، پوريءَ پوريءَ منافقيءَ جي حد تائين، مذهبي طريقهءِ حڪومت جو راڳ آلاپيو وڃي ٿو. انهن بي بنياد ۽ محض ڏيکاءَ جي ڳالهين ملڪي مسئلن کي سنجهائي ڇڏيو آهي ۽ حالتون نازڪ ڪرڻ تي اچي بيٺيون آهن، جن ملڪ جي بهي خواهن کي ڪوڙهي غور ۽ فڪر ۾ وجهي ڇڏيو آهي. منهنجي خيال ۾ انهيءَ سموريءَ خرابيءَ جو ڪارڻ به اسلام جو غلط تعبير آهي. جيستائين انهيءَ سوال کي پوريءَ طرح نه سمجهيو ويو آهي، ان وقت تائين ماڻهن کي صحيح نتيجن تي پهچڻ جو امڪان ڪونه آهي.

ماڻهن ۾ محبت ۽ اتفاق، امن ۽ سلامتي، ڀلائي ۽ بهتري آڻڻ واسطي، جي راهون ۽ رستا، طريقا ۽ تجويزون سوچيون يا رٿيون ويئون آهن، تن ۾ مذهب کي مکيه درجو حاصل رهيو آهي. جيتوڻيڪ دنيا جا عالمگير مذهب بنيادي طرح ماڻهن کي محبت ۽ امن جو سبق سيکارڻ ۽ سندن فلاح ۽ بهبوديءَ لاءِ ايجاد ڪيا ويا هئا، ليڪن تجربي مان اهو ثابت ٿيو آهي ته، انهن کي اڪثر طور شخصي ۽ گروهي مطلبن ۽ طبقاتي مفاد لاءِ ڪتب آندو ويو آهي؛ جنهنڪري مذهبن ماڻهن ۾ اتفاق جي عيوض نفاق، محبت جي عيوض نفرت، عقل جي عيوض وهم پرستي ۽ سڌاري جي جاءِ تي بگاڙو پئي پيدا ڪيو آهي.

مذهب بذات خود مقصد ۽ مرادون نه هئا، پر اتحاد، امن ۽ انساني ترقيءَ جي حصول جا ذريعا هئا، جن جي افاديت جو سمورو مدار انهن جي پوئلڳن جي ارادن ۽ عملن تي رهيو ٿي.

اسلام کي به دنيا جي پين مکيه عالمگير مذهبن مان هڪ ڪري پئي ڳڻيو ويو آهي. مسيحيت، ٻڌ مت، هندو ڌرم ۽ ڪميونزم

فصل چوٿون

(١)

اسلام جا ۽ تعبير

مولانا ابوالڪلام آزاد، سرمد شهيد تي پنهنجي لکيل ديباچي ۾ فرمائي ٿو ته ”ايشيا ۾ هميشه پاليٽڪس مذهب جي پردي هيٺ رهي آهي؛ هزارين خونريزيون، جي پوليٽيڪل سببن ڪري ٿيون آهن، تن کي مذهب جي چادر پهرائي، ڍڪيو ۽ لڪايو ويو آهي. اسلام جي هنن تيرهن سو ورهين جي عرصي ۾ فقيهن جو قلم هميشه اگهاڙي تلوار رهيو آهي، ۽ هزارن حق پرستن جو خون ان جي فتوائن ڪري ٿيو آهي. اسلام جي تاريخ ڪٿي به کڻي پڙهو، ته اوهان کي سو مثال ملندا، جن مان پتو پوندو ته جڏهن ڪو حاڪم خونريزيءَ تي آماده ٿئي ٿو، ته مفتيءَ جو قلم ۽ سپهه سالار جي تلوار ٻنهي گڏجي ڪم ڏنو آهي؛ اهو (فتوا جو قلم) صرف صوفين ۽ ملڪي رهنمائن تائين ئي بس نه ٿيو آهي، پر شريعت جي عالمن مان به جي لکتن ۽ اسرار حقيقت جا عالم ٿيا، تن کي به فقيهن جي هٿان مصيبتون برداشت ڪرڻيون پيون ۽ سر ڏيڻ بعد ئي نجات ملين.“

هن وقت به حالت ساڳي آهي. اسلام ۽ مسلم قوم جي نالي ۾ ماڻهن کي جهڙيءَ طرح گمراهه ڪيو ويو آهي يا ستايو ويو آهي، تنهن جي ترجماني شاهه صاحب جو هيءُ بيت ڪري سگهي ٿو:-

”حقيقت هن حال جي، جي ظاهر ڪريان ذري،
لڳي ماٺ مرن کي، ڏونگر پون ڏري،
وڃن وڻ ٻري، اوبر اڀري ڪين ڪي!“

آهن ۽ مذهب هڪ آهي، ته سمجهوتو ڪيئن ٿي سگهندو؟

آن لاءِ هن وقت تائين ٻه طريقا اختيار ڪيا ويا آهن:
(۱) سڀني مذهبن جي بهترين ڳالهين کي گڏي نئين انداز ۾ پيش ڪرڻ، ۽ (۲) هرهڪ عالمگير مذهب کي زور وٺائي، ٻين کي آن ۾ مدغم ڪرڻ. تاريخي تجربي موجب ٻئي طريقا ناڪامياب ثابت ٿيا آهن. گرونانڪ، ڪبير ڀڳت، صوفي بزرگن، راجا رام موهن راءِ وغيره طرفان ٿيل ڪوششون مرڪو جدا جدا فرقن جي صورت اختيار ڪري ويون. ٻئي طرف چار عالمگير مذهب، ڪروڙها ماڻهن کي پاڻ ۾ سمائڻ جي باوجود، ساريءَ انسانذات کي وحدت خيال ۽ عمل موجب يڪسان ڪري نه سگهيا آهن، مرڪو آنهن ۾ سوين فرقا پيدا ڪري، مذهب جي نالي ۾ انسانذات جي وچ ۾ تفاوت جون ديوارون ڪڙيون ڪري ڇڏيون اٿن. آهي مذهب جا فرقا، مستقل مفاد جي صورت اختيار ڪرڻ ڪري، خوشيءَ يا زوريءَ سان، انسانذات کي گڏڻ ۾ بهرحال ناڪامياب ٿيا آهن. بلڪ، خيال ۽ عمل جي نقطي نگاهه کان سندن موجوده باهمي ورهاستون يا هڪٻئي کان علحدگيون ٿي بتمنوعي آهن. منجهانئن هر هڪ مذهب ۾ ساڳيءَ ئي حد ۽ انداز جا ڇڪا مندا پيا آهن.

هاڻ صرف هڪ طريقو وڃي رهيو آهي ته، آخري طرح انسانذات جي وحدت خيال ۽ عمل تي پهچڻ تائين، حال گڏجي گذاري (Co-existence) يا، ٻين لفظن ۾، باهمي رواداريءَ جي بنا تي، سڀئي مذهب، فرقا ۽ نظريا پنهنجا جدا عقيدا، رسمون رواج ۽ عبادتون قائم رکندي، انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ باهمي تعاون ڪن. آن لاءِ منظم دينن (Institutionalised Religions) جي مستقل مفاد (Vested Interest) کي ٽوڙڻ لازمي ٿي پوندو. دين- شخصي عقيدا ڪري ڪتب آڻبا، انهن جي منظم نظامن ۽ مستقل مفاد کي ڇڏڻو پوندو.

مذهب جو اعتقادي نظريو ۽ سماجي دستورالعمل دائمي نہ آهي، اهو قانون ارتقا مطابق، ترقي ڪندو ۽ تبديل ٿيندو رهي ٿو.

اسلام جي اهل طريقت جي چوڻ مطابق، اسلام خود دين فطرت (قانون ارتقا يا ترقي پذير تبديل جو قانون) آهي. آهو اِن مطابق، حالات جي تقاضا بموجب، ترقي ڪندو رهي ٿو. اُن جا بنيادي متا اتحاد انساني، امن عالم ۽ انسانذات جي ترقي آهن. انهيءَ آڌار تي هُن پيغمبر اسلام کي رحمت‌العالمين سڏيو، جنهن جي تعليم سڀ لاءِ يڪسان هئي. قرآن ان بابت صاف فرمائي ٿو تہ:

"ان‌الذين آمنوا والذين هادوا والنصارىٰ والصابئين من آمن باالله واليوم آخر و عمل صالحاً فلهم اجرهم عند ربهم ولا خوف عليهم ولاهم يحزنون."

[معنيٰ — جن ايمان آندو آهي (مسلمان) ۽ جي يهودي يا نصاريٰ يا ٻئي مذهب جا آهن، تن مان جن خدا تي ايمان آندو آهي، مستقبل (آخرت) (انسانذات جي ترقيءَ) ۾ مجين ٿا ۽ چڱا ڪم ڪن ٿا، تن کي خدا وٽان فائدو ملندو ۽ آهي نجات پائيندا.]

وجود انهيءَ صريح حڪم جي، نجات ۽ دائمي خوشيءَ جو حقدار [illegible] مسلمانن کي ڄاڻي، جن ۾ غاصب، زاني، راشي ۽ بدڪار بہ [illegible] ٿي ويا، دين فطرت جي خلاف هو.

اهل طريقت تو[illegible] مذهب جي ارتقائي تاريخ جي مختلف [illegible] [illegible]ڌن جي راءِ موجب ۽ دين اول [illegible] وٽي هڪ [illegible] [illegible] جدا جدا سمجھيو [illegible] جا جدا جدا پيلو آهن. جيا [illegible]ڪي گل [illegible] جي حسن کي ڏسڻ [illegible]، تيئن مختلف نظر [illegible] جا ڪارڻ [illegible] آهي هر هڪ ماڻهو جي ذوق [illegible] [illegible] جيڪو گل وڻيس، سو آن جا ٻج پسند ڪري. سو [illegible] [illegible] جي [illegible] آهي. [illegible] مذهب کي [illegible] ڪري ٿي.

[illegible] آندو تہ [illegible] مذهب [illegible]

انتها پسنديءَ جو شڪار پئي رهيو آهي. ان نظريي ڪري يا ان جي پاڇي ۾، جدا جدا مذهبن جا اختلاف، نسلي ۽ ملڪي امتياز، فرق، بنديون ۽ تعصبي قانون، نفرت، انڌاڌنڌ مذهبي شريعتن جي پوئلڳي ۽ فسطائي خيال، دستور ۽ حڪومتون پئي پيدا ٿيون آهن ۽ هن نظريي هيٺ آزاد راءِ، جمهوريت ۽ وسيع النظريءَ کي گهڻو نقصان پهتو آهي. ان منجهان انسانن ۽ قومن ۾ پاڪ ۽ پليت، ڏيل ۽ ڏڪاريل، اوچ ۽ نيچ جا تفاوت پيدا ٿيا آهن.

بنهي نظرين جي انتها پسندي ڪيترين خرابين جو باعث بڻي آهي. مسئلہ وحدت الوجود سان دلچسپي وٺندڙن کي يوگ وشسٽ، گيتا، سوامي وويڪانند ۽ سوامي تيرٿ جون تقريرون ۽ افلاطون، اسپنوزا ۽ نوفلاطونيت (Neo-Platonism) جي ڪتابن کي بہ پڙهڻ گهرجي.

(٢) قياسي ۽ سائنسي کوجنا جو ذريعو:

مذهبن جي تاريخ ۾ بڌائي آيو آهيان تہ مذهبن جي ڪهڙيءَ طرح شروعات ٿي ۽ ڪيئن آهستي آهستي ٿي، حالات جي تقاضا، معاشري جي تبديليءَ ۽ معلومات جي فراوانيءَ بعد، ان جي ابتدائي عقيدن، رسمن ۽ رواجن ۽ قاعدن قانونن ۾ تبديلي ايندي ويئي. ان کوجنا مان سائنسي علم جي ماهرن مختلف علمن جي آڌار تي، هڪ ڳالهہ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، تہ خوف ۽ اميد جي بنياد تي، پيدا ٿيل عقيدا ۽ دستور روز بروز ارتقا ڪندا آيا آهن، ۽ آئينده بہ سندن ارتقا هلندي رهندي. تنهنڪري، جين علمن جهڙوڪ طب، علم ڪيميا، علم حيات وغيره وانگر، مذهب بہ سماجي ۽ ذهني معلومات جو هڪ علم آهي، جو، باوجود مختلف عقيدن ۽ دستورن جي، بنيادي طرح هڪ وڌندڙ ۽ سڌرندڙ علم آهي. جيئن مٿي ذڪر ڪيل علمن ۾ مختلف کوجنائن بعد ڪي نظريا قائم ٿي وري بدلجن ٿا، اهڙي ساڳي حالت هن سان بہ لاڳو آهي. ڪنهن بہ

وسيلي، مذهبي اختلافن سبب ماڻهن جي ورهاست جي مخالفت ٿي ٿي، ۽ انهيءَ ڪري مذهبي مهندارن ۽ انهن تي مدار رکندڙ حڪومتي ڪارندن اُن ۾ سندن مستقل مفاد کي خطرو ڏسي، ان جي مخالفت پئي ڪئي آهي. ان نظريي کي انتها پسنديءَ يا اعتدال جي حد ۾ پيش ڪرڻ جو مدار مذهبي مهندارن جي ردعمل تي رهيو آهي. جڏهن مذهبي گروهه حد کان وڌيڪ مذهب جي استعمال غرضي ڪئي آهي ۽ ان لاءِ ڪين سخت ڪٽرپڻي ۽ تنگ نظريءَ جي روش اختيار ڪرڻي پئي آهي، تڏهن وحدت الوجودي درويشن مرڪبو مذهبي نظامن جي ختم ڪرڻ جو آواز اٿاريو آهي — جيئن سچل عليه الرحمة اهڙيءَ حالت ۾ چيو ڏٺي ته:

جڏهان منبر، مسجد، مناري ويران نه ٿيسن،
حسال حقاني ميان سچو حاصل نــه ٿيوي.

وحدت الشهود جو نظريو: ان جو بيو نالو "همه از اوست" آهي. هن نظريي مطابق نجملي هستيءَ جو بنياد وجود ڪل (خدا) آهي، ليڪن ڪائنات جي پيدا ٿيڻ بعد مادي دنيا به پنهنجي جدا هستي رکي ٿي. هستيءَ مطلق (خدا) پاڪ ۽ اعليٰ آهي عالم صفات کي ان سان تشبيهه ڏيڻ نه سگهجي. مادو پنهنجي دائره اثر هيٺ قدر آهي. انهيءَ نظريي ۾ سچن ڪري هر شيءِ جا ٻه پهلو ٿين ٿا: هڪ پهلو روح ۽ ٻيو مادو آهي. هڪ طرف سچ آهي ته ٻئي طرف ڪوڙ آهي. ثواب ۽ گناه جدا شيون آهن. تنهنڪري جزا ۽ سزا لازمي ٿيون ان ڪري ماڻهن کي گناه ۽ گمراهيءَ مان ڪڍي، راهه حق ۽ ثواب طرف هلائڻ مذهبي ادارن جو فرض ٿيو پوي. اهو فلسفو وحدت جي بجاءِ وجوديءَ جي باوجود ڪثرت جي ظاهر اختلافن ... ڪري مڃي ٿو. ان مطابق "سو ٻيري سو واهرو" نه آهي. ... ان گڏ ڪٿ کي به جاءِ آهي.

... نگاهه هڪ حد تائين پاڻ ۾ ڪي خاصيتون رکي ٿو، ... دوئيءَ ڏي ڇڪي ٿو. اهو دنيا جي دستور مطابق

۽ فيض ۽ مصر ۽ سڪندريه مان ٿيندو اچي دمشق رهيو، جتي ٦٣٨ھ مطابق ١٢٤٠ع ۾ وفات ڪيائين. جبل قاضيون تي قاضي محي‌الدين زڪي جي مقام ۾ دفن ٿيل آهي.

اِهو ابن عربي آهي، جنهن اسلامي تصوف ۾، فلسفيانه طور، نظر بي وحدت‌الوجود جو بنياد وڌو هو، جو پوءِ سڄي مسلمان ملڪن ۾ پکڙجي ويو. ائين نه آهي ته ان نظريي جا ان کان اڳ مڃيندڙ ڪونه هئا. درويشن جو چوڻ آهي ته اها تعليم سينه بسينه رسول مقبول جي ذريعي حضرت عليءَ کان مختلف درويشن تائين پهتي. منصور حلاج، شمس تبريز، خواجه فريدالدين عطار وغيره ان جي کلم کلا تبليغ ڪئي، پر فلسفيانه انداز ۾ ان کي منطقي دليلن ذريعي سمجهائڻ ۾ شيخ محي‌الدين ابن عربيءَ جو خاص مقام آهي. سندس ڪتاب "فصوص‌الحڪم" ان لاءِ پڙهڻ جي لائق آهي.

نظر بي وحدت‌الوجود کي "هم‌اوست" جو نظريو به سڏيو ويو، جنهن‌جو مطلب اهو آهي ته **جملي هستيءَ جو حقيقي وجود هستيءَ مطلق يا وجود ڪل آهي.** اهو وجود ڪل ئي خدا آهي. جملي ڪائنات سندس پرتوي جو مظهر يا عڪس آهي، جنهن کي عالم صفات سڏجي ٿو، ۽ ان کي جدا هستي نه آهي. لاموجود الاالله (يعني الله کان سواءِ ڪوبه ٻيو وجود نه آهي) ان جو مول متو آهي. جيئن ماڻهوءَ جو آعيني ۾ عڪس يا زمين تي سندس پاڇولو يا ان جي آواز جو گنبذ ۾ پڙاڏو ڪا جدا حيثيت ڪانه ٿا رکن، ان وانگر صفات به ڪا جدا حيثيت ڪانه ٿي رکي. بلڪ آها ذات حقيقيءَ تي مدار رکندڙ ۽ سندس عڪس مثل آهي.

انهيءَ نظريي جو اثر مذهبن ۽ ملڪي سياست تي ڪهڙو پيو ٿو، ان جو مختصر ذڪر دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندو. جنهن صورت ۾ ان نظريي مطابق ڪل شيءِ جو وجود هڪ ئي آهي، ان ڪري ان جي مڃيندڙ جي راهبر پاليسي عشق ۽ اتحاد اختلاف جي بويان بنيادي وحدت جو راز کولي ظاهر ڪري ٿو. تنهنڪري، ان

نظرين کي فلسفيانه طور ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. عاشقن ۾ مولانا روم، منصور، عطار، شمس تبريز، سرمد، شاهه عنايت، سچل وغيره، انهيءَ مسلڪ جي سلسلي ۾، خاص ذڪر ڪرڻ جي لائق آهن. پر مذهبن ۽ ڌرمن ۾ ڪيئي اهڙا ماڻهو ملي سگهندا.

هيءَ ڳالهه صاف ذهن ۾ ويهارڻ جي لائق آهي ته سالڪن ۽ حقيقي عاشقن جا اهي خيال جملي دينن ۽ ڌرمن جي جدا ڳانهه نظامن ۽ انسانذات کي ڌرمن جي نالي ۾ ورهائڻ جي خلاف هئا. جنهنڪري مذهبي مهندارن طرفان انهن جي سخت مخالفت ٿي، جنهن انهن جي خلاف آهي جواب پيش ڪيا، جن جي ذريعي سندن دڪان هلائڻ جو جواز پيدا ٿي سگهي. مسلمانن ۾ امام غزاليءَ ۽ امام رباني مذهبي شريعتن جي جواز ۾ فلسفيانه دليل پيش ڪيا. اهڙيءَ طرح هندن ۾ آريا سماج قديم سپتا جي نالي ۾ جواب پيش ڪيو. عيسائين ۾ رفارميشن (اصلاح = Reformation) ۽ رينيزانس (نشاتِ ثانيه = Renaissance) تحريڪون پيدا ٿيون، جن جدا مذهبن جي قيام ۽ بنا لاءِ دليل ڏنا. هتي سڀني ڌرمن جي اهڙين تحريڪن جو ذڪر باعثِ طوالت سمجهي، صرف مسلمانن ۾ وحدت الوجودي تحريڪ ۽ ان جي جواب ۾ وحدت الشهودي تحريڪ جو ذڪر ڪندس، جو ٻين ڌرمن ۾ انهيءَ قسم جي تحريڪن جو نمونو پيش ڪندو، ۽ ان مان پڙهندڙن کي انهن تحريڪن جو پس منظر به معلوم ٿي ويندو.

وحدت الوجود جو نظريو: مسلمانن ۾ انهيءَ نظريي جو باني شيخ محي الدين بن علي ابن عربي هو. ڪيس "شيخ الاڪبر" به ڪري سڏيندا هئا. هو ڏکڻ اسپين ۾ مورشيا جي شهر ۾ ٥٦٠ھ مطابق ١١٦٤ع ۾ ڄائو، ۽ حاتم طائيءَ جي اولاد مان ڄڻ ۾ ٿي آيو. هن ٥٦٨ھ ۾ پورچوگال ۾ موجوده ڳادي لزبن ۾ شيخ ابوبڪر بن خذاف کان ابتدائي تعليم ورتي. انهيءَ وقت اڀرندي اسپين جو گورنر سلطان محمد هو. ابن عربي ابتدائي تعليم وٺڻ ڪانپوءِ مسولي ۾ ويو، جتي ڪجهه وقت رهي، وڏي ڪاردووا ۾ ڪجهه تربيت حاصل ڪري، اتان موراڪو

(۲) انهيءَ نظريي ۾ اعتقاد رکڻ ڪري، خالق ۽ مخلوق جا تفاوت نڪري ٿي ويا.
(۳) ان تعليم ڪري انسانذات کي، بنا تميز مذهب، رنگ، نسل ۽ قوم جي، هڪ بدن جا عضوا ڪري سمجهيو ٿي ويو.
(۴) ان ڪري ماڻهن مان نفاق، نفرت ۽ ٻيائيءَ جا تفاوت نڪريو ٿي ويا.
(۵) جنهنڪري جملي مذهبن جا قيد ۽ پابنديون، جزائن ۽ سزائن، بهشت ۽ دوزخ جا عقيدا ختم ٿي ٿي ويا:

بـهشت دلاسو، دوزخ دڙڪو،
ڪوڙو ساسي، ڪوڙو ڪڙڪو. (شاهه نصير)

(٦) انهيءَ نظريي ۾ عقيدي ڪري مذهبن جون شريعتون ۽ نظام اهميت وڃائي ٿي ويٺا.
(۷) ان ۾ صاحب اقتدار ۽ مذهبي مهندار پنهنجي پنهنجي تسلط خلاف ڪليءَ بغاوت جا آثار ٿي ڏٺا.

اهي ڳالهيون اهل علم ۽ صاحب دل شخصن تائين محدود هيون. مسلمانن ۾ پيغمبر خدا جي انهن رازن جو علم حضرت علي عليه السلام کي معلوم ٿيو، جنهن کان جدا جدا سلسلا طريقت جا نڪتا. "انا مدينة العلم و علي بابها" [يعني، "آءٌ علم جو شهر آهيان، علي دروازو آهي"] ـــ ان ڳالهه ڏي اشارو آهي. ان رستي ۾ گروءَ يا مرشد جي ذاتي اثر ۽ ست سنگ ڪري انهن رازن جو پتو پوي ٿو. هن گروهه وارا علم ۽ عشق ذريعي ان ڳالهه جو پتو لهن ٿا.

عالمن مان ويدانيتن، وجودين (Pantheists) ۽ وحدت الوجودين ان مسئلي تي روشني وڌي آهي. مغرب ۾ قديم دور ۾ افلاطون (Plato) ۽ جديد دور ۾ اسپنوزا (Spinoza) ۽ نو افلاطونين پڻ انهيءَ مسئلي تي لکيو آهي. مشرق ۾ تازو رام ڪرشن مٺ جي سوامي وويڪانند ۽ پڻ ان تي روشني وڌي آهي. مسلمانن ۾ محي الدين ابن عربيءَ ان

خواجه حافظ سائين خيال کي هن طرح ادا ٿو ڪري:

در ره منزل ليلیٰ ڪه خطرها ست بسے،
شرط اول قدم آنست ڪه مجنون باشي.

[معنيٰ—ليليٰ جي رستي ۾ ڪيئي خطرا آهن، ان تائين پهچڻ لاءِ پهريون شرط اهو آهي ته چريو ٿيءُ!]

(٣) مجذوب يا عاشق بي صبر آهي. هر ڳالهه انقلابي طريقي سان ڪرڻ گهري ٿو، هو حال کي مستقبل لاءِ مهمل ڪرڻ واسطي تيار نه آهي. خواجه حافظ ان جي اهڙي جذبي جي ترجماني ڪندي، چوي ٿو:

دم فرصت غنيمت دان و داد خوشدلی بستان،
بسي گردش ڪند گردون بسي ليل و نهار آرد.

[معنيٰ—زندگيءَ جي هر گهڙيءَ کي غنيمت ڄاڻي ان مان فائدو وٺ، ڇاڪاڻ ته ڏينهن راتيون ۽ زمانا پيا بدلجن، ۽ ممڪن آهي وري موقعو نه ملينئي.]

نهڪري هو، هر دم کي غنيمت ڄاڻي، جيڪي چوڻو اٿس، سو بنا دب بڪدم چيو ڏئي.

هاڻ سوال اٿندو ته اهي ڪهڙا راز هئا، جن کي سالڪن ... چيو ٿي، ۽ مجذوبن علي‌الاعلان چوڻ گهريو ٿي، جن مان ... مهذارن ۽ سنڌن مددگار حاڪمن جي مستقل مفاد کي خطري ... ڪن هو. منهنجي نظر ۾ انهن جو لب لباب هيٺيون آهي:

... صرف ذات حقيقيءَ جو هو، ٻي سڀ ان جي صفات هئي:

... جڏ ۾ ان کي، ۾ ڪي ڇڏ معشوق،
... جڏ ۾ خام تون، ۾ ڪي ڇڏ مخلوق،
... تنهن سلوڪ، جنهن ناقصائي نگيو.

[معنيٰ - اها مصلحت پري ڳالهه نه آهي ته پردي کان ٻاهر ڪري گفتگو ڪجي، نه ته سالڪن کي هر ڳالهه جو پتو آهي.]
هنن جي راءِ هئي ته نانگ به مري لٺ به نه ڀڄي. اهڙي طرز عمل اختيار ڪرڻ لاءِ هنن کيئي دليل ڏنا ته، جي، مستقل مفاد ۽ منظم مذهب جي روايات ۽ تعصبات خلاف ڪليل گفتگو مان ڪو فائدو ڪونه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته عوام اها سمجهندا ڪونه، ۽ خواص ناراض ٿي سختي اختيار ڪندا. تنهنڪري هنن مخصوص ماڻهن تائين پنهنجي تعليم کي مخفي طرح پهچائڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ گفتگو جو اهو طريقو اختيار ڪيائون، جو قانون جي زد کان ٻاهر هو.

۵مجذوب:

هي ان قسم جا ڪارڪن هئا، جن تي هوش کان جوش جو زياده اثر هو. جنهنڪري هنن حق جي آواز کي نقاري جي چوٽ تي، بنا خوف جي، چئي ڏنو ته، هنن کي پتو هو ته ان ڪري هيٺيان رد عمل ٿيڻ ۽ نقصان پهچڻ وارا هئا:

(۱) عوام تي منظم مذهبن جي تسلط ٽٽي گهٽجڻ جو امڪان هو: جنهنڪري مذهبي مهندار ۽ سندن مدد گار حاڪم ناراض ٿي، هنن جي ڪم تي بندش وجهڻ وارا هئا، ۽ سندن خلاف عوام کي ڀڙڪائي کين سخت سزائون ڏيڻ وارا هئا.

(۲) بر انهيءَ علم جي باوجود، هنن جو اعتقاد هو ته عوام جي دل سالم هئي - صرف هنن جي سمجهه گهٽ هئي. ان ڪري ڪليل ۽ نقاري جي چوٽ تي، جا ڳالهه کين هر هر ٻڌائبي، اها هو ٻڌندا ضرور. ممڪن آهي ته انهن تي ترت اثر نه ٿئي، ۽ حڪام وقت ۽ مذهبي مهندارن جي سزائن ۽ ڪارڪنن جي قربانين بعد ئي انهن تي اثر پوڻ شروع ٿئي. ان حالت جي "غالب" هيڙيءَ طرح ترجماني ڪئي آهي--

تعذير جرم عشق هے بيکار محتسب،
بڑهتا هے اور ذوق گنهہ یاں سزا کے بعد.

گنجائش ملئي آهي، ان جا رواجي، غير ترقي يافته ۽ جاهل ماڻهو هر حالت ۾ ۽ هميشه مستحق نتا ٿي سگهن، ان ڪري عوام لاءِ جي مذهبي دستورالعمل، عقيدا، ۽ سماجي قانون رٿيا وڃن ٿا، سي جدا قسم جا ٿين ٿا.

مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان ته منظم مذهب ۽ ان جا فرقا حتجيو وقت کان پوءِ مستقل مفاد بجيو پون. تنهنڪري ان جي اڳواڻن جي مفاد وٽان اها ڳالهه ٿئي ٿي ته عوام سندن چنبي ۾ قائل رهن، آهستي آهستي، انساني سماج ۾، حڪمران گروهه، مذهبي مهندار ۽ شاهوڪار طبقي جا مفاد هڪڙا ٿيو پون. تنهنڪري ڪابه ڳالهه، جا ماڻهن کي آزاد راءِ ۽ آزاد خياليءَ سان مانوس ڪندي هوندي، سا هو هيڪاري برداشت نه ٿا ڪن. ۽ عوام جي تعصبات ۽ قديم عقائد جي آڙ ۾، ڪابه اهڙي ڳالهه، جنهن ۾ سندن مفاد کي نقصان پهچڻ جو انديشو هوندو آهي، ان لاءِ عوام جا جذبات ڀڙڪائي ڪري، آزاد خيال ماڻهن کي سزائون ڏيندا آهن. تنهنڪري درويشن اڪثري اهڙين ڳالهين کي بخفي طور ظاهر ڪيو آهي.

درويشن ۾ ٻه گروهه رهيا آهن: هڪ سالڪ ۽ ٻيا مجذوب.

سالڪ:

سالڪن حق جو آواز اهڙي نموني اشارتاً ۽ ڪنايتاً ظاهر ڪيو، جو عوام جي تعصبات کي به مجروح نه ڪيائون ۽ مستقل مفاد جي زد کان به بچي ويا: جنهن لاءِ مولانا روم عليه الرحمة فرمايو آهي ته

خوشتران باشد ڪه سر دلبران، گفته آيد در حديث ديگران.

آنهيءَ مان سندن مراد هيءَ هئي ته سمجهڻ وارا ڳالهه سمجهي ويندا، باقي عام ماڻهو ان کي نه سمجهي سگهندا، جنهنڪري مستقل مفاد جي زد کان محفوظ رهيو.

خواجه حافظ شيرازي، انهيءَ حالت کي مد نظر رکي، فرمايو آهي ـ

مصلحت نيست ڪه از پرده برون افتد راز،
ورنه در مجلس رندان خبري نيست ڪه نيستن.

جن انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ پئي ڪوشش ڪئي آهي. هنن ڪي ڪثرت مذاهب، عقائد، دستورالعمل، نظرين وغيره جي پويان بنيادي وحدت ڏسڻ ۾ آئي آهي. آنهن بنا امتياز مذهب، نسل ۽ قوم جي، آن وحدت جي مقصد اعظم جي حصول لاءِ پئي ڪوشش ڪئي آهي. انهن معاشري جي ضرورتن، وقتي مصلحتن، قديم روايات، عوام جي تعصبن ، قديم عقيدن ۽ ماڻهن جي مڪاني ، نسلي ۽ ذهني ارتقا جي تقاضائن موجب ٿيل مختلف جماعتي دستورالعملن ۽ عبادتن جي طريقن ۽ تنظيمن جي ظاهري ڪثرت پويان بنيادي وحدت سمايل ڏٺي هئي.

اهڙي قسم جو فڪر هيٺ ذڪر ڪيل ٻن ذريعن وسيلي پئي ظاهر ٿيو آهي ۽ وڌيو ۽ پکڙيو آهي:

(١) مخفي ۽ سينه بسينه تعليم جي ذريعي، ۽

(٢) قياسي ۽ سائنسي کوجنا جي ذريعي.

١- مخفي ۽ سينه بسينه تعليم جو ذريعو:

اها تسليم شده حقيقت آهي ته سڀئي ماڻهو ذهني ارتقا ۾ هڪجهڙا نه پئي رهيا آهن. هڪڙا مهذب، راسخ العلم ۽ صاحب دل آهن. ٻيا غير مهذب، جاهل ۽ متعصب آهن. پئي گروهه جي هميشه ڪثرت رهي آهي. پهريون گروهه آڱرين تي ڳڻڻ جيترو رهيو آهي. تنهنڪري قاعدا قانون، عقيدا، زندگيءَ جي عمل جو طريقو ۽ نقطہ نگاه ٻنهي گروهن جو علحده پئي رهيو آهي. هڪڙن شخصي، فروعي ۽ عارضي نفعي کي ترجيح ڏني آهي. ٻين مجموعي، اصولي ۽ دائمي ڳالهين ڏي توجه پئي ڏنو آهي. هڪڙن جي سامهون حال هو ٻين جي اڳيان مستقبل (آخرت) هو.

پيغمبرن ۾ هڪڙيون ڳالهيون عام لاءِ ڪيون آهن، ٻيون خاص لاءِ. خاص جون ڳالهيون عام جي سمجهه کان مٿي آهن. ازانسواءِ عقيدن، راين ۽ زندگيءَ جي طريقي ۾ جا خاص ماڻهن کي آزادي يا

تولاءِ ۽ منهنجو دين مون لاءِ، هرهڪ کي سنڌس دين جي آزادي آهي. تنين هنڌ پيغمبر صلعم چيو آهي ته "اختلاف امتي رحمة" يعني امت ۾ راءِ اختلاف رحمت آهي. قرآن ۾ چيل آهي، "لکل قوم هاد" يعني هرهڪ گروهه يا قوم لاءِ پنهنجي، هدايت يا دستورالعمل آهي.

ڪثرت مذاهب باغ عالم کي رنگا رنگي گلن جو چمن بنائي، ان جي زيبائش ۾ واڌارو آڻي ٿي.

اسلام جي صحيح تشريح ڄاڻڻ وارو مسلمان دنيا جي هر شيءِ ۽ نظريي کي بيڪار نه سمجهي، ان مان مفيد ۽ قابل قبول مواد حاصل ڪري ٿو. هن جي ذهن ۾ هي ڳالهيون صاف ويٺل رهن ٿيون ته

(١) مذهب ماڻهن لاءِ پيدا ڪيل آهن ۽ نه ماڻهو مذهبن لاءِ.

(٢) دنيا جا سڀ مذهب، نظريا، فلسفا، سائنسون ۽ علم ماڻهن کي ڪتابن جي لئبرريءَ طور ڪتب آڻڻا آهن. انهن مان "خذ ما صفا دع ما ڪدر" جي سبق مطابق، چڱي ۽ مفيد ڳالهه وٺڻي آهي، ۽ غير مفيد کي ڦٽو ڪرڻو آهي.

(٣) دنيا ۾ ڪا سيءِ، نظريو، فلسفو، مذهبي عقيدو وغيره آخري ۽ مڪمل ٿي نٿو سگهي. دين فطرت (قانون ارتقا يا ترقي پذير تبديل جي قانون) موجب، هر گهڙيءَ، هر زماني ۽ هر دور ۾ بحر فيض الاهيءَ مان نون نيابن، معلومات، نظرين ۽ عقيدن ظاهر ٿيڻ جي اميد ۽ امڪان آهي. اهو سلسلو لامتناهي يعني اڻ کٽ رهندو.

جي قيام مڙن ته ۾ ويچها پائنج سپرين.

جڏهن ۾ ۽ حتي ۾ ڪي مذهب، نظريا، فلسفا ۽ عقيدا انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ ۾ رخنو وجهن ٿا، ته اهڙيءَ حالت ۾ آهي غير فطري بنجيو پون.

٣. ڪثرت مذاهب بويان بنيادي وحدت جو نظريو

مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان ته قديم وقت کان وٺي دنيا جي مختلف ملڪن، دورن ۽ قومن ۾ ڪي اهڙا ماڻهو ۾ پيدا ٿيا آهن،

سندن مذهبي عقيدن ۽ دستورالعمل جي صداقت ۾ ويساهه ويهي ويو آهي. اهڙيءَ طرح سان آهي مستقل مفاد بنجي پيا آهن ۽ انهيءَ صورتحال ۾ جدا جدا مذهبن جي جدا جدا فرقن جو پيدا ٿيڻ ۽ موجود رهڻ فطري ڳالهه ٿيو پوي. اُن حالت ۾ "ڪس نمي گويد ڪه دوغ من ترش است". (ڪو به نٿو چوي ته منهنجو ڏؤنرو کٽو آهي.) وارو معاملو بنجيو پوي.

جهڙيءَ طرح دنيا جي مختلف کنڊن، ملڪن، صوبن، ضلعن ۽ تپن ۾ ورهاست، ماڻهن جي باهمي سهوليت ۽ شناخت لاءِ ضروري آهي، تهڙيءَ طرح انسانذات جي نظرياتي دنيا ۾ مذهبن ۽ فرقن جو وجود عملي ڪارڪردگيءَ لاءِ لازمي ۽ فطري آهي. تنهنڪري اهل تصوف ۽ راسخ العلم ماڻهن ڪڏهن به ڪنهن مذهب يا فرقي جي ضرورت ۽ افاديت کان انڪار نه ڪيو آهي. جهڙيءَ طرح دنيا ۾ اڄڪلهه هر قوم جي حق خودارادي جو حق بين الاقوامي طور قبول ڪيل آهي، اهڙيءَ طرح هر ماڻهو، فرقي ۽ مذهب جي راءِ يا راين جي آزادي ۽ مذهبي شريعتن، عقيدن يا عبادتن جي آزاديءَ کي به تسليم ڪرڻو آهي. اڪثر اختلاف جو ڪارڻ مختلف عقيدا، مختلف عبادت جا طريقا، مختلف دستورالعمل نه ٿا ٿين، ليڪن جڏهن ڪي مذهبي گروه حق جي هڪ-هٽي (Monopoly) پاڻ وٽ جاڻي، ٻين کي غلط ۽ ناحق ٿي سمجهي، زبردستيءَ سان ٻين کي همخيال يا همذهب بنائڻ جي اصول ۾ اعتقاد رکن ٿا ـــ جنهن کي مسلمانن جهاد جي نالي سان سڏيو آهي ـــ تڏهن اختلاف پيدا ٿين ٿا، ۽ پوءِ هر مذهب ۽ هر فرقي طرفان، اُن مذهب ۽ اُن فرقي جي نالي ۾، عوام کي استعمال غرضيءَ (Exploitation) لاءِ ڪتب آڻڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي ٿي.

مذهب اسلام جي صحيح تشريح مطابق، "لا اڪراه في الدين" آهي، يعني ـ دين جي معاملن ۾ ڪا به زور زبردستي نه هئڻ گهرجي. ٿي هند چيل آهي، "لڪم دينڪم ولي دين" يعني ـ تنهنجو دين

جيئن سياسي عالم ۾ ڪي ماڻهو سياست عمل جا پوئلڳ ٿي، موجوده حقيقتن کي مدنظر رکي، جماعتي نظام ۽ ملڪي انتظام لاءِ حاضر حالتن مطابق قدم کڻندا آهن، ته ڪي وري مستقبل کي حال تي ترجيح ڏيئي، دائمي ۽ مجموعي مفاد لاءِ ڪم ڪندا آهن، تنهن وانگر مذهبن ۾ ڪي بزرگ ماڻهن کي چند عقيدن، رسم و رواج ۽ دستورالعمل جي بنياد تي، مذهبي جماعتن، فرقن ۽ گروهن وسيلي ڪٺو ڪري، منجهن سماجي ۽ اخلاقي تنظيم ڪرڻ گهرن ٿا — جنهن جي ڪري اڄ دنيا ۾ مذهبن ۽ فرقن جي ڪثرت ڏسڻ ۾ اچي ٿي — ۽ ٻيا وري اهي ماڻهو آهن، جي انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ کي مدنظر رکي، مرڪزيت ۽ تڪميل انسانيت لاءِ ڪم ڪرڻ گهرن ٿا. پهريون گروهه لامرڪزيت ڏي جهڪي ٿو، ٻيو مرڪزيت ڏي. ٻئي جو ذڪر اڳ ۾ ٿي چڪو آهي، هتي ڪثرت مذاهب جي ڪارڻ عمل جي نتيجن جو ذڪر ڪندس.

جيئن ته مذهبي جماعتون، رضاڪارانه بنيادن تي، ڪن عقيدن رسمن ۽ رواجن ۽ سماجي دستورالعمل تي برپا ڪيون وڃن ٿيون، تنهنڪري هرهڪ مذهبي جماعت جي تنظيم، ترقي ۽ مضبوطيءَ لاءِ هيٺين ڳالهين جو اهتمام ڪيو وڃي ٿو:

(١) مذهبن جي باني کي معصوم ۽ مڪمل قرار ڏيئي، انهن جي قول ۽ فعل جي پيروي ڪرڻ ضروري ڄاتي وڃي ٿي.

(٢) انهن جي ڏنل تعليم کي فوق العقل ۽ الهامي ڄاڻي، ان جي صداقت ۾ ايمان رکڻ ضروري سمجهيو وڃي ٿو.

(٣) انهن جي برپا ڪيل سماجي ۽ شريعتي قانون بهترين ڄاڻي، انهن ذريعي ئي نجات حاصل ڪرڻ جو عقيدو رکيو وڃي ٿو.

انهن مذهبن کي بهترين لاءِ حيات ڄاڻي، انهن رڪنن ۽ ٻاهرين ٻين مذهبن جي عقيدن کي غلط ڄاڻجي ٿو.

... جي ايتري اهتمام ڪري، هرهڪ مذهبي جماعت کي

فصل ٽيون

مذهب هڪ آهي يا گهڻا آهن

هن مسئلي تي مذهبي علم جا ماهر ٻن راين ۾ ورهايل آهن: هڪڙا مذهبن جي ڪثرت ۽ باهمي اختلاف جا قائل آهن، ۽ ٻيا ڪثرت پويان بنيادي وحدت ۾ اعتبار رکن ٿا. انهن ٻنهي راين جي نقطهء نگاهن کي ذرا تفصيل سان بيان ڪرڻ ضروري آهي.

١- مذهبن جي ڪثرت ۽ باهمي اختلاف جو نظريو.

مذهبن جي تاريخ جي ذڪر ۾ جاڻائي آيو آهيان ته قديم زماني کان هر ملڪ ۾ ماڻهن جي مختلف قبيلن ۾ جدا جدا عقيدا، رسمون ۽ رواج، سماجي دستورالعمل، عبادتن يا ڪرياڪرمن جا طريقا ٿيندا رهيا آهن، جن جي آڌار تي مذهبن جي تعمير ٿي آهي.

قديم وحشياڻي ۽ اوائلي دور کي ڇڏي، موجوده عالمگير ۽ ثانوي مذهبن کي ٿو ڏسجي، ته آهي ٻه ڪيترائي آهن. جيڪڏهن انهن جا فرقا شمار ڪبا، ته هزارن جي تعداد ۾ وڃي پهچندا. انهن حقيقتن جي موجود هوندي، ڪثرت مذاهب ۽ عقيدن کان انڪار ڪري نه سگهبو. مذهبن ۽ عقيدن جي ڪثرت جي هن صورتحال کي غور سان ڏسبو ته ان ۾ ٻه رجحان نمايان نظر ايندا: هڪ، مرڪزيت يا وحدانيت طرف ڇڪيندڙ آهي؛ ٻيو، لامرڪزيت يا انفراديت ڏي گهليندڙ آهي. انهن کي انگريزيءَ ۾ (Integration) يا (Centralization) ۽ (Disintegration) يا (Decentralization) ڪوٺي سگهبو. ٻين لفظن ۾ انهن کي ڪليت يا تڪميل ۽ جزيت يا ورهاست به سڏي سگهجي ٿو.

سواءِ ڪرم اجايو آهي.

آخر ۾ لب لباب اِن ساريءَ تعليم جو اهو وڃي بيهندو ته، (١) گيان يا صحيح علم، (٢) عشق يا پريم، ۽ (٣) عمل يا ڪرم- ٽيئي رستا آهن، جن تان طالب هلي سگهي ٿو، ۽ آخر ۾ اهي سڀ وڃي ملن ٿا، ۽ انهن جي ميلاپ بعد ئي حقيقت جو پتو پئجي سگهندو.

٤- مذهب جي شريعت يا فقه وارو صيغو:

هن صيغي ۾ جماعتي زندگيءَ جي نظام ۽ امن لاءِ ڪن قانونن جي پوئلڳي ڪرڻ ضروري آهي. اهي قانون ٻن طرحن جا مروج رهيل آهن — (١) مذهبي قانون، ۽ (٢) قومي قانون.

جيئن ته جماعتي زندگيءَ جا قانون هميشه معاشري جي تبديليءَ سان تبديل ٿين ٿا، تنهنڪري ڪن وقت ان درجي تي پهتي آهي ته هزارين ورهيه اڳي جا مذهبن طرفان مقرر ڪيل گهڻا قانون فرسوده ٿي ويا آهن. هاڻ هر هڪ قوم ڪي سندن ملڪي ضرورتن، وقتي تقاضائن موجب انهن جا نوان قانون ٺاهڻا آهن. اجهلي مذهبي قانون جديد دور ۾ عملاً منسوخ ٿي چڪا آهن. هن وقت جيڪي پادري ڪرستاني قانون، هندو منوسمرتي قانون، ۽ مسلمان شريعتي قانون رائج ڪرڻ گهرن ٿا، سي يا احمق آهن، جو زماني جي ديوار تي جيڪي لکيل آهي سو پڙهي نٿا سگهن، يا پنهنجي پنهنجي مستقل مفاد قائم رکڻ لاءِ، پنهنجن پوئلڳن کي ڏوکو ڏين ٿا.

ان عشق جي درجي کي "حال" به سڏيو اٿن، جنهن ۾ نه صرف وحدت جو علم مائيوءَ کي حاصل ٿئي ٿو، بلڪ ان ۾ هو پاڻ کي مماثل ڏسي ٿو. ان کي "منصوري مقام" به سڏين ٿا. شاهه سائينءَ ان درجي جو ذڪر هنن لفظن ۾ فرمايو آهي:

سو ئي، سو ئي، سو ئي اجل، سو الله،
سو پرين، سو پساهه، سو ويري، سو واهرو!

ان کي ڪن "بقا بالله" سڏيو آهي، ڪن "اوهم"، ۽ ڪن "اناالحق" جي آواز سان ظاهر ڪيو آهي.

عمل جي زندگي:

هيءَ ڪالهه به دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندي، جي ظاهر ڪجي ته عبادت ۾ خدمت خلق جي عملي زندگيءَ کي به وڏو درجو ڏنو ويو آهي. ان لاءِ جملي مذهبن زور ڏنو آهي. قرآن ۾ آهي "لم تقولون ما لا تفعلون"، معنيٰ 'جيڪي ڪري نه سگهو، ان جي گفتگو ڪرڻ مان ڪو فائدو نه آهي.' ڪرشن مهاراج گيتا ۾ سارو زور ڪرم تي ڏنو آهي — جي، صحيح ڪرم ۾ ئي انساني نجات جو راز لڪل آهي. هڪ شاعر ان تي چيو آهي:

موجيم ڪه آسودگيءَ ما عدم ماست
ما زنده بآنيم ڪه آرام نگيريم.

[معنيٰ — اسان لهر برابر آهيان، جنهن تي منهنجو بقا رهي ٿو: جي اسان بند ٿي وڃي ته منهنجو وجود ئي ختم ٿي ويندو.]
علامه اقبال ان کان متاثر ٿي، فرمائي ٿو:

عمل سے زندگی بنتی ہے جنت بھی جہنم بھی...

مشرقي مذهبن جي ساريءَ تعليم جو مدار ڪرمن جي ڦل تي رکيل آهي. مياتما ٻڌ ان ۾ صرف هي اضافو ڪيو آهي ته صحيح علم کان

ڪيل اٿس، بيدل تنهن لاءِ چوي ٿو:

هڪ رمز وجود وڃاوڻ دي،
نهين حاجت پڙهڻ پڙهاوڻ دي.
......

اکران دي وچ جوئي اڙيا، ...
عشق دي چاڙهي مول نه چڙهيا. (بيدل)

ان رستي تي، بقول سچل سرمست:

اول پيري پيچ، جي بند خيالات جا،
تنهن پڄاڻان وچ، حلاجي حيرت جو.

ان حالت کي ٻڌ ڌرم وارن "نروان پد" شمار ڪيو آهي، ريدن "نجات" ڪوٺيو آهي، راهبن سالويشن (Solvation) سڏيو آهي، سيامن "تياڳ" جي نالي سان ظاهر ڪيو آهي. انهي در تي پهچڻ، طالب مڙني مذهبن جي بندشن کان آزاد ٿيو وڃي:

ڏسو عشق جا انصاف، مڙئي مذهب ڪيائين معاف!

ٻارهين منزل: ان کي صوفين "اثبات" جي نالي سان سڏيو آهي. اهو آهي عشق جو درجو آهي، جنهن ۾ هر ڪا ڳالهه نئين صورت ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿي. سچل سرمست انهي حالت لاءِ فرمائي ٿو:

سرنگي ۾ مون رنگ، سو جيو پيدا ٿيو،
قاهر ۾ پيو رنگ، موسيٰ ۽ فرعون جو.

سچ سائين ان بابت فرمائي ٿو ته:

هتي جان سان ۾، ڪر روح رهاڻ،
نه ڏونگر ڏيهه ۾، نڪا ڪيچ ڪنان،
ڀنڀور ڀير ڀان، سڀئي تن سور هتا.

آن لاحد جي ڳولا بعد جڏهن ڪي درويش پنهنجي بي بسي ڏسن ٿا، تہ چيو ويهن ـــ

در هر طرف ڪہ رفتم جز حيرتم نيفزود،
فـرياد زين بيابـان و زراه بـي نهايت. (حافظ)

[منعيٰ - جيڏانهن بہ ويس تہ حيرت وڌيم، جو انڪ کٹ صحرا جو سفر دانهن ڪڍايو چڙي.]

باوجود انهيءَ جي، هن راهہ جي ڳولائن طرفان ڪي ڏک ڏسيل آهن: هڪ آهي پاڻ وڃائڻ جو، ٻيو آهي پاڻ سڃاڻڻ جو، جن کي صوفيانہ زبان ۾ نفي ۽ اثبات بہ سڏيو اٿن. ان تي مختصر روشني وجهڻ ضروري ٿو سمجهان.

پاڻ وڃائڻ: هن ڪيفيت کي اڪثر غلط معنيٰ ۾ ورتــو وڃي ٿو. بعضي تارڪ الدنيا ٿين، بعضي نفي جو ذڪر پڇائن، بعضي ڪنهن نہ ڪنهن نفسي خرابيءَ ڪارڻ دور ڪرڻ ان لاءِ ضروري ٿا سمجهن. شاهہ صاحب فرمايو آهي:

جي پانئين جوڳي ٿيان، تہ ترڪ طمع کي ڪر،
وڃي وهـــم وجود جـــا، خاصي ڏيـــان ڏر،
تـــہ ڪنهن پهچين پر، لکجئين لاهوت ۾.

هائي سوال اٿندو تہ "طمع جي ترڪ ڪرڻ" جو مطلب ڇا آهي. انسان ۾ خوديءَ ڪري خودمطلبي پيدا ٿئي ٿي، جنهنڪري هو، خودفريبيءَ جي عالم ۾ اچي، هرڪا شيءِ پاڻ لاءِ سمجهڻ لڳي ٿو. ان جي ختم ڪرڻ لاءِ مجاز جي پهرئين درجي ۾ پاڻ محبوب تي ڪٿ ڪرڻ سگهي ٿو، مجاز جي ٻئين درجي ۾ قومي نفعا انساندات جي فاد لاءِ ايثار ڪرڻ سگهي ٿو، هي درجو اهو آهي، جنهن ۾ نہ صرف دنياوي نفعي کي ترڪ ڪرڻو اٿس، پر اعتقادي، مذهبي ۽ فڪري ڳالهيون بہ ختم ڪري، هر ڳالهہ تي نئين سر غور ڪرڻ جو مادو پيدا

ذڪر اذڪر ڪري، ان ذات حقيقيءَ جسي محبت جي دعويٰ ڪري سگهندو، جنهن جي دل مذهبي ڪٽرپڻي، قومي اختلافن، رنگ ۽ نسل جي تفاوتن، اوچ ۽ نيچ، پاڪ ۽ پليت، ڪافر ۽ مسلم جي پدن مان پري پئي هوندي. مسلم اهل تصوف ان کي "فنافي الرسول" جو درجو ڏنو آهي، جاڪاڻ ته جنهن رسول مقبول کي رحمت العالمين سڏيو ويو آهي، ان عالمن جي رحمت تائين پهچڻ لاءِ ماڻهوءَ کي مذهب، قوم، رنگ ۽ نسل جا تفاوت مٽائڻ لازمي آهن. انسانن جي محبت کان سواءِ رسول جي محبت جي دعويٰ ڪرڻ بيڪار ۽ بي معنيٰ آهي، — جي آهي ماڻهو آهن، جن لاءِ روحل فقير فرمايو آهي:

ڪفر ۽ اسلام ۾، تنا پيرن ابتا پير،
هڪ هندو ٻيا مسلمان، ٻئون وچ وڙائون وير،
اُت وڃو تون ٿي، تن کي سچ جونئو ڪير،
"روحل" راه وٽن جي ڪهڙي ڏيهون ڪير،
در رب مڙئي ۾ جهگڙو، تنهن ۾ قدر ته آهي فير

(٢) عشق حقيقي:

[illegible]

[illegible]

ٻيءَ جو درجو پهرينءَ کان سوين ڀيرا مٿي آهي. پيغمر خدا حضرت محمد صلعم ان کي "حب الوطن من الايمان" چئي، ايمان جو جزو قرار ڏنو آهي. شاهه لطيف عليه الرحمت پهرئين درجي جي مجاز جي ته تعريف ڪري ٿو، پر جڏهن هو ٻئي درجي جي محبت جو ذڪر ڪري ٿو، ته نهايت نازڪ ۽ لطيف جذبن جو اظهار ڪري ٿو. وطن جي محبت جو ذڪر ڪندي، پاڻ فرمائي ٿو:

واجهائي وطن کي، جي آءٌ هت مياس،
ته گور منهنجي سومرا، ڪج پنوهارن پاس،
ڏج ڏاڏائي ڏيهه جي، منجهان ولڙين واس،
ميائي جياس، جي وڃي مڙهه، ملير ڏي!

پنهنجي قوم جي محبت جو ذڪر مارئي جي واتان، ور ور ڏيئي، هيئن ڪرائي ٿو:

جيها جي تيها، مون مارو مڃيا!....
......

تر تر اندر ٿاڪ، عمر مارئڙن جا!
......

ايءَ نه مارن ريت، جو سيڻ مٽائن سون تي!....

ان محبت جي درجي کي درويشن "فنا في الشيخ" سان مشابهت ڏني آهي. ان مان ماڻهن کي قومي مفاد لاءِ شخصي مفاد کي ايثار ڪرڻ جو سبق ملي ٿو.

مجاز جو ٽيون ۽ سڀ کان مٿاهون درجو انسانذات جي محبت ۽ عشق آهي. هن ۾ قطرو پاڻ کي قلزم ۾ سمائڻ جي خواهش رکي ٿو. ان کان پوءِ عشق حقيقيءَ ڏي وڃي سگهبو. جيڪو ان درجي کي نه پهتو آهي، سو ڪٿي بحر و بر جو زاهد هجي، پر حقيقت کان واقف ٿي نه سگهندو. ڀلا ڪهڙيءَ طرح ڪو ماڻهو صرف ورد وظائف،

ٿو، جن ۾ شڪل شباهت جي خوبيءَ ۽ ظاهري ڏيکاءَ جي باوجود، ڪيترا اوڻا آهن، جن لاءِ شاهه صاحب فرمايو آهي—

صورت گهڻو منهنا، ٽانا سندن ٿورهه،
جنهه ريلو ڏني روح ۾، جو ڪائي سو ڪامي مري.

سيڪا چلڪندڙ شيءِ سون ڪانه هوندي آهي. ڪيترا ماڻهو منهن ۾ موسيٰ جهڙا، پر اندر ۾ ابليس هوندا آهن. تنهنڪري ماڻهن جي سنگ ۾ اڪثر ڌوکي جو امڪان رهي ٿو. صحيح قسم جي دوستيءَ ۾ جنسي ڪشش گهٽ، هم نفس دوستيءَ جو اثر گهڻو رهي ٿو. جنهنڪري ان ۾ زال ۽ مرد جو سوال نٿو رهي. زالون به هڪبئي جون دوست ٿي سگهن ٿيون، ۽ مرد به هڪبئي جا دوست ٿي سگهن ٿا. اهڙي دلي دوست جو ملڻ نعمت عظميٰ ڪري سمجهيو وڃي ٿو. زندگي ان ڪري سجائي، پر لطف ۽ پرمعنيٰ ٿيو پوي.

هم خيال ۽ هم طبع: اها اهڙي قسم جي دوستي آهي، جنهن اندر دوست سان خيالن ۾ يڪجهتي ۽ طبيعتن ۾ هڪجهڙائي ٿيندي آهي. اهڙو ماڻهو هزارن ۾ ڪو هڪ مس ٿئي ٿو. ان جي ڳولا ۾ ورهين جا ورهيه جفاڪشي ڪرڻي پوي ٿي. يا قدرت طرفان مهرباني ٿيڻ ڪري ڪڏهن اوچتو ملي وڃي. اهڙي دوست لاءِ، هندن جي نقطهٴ نگاه موجب، اڳين جنم جي ساٿ يا صوفين جي نقطهٴ نگاه کان، روز ميثاق يا الست جي ڳانڍاپي جو حوالو ڏنو وڃي ٿو. شاهه صاحب ان کي هن طرح تشبيهه ڏني ٿو:

الست ارواحن کي، جڏهين چيائون،
ميثاقان ميهار سان، لڌيون سون لائون،
سو موٽي ڪين پاهون، جو محفوظان معاف ٿيو.

مجاز جو پيو ترقي يافته درجو قوم ۽ ملڪ جي محبت آهي، جنهن ۾ اها محبت فرد کان ۽ ذات کان مٿي چڙهي، مجموعي ۽ معنوي ٿيو پوي. پهرينءَ جو مثال مومل جو راڻي لاءِ روئڻ ۽ سارڻ آهي، ته ٻيءَ ۾ مارئيءَ کي مارن جي ملڪ سڄائي نير وهارائي ٿي.

جو عشق، ۽ (٣) انسانذات جي محبت.

انهيءَ مسئلي کي پوريءَ طرح سمجهائڻ لاءِ عشق جي انهن ٽنهي درجن تي مختصر روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪندس.

فرد واحد جي عشق جي پيدا ٿين جا ڪارڻ ٽي ٿين ٿا: جنسي نفسياتي خواهش، ۽ طبيعتن جي هڪجهڙي هئڻ ڪري، رفيق حيات يا سونس جان جي خواهش، ۽ همخياليءَ جو جذبو ۽ احساس.

جنسي خواهش: ماڻهو ساهه وارو جانور آهي، ۽ هر جاندار شيءِ کي پنهنجي بچاءَ ۽ نسل جي قائم رکڻ جي خواهش قدرت طرفان وديعت ڪيل آهي. تنهنڪري مرد کي عورت ۽ عورت کي مرد لاءِ ڪشش ٿئي، ته اها فطري خواهش آهي. ان ۾ نه گناهه آهي نه عيب. گناهه ۽ عيب ان حالت ۾ پيدا ٿئي ٿو، جڏهن ان فطري خواهش جي پوري ڪرڻ لاءِ ڪو فرد قبيلي، جماعت يا معاشري جا تسليم ڪيل دستورالعمل اورانگهي، ان کي اصلي مقصد، يعني سونس حيات ۽ نسل جي بقا جي ذريعي کان هٽائي، جانورن وانگر صرف نفساني سڌ پوري ڪرڻ لاءِ ڇڙواڳ هلائي، ۽ قبيلي، جماعت ۽ معاشري ۾ رخني پيدا ڪرڻ جو ڪارڻ بنجي ٿو. حقيقي طرح، ڪنهن همخيال، همنفس ۽ وفادار رفيق حيات ڳولڻ ۽ لهڻ جي تانگهه، کي ئي صحيح شخصي عشق ڪوٺي سگهجي ٿو. ان ڪري ڪثرت کان نڪري وحدت طرف وڃڻ سان، ان کي اطمينان قلب جي سبب ۽ جماعتي زندگيءَ ۾ ڪارآمد بنجڻ جو موقعو ملي ٿو.

ساٿي يا همنفس دوست: ماڻهو ولر يا سنگت ۾ رهڻ وارو جانور آهي. تنهائي هن لاءِ وڏو عذاب آهي. ان ڪري اڪيلهه قيد تنهائيءَ کي سخت سزا سمجهيو وڃي ٿو. ليڪن هن وسيع عالم ۾، باوجود جماعت ۾ رهڻ جي به، ڪيترين ڳالهين ڪري ماڻهو پاڻ کي اڪيلو محسوس ڪري ٿو. تنهنڪري سچي دوست ۽ همنفس سنگتيءَ جي ملڻ کي عالمن ۽ اهل دل شخصن وڏي وٿ ڪري سمجهيو آهي. زندگيءَ ۾ ماڻهوءَ کي گهڻن ماڻهن سان واسطو پوي

ڪي مذهب جو روح سڏيو آهي، ته پڻ عشق کي ايمان جو سنڌي درويش فرمائي ٿو-

عشق سارو اسلام، مذهب محبت عين مبارڪ.
(مصري شاهه)

ائي هند شاهه باهو عليه الرحمة فرمائي ٿو-

ايمان سلامت هرڪو ٿي منگي عشق سلامت ڪوئي، هو-
منگن ايمان، شرماون عشقون، دل نون غيرت هوئي، هو-
جس منزل نون عشق پهچائي ايمان خبر نه ڪوئي، هو-
مرا عشق سلامت رکين "باهو" ايمانون ديان ڌوئي، هو-

عشق کي درويشن ٻن ڀاڱن ۾ ورهائيو، ان جو ذڪر ڪيو آهي: (١) عشق مجازي، ۽
(٢) عشق حقيقي-

جيتوڻيڪ آخري طور ٻنهي کي هڪڙوڻ جي تاري، يا پهرئين کي ٻوئين ۽ منزل تي پهچڻ جي پل، جيو ائين، جنهنڪري مولانا جامي فرمايو آهي ته

متاب از عشق رو گرچه مجازي است،
که آن بهر حقيقت کارسازي است.

[يعني- عشق کان منهن نه موڙ، جيتوڻيڪ مجازي هجي، ڇاڪاڻ ته ان مان حقيقت جو پتو پوي ٿو.]

(١) عشق مجازي:

عشق مجازيءَ جي سمجهڻ ۾ اڪثر غلطي ڪئي ويئي آهي، رواجي طرح ان کي نفساني خواهش جي پوري ڪرڻ جي ڪشش يا ڪنهن واحد شخص جي محبت سان منسوب ڪيو ويو آهي. پر اهي معني ۾ اوڻيون نظر ڪرڻ بعد پتو پوندو ته خود عشق مجازي، جيستائين ته دنياوي گلبدن سان وابسته رکي ٿو، ان جا ٻي درجا مقرر ڪيا ويا آهن — هيڙوڪ (١) فرد واحد جو عشق، (٢) قوم ۽ ملڪ

مجهکو معلوم هے جنت کي حقيقت ليکن،
دل کے بهلانے کو "غالب" يه خيال اچها هے -

عبادت گناهن کان ڇوٽڪارو وٺي ڏيندي، اهو هڪ نهايت نقصانڪار تصور آهي. انهيءَ تخيل ئي مذهب کي چور مارڪيٽن، سمگلرن، زانين، راشين، غاصبن وغيره جي جاءِ پناهه بنائي رکيو آهي. اهو خيال ته کهڙا به گناهه ڪري، خدا جي عبادت ڪرڻ سان، انهن جي سزا کان معافي حاصل ڪري سگهبي، نهايت خطرناڪ خيال آهي.

پيا طريقا عبادت جا ذڪر، راڳ ۽ فڪر ڏسيا ويا آهن. ان لاءِ پهريون سوال اهو اٿندو ته اهي سڀ ڇا لاءِ آهن؟ جي عارضي سڪون قلب حاصل ڪرڻ لاءِ آهن، ته ٺيڪ آهي. پر ڪنهن وڏي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ ته سٺي ذڪر ڪيل وحدت خيال ۽ عمل انساني جا ئي اصول مقرر ڪري، ان لاءِ انهن کي ذريعي طور ڪتب آڻڻو آهي. شيخ سعدي عليه الرحمة فرمايو آهي ته

دل بدست آور که حج اکبر است،
از هزار کعبه يک دل بهتر است.

[معني - دلين کي رضامند ڪر، جو اهو ڪم حج اڪبر برابر آهي؛ هزارن حجن کان هڪ دل راضي ڪرڻ وڌيڪ آهي.]
درويشن وٽ سچي عبادت محبت انساني آهي، جا عملي صورت ۾ خدمت خلق جي ذريعي مڪمل ٿي سگهي ٿي.

هاڻ سوال اٿندو ته محبت ۽ عشق ڇا آهي؟ هيٺ ان بابت پنهنجي راءِ پيش ڪريان ٿو.

محبت ۽ عشق جو رستو

جملي درويشن، صوفين، سنتن، يوگين وغيره ان کي خاص اهميت ڏني آهي. ليڪن ڪيترا ماڻهو آهن، جن ان جي صحيح معنيٰ ۽ مطلب سمجهڻ جي ڪوشش نه ڪئي آهي. هڪڙن فلسفي (عقل)

جو عشق، ۽ (٣) انسانذات جي محبت.

انهيءَ مسئلي کي پوريءَ طرح سمجهائڻ لاءِ عشق جي انهن ٽنهي درجن تي مختصر روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪندس.

فرد واحد جي عشق جي پيدا ٿين جا ڪارڻ ٽي ٿين ٿا: جنسي نفسياتي خواهش، ۽ طبيعتن جي هڪجهڙي هئڻ ڪري، رفيق حيات يا مونس جان جي خواهش، ۽ همخياليءَ جو جذبو ۽ احساس.

جنسي خواهش: ماڻهو ساهه وارو جانور آهي، ۽ هر جاندار شيءِ کي پنهنجي بچاءَ ۽ نسل جي قائم رکڻ جي خواهش قدرت طرفان وديعت ڪيل آهي. تنهنڪري مرد کي عورت ۽ عورت کي مرد لاءِ ڪشش ٿئي، ته اها فطري خواهش آهي. ان ۾ نه گناهه آهي نه عيب. گناهه ۽ عيب ان حالت ۾ پيدا ٿئي ٿو، جڏهن ان فطري خواهش جي پوري ڪرڻ لاءِ ڪو فرد قبيلي، جماعت يا معاشري جا تسليم ڪيل دستورالعمل اورانگهي، ان کي اصلي مقصد، يعني مونس حيات ۽ نسل جي بقا جي ذريعي کان هٽائي، جانورن وانگر صرف نفساني سڌ پوري ڪرڻ لاءِ ڇڙواڳ هلائي، ۽ قبيلي، جماعت ۽ معاشري ۾ رخني پيدا ڪرڻ جو ڪارڻ بڻجي ٿو. حقيقي طرح، ڪنهن همخيال، همنفس ۽ وفادار رفيق حيات ڳولڻ ۽ لهڻ جي تانگهه، کي ئي صحيح شخصي عشق ڪوٺي سگهجي ٿو. ان ڪري ڪثرت کان نڪري وحدت طرف وڃڻ سان، ان کي اطمينان قلب جي سبب ۽ جماعتي زندگيءَ ۾ ڪارآمد بڻجڻ جو موقعو ملي ٿو.

ساٿي يا همنفس دوست: ماڻهو ولر يا سنگت ۾ رهڻ وارو جانور آهي. تنهائي هن لاءِ وڏو عذاب آهي. ان ڪري اڪيلهه قيد تنهائيءَ کي سخت سزا سمجهيو وڃي ٿو. ليڪن هن وسيع عالم ۾، باوجود جماعت ۾ رهڻ جي به، ڪيترين ڳالهين ڪري ماڻهو پاڻ کي اڪيلو محسوس ڪري ٿو. تنهنڪري سچي دوست ۽ همنفس سنگتيءَ جي ملڻ کي عالمن ۽ اهل دل شخصن وڏي وٿ ڪري سمجهيو آهي. زندگيءَ ۾ ماڻهوءَ کي گهڻن ماڻهن سان واسطو پوي

هر اها ڳالهه، جا مجموعي خوشيءَ، فلاح ۽ بهبوديءَ
۾ رڪاوٽ وجهي، ۽
هر اها ڳالهه، جا شخصي ۽ عارضي نفعي کي مجموعي
۽ دائمي مفاد تي ترجيح ڏئي،—

سا غلط آهي: پوءِ ان کي مذهب، فلسفي، سائنس، خدا ۽ پيغمبرن جي نالي ۾ ڀي ڇو نه پيش ڪيو وڃي.

[٣] مذهبي رسومات، ڪرياڪرم ۽ عبادت جو صيغو

ٽيون مذهبن جو صيغو عبادتن، پوڄا يا پريئر (Prayers) جو آهي. ان ۾ ڪيئي قسم جدا جدا مذهبن طرفان ايجاد ڪيا ويا آهن. مذهبن جي تاريخ ۾ پڙهائي آيو آهيان ته ان جو رواج ماڻهن جي وحشيانه زندگيءَ کان پيل آهي. ابتدا ۾ ان جو مقصد ظالم غيبي طاقتن کي رضامند يا تسخير ڪرڻ جو هو، پوءِ آهستي آهستي تي جڏهين ماڻهن جي ذهني ترقيءَ ۾ واڌارو ٿيو، ته ان جا آخري مقصد وڃي هيٺيان بيٺا:

(١) خدا جو رضامندو،
(٢) تزڪيه نفس،
(٣) سڪون قلب،
(٤) آخرت جو فائدو، ۽
(٥) گناهن کان ڇوٽڪارو.

عبادات، رسومات، ۽ ڪرياڪرمن جي مسئلي تي مفصل بحث چوٿين فصل ۾ ايندو. هتي هي چوڻ ڪافي ٿيندو ته عقل جي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ بعد، جديد دور جي انسان لاءِ انهن ڳالهين جي اهميت گهٽجي ويئي آهي. خدا جي راضپي ۽ ناراضپي جو تصور ئي اهل نظر وٽ غلط آهي. خدا سائين انهن انساني صفتن کان مٿي ۽ پاڪ آهي.

"جيئن ڏنو ا م مو"

[٥

... ڪي سگهن ٿا.
... ل نظر انهن جي پويان بنيادي وحدت
محدود ڪنهن علم يا نظريي جو ڪمال ان ۾ نه آهي ته ان کي
هر رو ... مڪمل ڪيو وڃي، پر اهو، وهندڙ پاڻيءَ وانگر، پاڻ وٽ
اهو نه ... ون نياپن ۽ رازن جي معلوم ٿيڻ جو دروازو کليل رهڻ ڏئي،
ان جو ڪمال آهي.
ته علم، ڪنهن به ماڻهوءَ، قوم ۽ مذهب ڪي حق نه آهي
ذات حق ... عقل ۽ صحيح هدايت جي هڪ هنيءَ جي دعويٰ ڪري.
... ۽ ان جو علم هڪ بحر بي پايان آهي، تنهن مان ماسومال به پر
... ڪري سگهي ٿو. پر اهو ڪنهن حي، بنا شموليت ٿئي جي، ورثي ٿيڻ
... ڪان مٿي آهي.
البت اسان صحيح ۽ غلط علم لاءِ ڪي نشان معلوم ڪري،
انهن سان اڳتي وڌي سگهون ٿا. منهنجي ناقص عقل موجب هيٺيون
ڳالهيون صحيح علم طرف رهبري ڪري سگهن ٿيون:

(١) اتحاد انسانيءَ لاءِ ڪوشش.

(٢) امن عالم لاءِ جدوجهد.

(٣) انسانذات جي ذهني، نفسياتي ۽ جسماني ترقيءَ ۽ بهبوديءَ

جو مطمح نگاه.

انهن سڀني ڳالهين جي حصول لاءِ صحيح علم اهو آهي ته
سواءِ عشق ۽ محبت جي ڪي ڳالهه اوڏانهين رهبري ڪري نه
سگهندي. محبت اتحاد آڻي ٿي. اتحاد مان امن پيدا ٿئي ٿو ۽ امن
انساني ترقيءَ ۽ ... لاءِ ضمانت آهي.
تنهنڪري، هر اهڙ ڳالهه، جا انسانذات جي ... ۽ ...
... پيدا ڪرڻ جو ڪارڻ بڻجي،
هر اهڙي ڳالهه، جا امن لاءِ ... ۽ فساد جو ...
بڻجي،

تہ پھرئين قسم جو وهمي علم انسان جي وحشيانہ ۽ غير بلوغت واري دور جو هو. اهو موجوده دور جي معلومات مطابق فرسوده ثابت ٿي ويو آهي. پين ٽنهي علمن انساني معلومات ۽ ترقيءَ ۾ ڪافي اضافو ڪيو آهي. ليڪن ڪنهن کي بي خطا ۽ يقيني (In-fallible) سڏڻ قانون فطرت جي خلاف آهي. اهي سڀئي علم ذريعا آهن، مقصد نہ آهن. تنهنڪري جهڙو الهامي علم کي آخري ڄاڻڻ غلط ٿيندو تهڙو پين علمن کي بہ آخري ۽ بي خطا ڄاڻڻ ٺيڪ نہ ٿيندو. هرهڪ مان فائدي وٺڻ جي ڪوشش ڪرڻ ضروري آهي — "واٽون ويهہ ٿيون، ڪهہ ڄاڻان ڪيهيءَ ويارا!" پيغمبر، رشي، ولي، حڪيم، فيلسوف، شاعر بيشڪ ذات وارا بزرگ هئا، پر هرهڪ جي اها ذات بہ محدود دائري جي آهي. ٽيليويزن، ريڊيو، هوائي جهاز، جوهري توانائي، بجلي، ايڪس ري وغيره ٺاهڻ سندن ڪم نہ هو. تنهنڪري ملن، پنڊتن، پادرين طرفان اها دعويٰ ڪرڻ تہ سندن مذهبن مان هرهڪ مڪمل نظريہ حيات پيش ڪري ٿو ۽ انسانذات جي جملي مسئلن جو حل پاڻ وٽ رکي ٿو، اهو قانون فطرت جي خلاف ۽ محض مستقل مفادن جي هٿن ۾ کيڏڻ برابر ٿيندو.

دنيا، هزارن ورهين جي تجربي ۽ قياس بعد، هر شيءِ ۽ مسئلي ۾ نئين معلومات حاصل ڪئي آهي. ليڪن ڪڏهن بہ ان کي مڪمل ۽ حرف آخر سمجهڻ قانون ارتقا جي خلاف آهي. روزمرهہ جي ڪارگذاري، ماحول جي وسائل، قديم معلومات جي ذخيري جي فراهمي، نين ضرورتن جي تقاضائن، تقابلي قياس آرائين ۽ سائنسي تجربن ڪري ڏينهون ڏينهن نوان راز کلندا رهندا ۽ ماڻهو ترقي ڪندا ويندا. تنهنڪري سڀ مذهبن طرفان سندن علم جي مڪمل، صحيح ۽ آخري هجڻ جون دعوائون بنيادي طرح غلط ۽ خود فريبي ۽ مستقل مفاد جي قائم رکڻ لاءِ استعمال غرضيءَ (Expolitation) جو هٿيار ٿي چڪي سگهجن ٿيون.

دنيا ۾ نظرين جي اختلافن، مذهبن جي هزارها فرقن، ۽ هر علمي ۽ سائنسي کوجنا بعد حاصل ٿيل نت نئينءَ معلومات جي باوجود،

جنهنڪري مذهب مستقل
۽ اخلاق جا دروازا بند ڪيا ويندا، جنهنڪري مذهب مستقل
... بنجيو پون. وڏو ظلم اهو آهي ته سڀ مذهب الڳ الڳ هان
... مڪمل، صحيح ۽ ٻئي کي غلط ۽ ادهوري ثابت ڪرڻ جي دعوي
... ڪوشش ڪندي، مائٽن ۾ امن، اتحاد ۽ ترقيءَ عوض فساد، تفريق
تنزل جي پيدا ٿيڻ جا سبب بنجيو پون.

(iii) قياسي يا تقابلي علم: هن قسم جي علم جو بنياد بحث، دليل، مناظري وغيره مان، ڪن اصولن ذريعي وڌو ويجي ٿو. فلسفو، منطق، ڪلام وغيره انهيءَ علم جون شاخون آهن. ان قسم جو علم يونان، هندستان، چين، وچ مشرق، روم ذريعي وڏي، جديد دنيا جي معلومات ۽ ترقيءَ جو باعث ٿيو آهي. اهل مذهب به هڪ حد تائين ان کي سندن مذهبن جي مدد لاءِ ڪتب آڻيندو آهي. ليڪن زياده تر مذهبن جي فرسوده عقيدن جي ختم ٿيڻ جي ڊپ کان، ان کي الهامي علم کان گهٽ ڄاڻي، ان کان پري رهڻ ۽ مائٽن کي ان کان پري رکڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. البت هن علم کي به ڪن مستقل مفادن (Vested Interests) استعمال غرضيءَ (Exploitation) لاءِ ڪتب آڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. جهڙوڪ سرمايه دارن، اشتراڪين، مطابن ۽ رجعت پسندن ان کي پنهنجي پنهنجي مقصدن جي حاصلات لاءِ ڪافي ڪتب آندو آهي. اهو علم مابعد الطبعات (Metaphisics) جيان تي بڌو ويجي ٿو.

(iv) تجرباتي علم (سائنس): هن علم جو بنياد سائنسي کوجه ۽ طبعي تجربي جي بنا تي قائم ڪيو ويجي ٿو. اهو ضروري نه آهي ته هر ڪو تجربو آخري سمجهي، ان کي قبول ڪيو ويجي. هر جيئن علم رياضيءَ (Mathematics) جا نتيجا ڪن ڪوٽ بعد اڪثر صحيح نڪرن ٿا، تيئن هنن تجربن مان پڻ ڪي لازمي نتيجا صحيح ۽ اٽل جوڳا نڪرن ٿا.

هاڻ سوال اٿندو ته انهن علمن مان ڪهڙي قسم جي علم کي ...ٺيڪ ڪارگر ۽ صحيح ڄاڻجي. ٿوري غور ڪرڻ بعد معلوم ٿيندو

کي نصيب ٿي، اهو نوازجي ويو. هڪ شاعر ان تي چيو آهي:

اين سعادت بزور بازو نيست، تا نہ بخشد خداي بخشنده.

[معني - اها ڳالهه زور، يا محنت ذريعي حاصل ٿي نہ ٿي سگهي، اها خدا جي ذات آهي جنهن کي هو بخشي!]

جيتوڻيڪ ان ڳالهه کان انڪار ڪج فهمي ٿيندي تہ هڪڙا ماڻهو غير معمولي ذهانت ۽ لياقت جا مالڪ آهن، ۽ ڪي صفا ڏڏ ۽ ڪند فهم ٿين ٿا، ۽ ڀهرئين قسم جا ئي ماڻهو آهن، جن طرفان مذهب، فلسفي، ۽ ٻين علمن جي مختلف نظرين جون ايجادون ٿيون آهن: ليڪن ڪيترن ماڻهن کي غير معمولي علم سان گڏ ڪن غير معمولي قوتن ۽ طاقتن جو مالڪ بہ شمار ڪيو وڃي ٿو، جا ڳالهہ گهڻين غلط فهمين جي پيدا ٿيڻ جو سبب پئي ثابت ٿي آهي. آنهن سان اهڙيون مبالغہ آميز ڳالهيون گڏي، انهن ماڻهن کي ڪرامتن، معجزن ۽ پيشينگوين جي لياقت رکندڙ ۽ غيب جي حقيقتن سان ملبوس بہ سمجهيو وڃي ٿو. اهڙين ڳالهين ۾ اعتقاد رکڻ ڪري، ساري ڪائنات گويا چند شخصن جي هٿ وسيڪي ٿيو پوي، ۽ اهو اعتقاد قانون قدرت سان هڪ مذاق بنجيو پوي. اهي ئي خيال آهن، جن هر علم ۽ ڪاروبار تي پيغمبرن ۽ درويشن، پوپن ۽ مهاتمائن جي محيط ۽ قابض هجڻ ۽ ذاتي طور هر نقص کان پاڪ ۽ معصوم هجڻ جو عقيدو پيدا ڪيو. هر مذهب جي عالمن ۽ شارحن اهڙي قسم جي اعلم کي گهڻي اهميت ڏني آهي. ان جو نتيجو اهو نڪتو آهي، تہ آنهن مخصوص غير معمولي ماڻهن جي ظاهر ڪيل راين کي مطلق حق سمجهيو ويو ۽ انهن تي انڪتہ چيني ڪرڻ غلط قرار ڏنو ويو، جنهن سان هڪ قسم جي ذهني ڊڪٽيٽري پيدا ٿي پئي.

مذهبن جي باني، درويشن ۽ نظرين جي ايجاد ڪندڙن جي اهميت کان انڪار ڪري نٿو سگهجي، ليڪن هر ڳالهہ ۾ انهن کي معصوم ۽ صحيح ڄاڻڻ ڪري، مذهب مخصوص گروهہ جي هڪ - هٽي (مونوپولي) ٿيو پوي، ۽ ان جي تشريح خاص انداز ۾ ڪري، عقل،

علم لدني يا ڳجهان. قدرت انهن ته نباتات ۽ حيوانن ۾ به نُورو سمجهه، جو مادو عطا ڪيو آهي. آن کي سائنسدان سمجهه يا ذهن (Mind) جي نالي سان سڏيو آهي. آن بابت اڄڪلهه نباتات ۽ حياتيات وغيره جي علمن ذريعي گهڻي روشني حاصل ٿي سگهي آهي، ليڪن اها حقيقت آهي ته ماڻهوءَ کي انهن سڀني کان وڌيڪ سمجهه عطا ٿيل آهي. سمجهه مان علم پيدا ٿئي ٿو. علم جي درويشن ۽ عالمن چار مکيه صيغا يا شعبا مقرر ڪيا آهن: (i) ظني يا وهمي علم، (ii) الهامي يا وهبي علم، (iii) قياسي ۽ تقابلي علم، ۽ (iv) تجرباتي ۽ سائنسي علم.

(i) ظني يا وهمي علم: انهيءَ قسم جو علم، شين کي منطقي طرح ڏسڻ بعد، گمان يا وهم ذريعي حاصل ٿئي ٿو. جهڙيءَ طرح هر متحرڪ شيءِ کي ڏسي، گمان اُٿجي ته ان ۾ زندگي يا روح آهي، تڏهن ته چري ٿي! انهيءَ ڪري ئي اوائلي ماڻهن سج، چنڊ، تارن، ڪڪرن، وهندڙ پاڻيءَ، سمنڊن، هوائن، باهه وغيره کي روحن سان مشتمل ڪيو. هن مختلف قسم جي آوازن، جهڙوڪ ڪڪرن، پاڻيءَ جي وهڪن، وڻن جي گسجڻ، جبلن جي لڪن مان لنگهڻ وقت هوا جي آوازن کي غيبي طاقتن جي آوازن سان منسوب ڪيو. هن قسم جي علم ئي مڃيتن کان جانورن ۽ شين جي سڃاڻپ ۽ نياڪي هئڻ جي وهمن جو ۽ ڪن لفظن ۽ ڪرياڪرمن وغيره ۾ تاثير هجڻ جو يقين پيدا ڪيو. جادوءَ ۽ مذهب جي ابتدائي عقيدن لاءِ هن علم کي گهڻو دخل هو. اڄا به ماڻهو انهن ابتدائي وهمن ۽ گمانن جي اثر مان پوريءَ طرح آزاد نه ٿي سگهيا آهن.

(ii) وهبي يا الهامي علم. گهڻي وقت کان ماڻهو خاص ذات ۽ علم جا قائل ٿيندا رهيا آهن. پيغمبرن، حڪيمن، فيلسوفن، شاعرن ۽ مخصوص درويشن ۾ ان علم جي ذات يا بخشش هجڻ جو اعتبار ويٺل رهيو آهي. ان بابت مڃڻ جو آهي ته اهو علم، ٻين علمن وانگر محنت ۽ تجربي ذريعي حاصل نٿو ٿئي. اها خدا جي ذات آهي، جنهن

ڪري صحيح گروءَ ۽ مرشد تيڻ جو اهو ماڻهو لائق ٿي سگهي ٿو، جنهن جي نگاهه ۾ جملي انسانذات، بنا تميز مذهب، قوم، رنگ ۽ چڱي مٺي جي، هڪجهڙي هجي. شاهه سائينءَ فرمايو آهي:

پريان سندي پار جي مڙيئي مٺائي،
ڪانهي ڪڙائي، چکين جي چيت ڪري.

دوئي ۽ تعصب ان راهه ۾ وڏيون رنڊڪون آهن. شريعتي نظامن وارن مذهبن جا دستور، جيڪي ان دوئيءَ ۽ تعصب جي پيدا ڪرڻ ۽ وڌائڻ جا وڏا سبب آهن، ان راهه ۾ وڏيون رڪاوٽون آهن. بيدل فقير عليہ الرحمت فرمائي ٿو:

اِکر اِن دي وچ جوئي اڙيا، عشق دي چاڙهي مول نہ چڙهيا.

صوفيءَ لاءِ لاڪوفي هئڻ بنيادي شرط آهي.

تزڪيہ نفس (اندر اجارڻ): مرشد يا گروءَ جي ٻي وصف اها هئڻ گهرجي تہ هن وجود جو ورق ڪيني، نفرت، خود مطلبيءَ، تعصب، هٺ، هنسا ۽ خودفريبيءَ کان ڌوئي صاف ڪيو هجي. تڏهن ئي هو انهيءَ رستي تي ٻين جي رهبري ڪري سگهندو. تزڪيہ نفس جو اکر تہ هرهڪ اچاريندو رهي ٿو، ليڪن ان درجي جي سمجهڻ ۽ پهچڻ لاءِ ڪي ٿورا ڪوشش ٿا ڪن. ان تي پهچڻ سان ئي نفس اطمينان حاصل ڪري سگهي ٿو، ۽ جاءِ امن يا دارالسلام تي پهچي ٿو.

(۳) نفس مطمئنہ:

نفس جي ٻن درجن جو ذڪر اڳي ڪري آيو آهيان — نفس اماره ۽ نفس لوامہ. ٽيون درجو نفس مطمئنہ جو آهي، نفس جي هن درجي تي پهتل ماڻهو ٻين جي صحيح رهبري ڪري سگهي ٿو. اهو درجو علم لدني يعنا گيان، عشق، ۽ صحيح عمل ذريعي حاصل ٿي سگهي ٿو.

ويا، يا صرف چند وظيفن، ذڪرن، عبادتن ۽ رياضتن تائين محدود ٿي ويا، يا ريا ۽ مڪر جا مرڪز بنجي، مستقل مفاد بنجي پيا، جنهن ڪري انهن بان اصل مراد ۽ مقصد حاصل نه ٿي سگهيا. آهستي آهستي، ٿي، ماڻهو گرن، پيرن وغيره وٽ پهچن، ملڪيت جي حاصلات، ۽ بيماريءَ ۽ مشڪلات کان نجات لاءِ دعا گهرڻ واسطي وڃڻ لڳا، ڄڻ ته قدرت جي ساري ڪاروبار جي ڪنجي انهن جي هٿ ۾ هئي، ۽ هو سندن هر ڳالهه محض دعا، ڪرامت ۽ آسيس سان پوري ڪري سگهيا ٿي. حالانڪ انهن ادارن جي بنسبت اهو تخيل ئي غلط هو. طريقت جي انهن ادارن جو انهن ڳالهين سان نه واسطو هو، نه قانون قدرت جي ڳالهين کي بدلائڻ جي ڪين قوت هئي. اهو اهڙو عقيدو هو، جهڙو وحشيانه دور جي ماڻهن جو جادوگرن بابت هو. موجوده دور جا اڪثر پير، گرو وغيره نه تصوف (طريقت) جي علم کان واقف آهن ۽ نه صاحب اخلاق ۽ صاحب دل آهن. اهي سڀ ادارا نالي ۽ شيخيءَ ۽ بزرگيءَ جا اڏا بنجي پيا آهن. ذڪر، عبادتون، وظيفا ۽ مراقبا وغيره صرف رسم رواج بنيل آهن. انهن حالتن کي ڏسي، شاهه باهو عليه الرحمت فرمايو آهي ته:

پڙهه پڙهه علم مشائخ سڏاون ڪرن عبادت دوري، هو-
اندر جهگي هني لٽيوي، تن من خبر نه موري، هو-
مولا والي سدا موڪالي، دل تون لاهه تڪوري، هو-
"باهو" رب تنهان نون حاصل، جنهان ڄڳ نه
ڪيتي چوري، هو-

صحيح علم جي واقفيت: ڪر وقت هو، جو ڪاليج جي پروفيسرن وانگر مرشدن جي هيئين مسئلن ۾ مهارت لازمي سمجهي ويندي هئي: صحيح روحاني تعليم (طريقت) ۽ تزڪيه نفس (اندر اجارڻ).

صاحب دل بزرگن ظاهر ڪيو آهي ته صحيح تعليم اها آهي، جا اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم ڏي رهبري ڪري، تنهن

هڪ قول مطابق، "او ڪه خود گم است، ڪرا رهبري ڪند!" انهن ادارن جون به گروه بنديون ٿي پيون آهن. انهيءَ رستي سان گهڻن ماڻهن جو نه تزڪيہ نفس (اندر جو اوجر) ٿي سگهيو آهي، نه اخلاق درست ٿيو آهي، ۽ نه صحيح تعليم ۽ تربيت حاصل ٿي اٿن. اها حالت اڄڪلهه جي ڪانه آهي، بلڪ گهڻي وقت کان اها قحط الرجالي هلندي اچي ٿي، جنهن ڪي ڏسي هڪ درويش گهڻو وقت اڳ چيو هو ته:

"حريفان بادها خوردند و رفتند، تهي خمخانها ڪردند و رفتند"

[معني – راهِ عشق جا ساٿي مند جا پيالا پي ۽ پياري هليا ويا، هو اهي ميخانا خالي ڪري هليا ويا.]

شاهه لطيف عليہ الرحمت به ان حالت کي ڏسي چئي ڏنو ته:

ويا سي وينجهار هيرو لعل ونڊين جي،
تنين سندا پوئيان شيهي لهن نه سار،
ڪٿين ڪٽ لهار تنين سندي پيٽين!

هاڻي اچو ته 'مرشد جي اداري' (Institute)، ان جي فرائض ۽ ضرورت تي بحث ڪريون.

مرشد جو ادارو: جيئن قياسي ۽ تجرباتي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ اسڪولن، ڪاليجن ۽ يونيورسٽين ۾ شاگردن کي ورهين جا ورهيہ مختلف علوم تي تعليم حاصل ڪرڻي پوي ٿي، تيئن صحيح روحاني تعليم، تزڪيہ نفس ۽ اخلاقن جي درستيءَ لاءِ ،، گهڻي وقت کان مختلف مذهبن جي طريقت جي صيغي وارن جا ادارا موجود ٿي رهيا آهن، جن کي خانقاهون، آشرم، موناسٽريون (Monasteries) وغيره جي نالن سان سڏيو ويو آهي. انهن ۾ تصوفي (طريقت جي) مسئلن جي تعليم، تزڪيہ نفس (اندر اجارڻ) ۽ اخلاقن جي درستيءَ لاءِ تربيت ڏني ويندي هئي.

ليڪن اڳتي هلي، ڪجهه وقت کان، اهي ادارا يا ته بند ٿي

۽ خودفريبي، جا نفسياتي مرض پيدا ٿين ٿا، جنهن ڪري معاشرو زهرناڪ ٿيو پوي.

(٣) نفس لوامه:

هي انساني نفس جي ترقي يافته حالت آهي، جنهن ۾ عقل ۽ تجربي جي بنا تي مختلف ڳالهين جي وچ ۾ تميز پيدا ٿئي ٿي. ماڻهو خودمطلبيءَ ۽ اپڪاريءَ، نفاق ۽ اتفاق، نفرت ۽ محبت، هنسا ۽ اهنسا، هٺ ۽ نهٺائيءَ، ڪيني ۽ صاف دليءَ، تعصب ۽ رواداريءَ، خودفريبيءَ ۽ صحيح سڃاڻپ جي وچ ۾ تفاوت معلوم ڪري، ننهي جي نفعي نقصان کان واقفيت حاصل ڪري ٿو. ان جي بنياد تي اخلاقي قانون ٺاهيا وڃن ٿا. پر نفس جي ان درجي تي پهچڻ سان ئي اخلاقيات جا معاملا حل ٿي نه ٿا وڃن. رڳو تميز ڪافي نه آهي، پر ان سان گڏ صحيح عمل جي قوت پيدا ٿيڻ ضروري آهي، جا صرف صحيح تربيت ۽ تزڪيه نفس سان حاصل ٿي سگهي ٿي، جنهن لاءِ اهل تصوف هيٺيان طريقا ڏسيا آهن: گروءَ يا مرشد جي صحبت ۽ ست سنگ، صحيح علم جي واقفيت، عبادت، ذڪر، راڳ ۽ غور فڪر ۽ عشق ۽ محبت گروءَ يا مرشد جي صحبت ۽ صحيح علم جي سلسلي ۾ هتي ڪجهه وضاحت پيش ڪرڻ مناسب ٿيندي. عبادت ۽ عشق بابت پنهنجا ويچار، مذهب جي صيغه عبادت جي عنوان هيٺ اڳتي پيش ڪندس.

گروءَ يا مرشد جي صحبت ۽ ست سنگ: قديم زماني کان وٺي مذهبن جي صاحب طريقت گروهه ۾ اهو طريقو رائج رهيو آهي. اجا تائين لکين ماڻهو مختلف گرن، سنتن، مرشدن، پيرن، فقيرن، مانڪس (Monks)، راهبن ۽ ڀڪشن وغيره جا پوئلڳ ۽ صحبتي ٿيندا اچن ٿا.

ليڪن هن وقت جي حالت هيءَ آهي ته تمام ٿورا ماڻهو انهن ادارن مان مستفيد ٿي سگهيا آهن، ڇاڪاڻ ته اڪثر اهي ادارا به شريعتي ادارن وانگر، مستقل مفاد (Vested Interests) ٿي پيا آهن.

(٢) ان جا بنيادي اصول ڪهڙا آهن.
(٣) آيا، اخلاقي دستورالعمل دائمي ۽ بيٺل آهن يا وقتائتا ۽ ترقي پذير.

(١) اخلاق جا محرڪ جذبا (Incentives):

اخلاقيات جي عالمن ٽي بنياد يا ٽن ۾ ورهايا آهن: هڪڙي يا ڪي جو بنياد روحاني يا اعليٰ جذباتي خيالن تي رکيو اٿن، ۽ ٻئي يا ڪي جو بنياد باهمي مفاد جي آڌار تي قائم ڪيو اٿن. پهرئين يا ڪي مذهبي اخلاقيات جو بنياد وڌو، ۽ ٻئي يا ڪي جديد قومي اخلاقيات جو بنياد وڌو.

(٢) اخلاق جا بنيادي اصول ڪهڙا آهن:

شخص، قوم ۽ انسانذات جو اتحاد، امن ۽ ترقي ان جا بنيادي اصول آهن.

(٣) آيا، اخلاقي دستورالعمل دائمي ۽ بيٺل آهن يا وقتائتا ۽ ترقي پذير:

جيڪڏهن تاريخي نقطہ نگاه سان ان مسئلي تي نظر ڪبي، تہ معلوم ٿيندو تہ اخلاقي دستورالعملن جي تعمير ۾ ٻہ رجحان ڪم ڪندا آيا آهن: مذهبي رجحان ۽ قبيلائي رجحان.

پهرين رجحان جي ڪري آهستي آهستي تي، ننڍن ننڍن قبيلن جا مذهب گڏجي وڏن مذهبن ۾ مدغم ٿيا، تہ انهن مذهبن جا اخلاقي دستورالعمل گذشتہ مذهبن جي روايات، بدليل حالتن جي تقاضائن ۽ قيامي علمن جي اثرن هيٺ تعمير ٿي، وجود ۾ آيا، جن انهن وڏن مذهبي نظامن جي تعمير ۾ گهڻو حصو ورتو. اهڙيءَ طرح سان هندن، ٻڌن، ڪرستانن ۽ مسلمانن جي شريعتن وجود ورتو. دنيا جي چئن عالمگير مذهبن، جيڪي اخلاقي قانون مرتب ڪيا، سي ڪي سمورا نوان

ايا اهن، جن مذهب جي هن صيغي جي سمورن نظرين ۽ معلومات جي مباحث ازدما مطابق سدائين شعور، فڪر ۽ ڪوجنا لاءِ ڪليل سمجهيو، ان تي فڪر ۽ کوجنا جي ضرورت آهي.

٣- مذهب جو أخلاق، نفس ۽ ذهن سان واسطو رکندڙ صيغو (طريقت)

مذهب جي هن صيغي جو هيٺين ٽنهين سان واسطو رهي ٿو:
(الف) اخلاق (صحيح عمل).
(ب) نفس (جذبات).
(ت) ذهن (عقل ۽ علم).

(الف) اخلاق يا صحيح عمل:

مذهب جي طريقت واري صيغي ۾ اخلاقي درستي کي اهم حيثيت حاصل آهي. اڄڪو موجوده عالمگير ۽ ثانوي مذهبن ۾، پر ماضي جي وحشيانه ۽ جهالت جي زماني ۾ مروج قبيلائي مذهبن ۾ به ان کي خاص مقام حاصل هو. سڀ کان پهرين سوال اٿندو ته اخلاق يا اخلاقيات ڇا آهي؟ ان مسئلي تي اڄڪلهه سوين ڪتاب لکجي چڪا آهن. انگريزي ۾ ان کي (Ethics) سڏجي ٿو. ان تي مفصل بحث مباحث يا روشني وجهڻ اسان جي هن مضمون جي دائري کان ٻاهر آهي. هتي هي چوڻ ڪافي ٿيندو ته اخلاق عمل جي صحيح طريقي کي سڏجي ٿو.

ٻيو سوال اٿندو ته عمل جي صحيح طريقي جا معيار ڪهڙا آهن، ماڻهو ڪي مرد ڪيئن سکي سگهن ٿا، ۽ ان جي تعليم، تربيت ۽ تعميل لاءِ ڪهڙا وسيلا استعمال ڪيا ويا آهن. جيتري قدر مون ان مسئلي تي غور ڪيو آهي، ته ان سوال جا هيٺيان سوالن جي تشريح منجهان ملي سگهي ٿي:

(١) اخلاق جا محرڪ جذبا (Incentives) ڪهڙا آهن.

هن. هڪڙن عالمن ارواح بابت روح جي عارضي طرح جسم ۾ اچي، ري مختلف درجن مان گذري، دائمي وطن سوٽي وڃڻ جو ذڪر ڪيو هي — جيئن تہ مغربي مذهبن. مشرقي مذهبن روح جي جسم نسان مسلسل رابطي جو خيال پيش ڪيو آهي. هنن جي راءِ موجب ساڳيو مفرد روح گذشتہ ڪرمن جي قل موجب جسم بدلائيندو رهي ٿو. ليڪن، هنن جي راءِ مطابق، بهرحال ساڳئي روح کي مختلف جسمن ۽ درجن مان گذري، وري دائمي جڳهہ طرف وڃڻو آهي. دنياوي جسم جا رابطا سڀ انجا عارضي آهن.

(هہ) غيبي طاقتن جي کوجنا ۽ ان جو علم:

زماني قديم کان ماڻهن غيبي طاقتن جي جدا گانہ وجود ۽ هستيءَ ۾ پئي اعتبار رکيو آهي. جديد عالمگير ۽ ثانوي مذهبن بہ انهن جي وجود کي ٿوري گهٽي انداز ۾ قبوليو آهي. قديم بتالاجين انهن کي صورت ۽ سيرت سان منسوب ڪري، انهن بابت قصا پيش ڪيا آهن. جديد سائنس انهن جي وجود کان انڪار ڪيو آهي. زياده کان زياده، هوءَ انهن کي مختلف عنصري طاقتن، جهرڪ بجليءَ، جوهري توانائي (Atomic energy) مسموم هوائن، وچڙندڙ بيمارين وغيره سان تعبير ڪري ٿي.

بهتي جاٿا پل احوال بابت معلوم ٿيندو تہ مذهب جي الاهيات واري صيغي ٿي، مذهبن اچي چند نظرين جي باوجود، جا بہ معلومات ميسر ٿي آهي، انکي آخري ۽ مڪمل سڏي نٿو سگهجي. جيڪڏهن ڪن فيلسوفن يا سائنسدانن طرفان انهن مسئلن کي عقل ۽ تجربي جي بنا تي پرکڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي، تہ مذهبي عالم انهن کي فوق العقل ۽ الهامي مسئلا قرار ڏيئي، جان ڇڏائين ٿا. ازانسواءِ مذهبي نظامن جي مستقل مفاد بنجڻ سبب، هن دائري ۾ هر هڪ گروهہ پنهنجي دعويٰ کي صحيح ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. ليڪن سڀني مذهبن ۾ ڪي اهڙا بہ راسخ العلم بزرگ ٿيندا

شريف جا لفظ انجو ثبوت ڏين ٿا: "ما خلقت هٰذا باطلا" ـــ معنيٰ ته، هي سارو مانڊاڻ بنا ڪنهن رٿا ۽ مقصد جي بڻايو ويو آهي. درويشن اِنَ رٿا کي "منشاءِ ايزدي"، "قانون قدرت" (قانون ارتقا) جي نالن سان منسوب ڪيو آهي. عشق ۽ پريم (Power of Integration) جو پيو نالو ان کي ڏنو اٿن.

٥- انسانذات جي خلقت ۾ ڪي بنيادي مقصد مضمر ڏسجن ٿا، جنجي تشريح ۾ هيٺين ٽن مقصدن کي پيش ڪيو ويو آهي: (الف) اتحاد انساني، (ب) امن عالم، (ج) ترقي بني آدم. مسلمان صوفين قرآن مان هيٺيون آيتون انهيءَ نقطه نگاه جي ثابتيءَ ۾ پيش ڪيون آهن:

لااله الاالله ـــ ذات حقيقيءَ کانسواءِ ٻيءَ ڪنهن شيءِ کي جدا وجود نه آهي.

انالله و انا اليه راجعون ـــ اسان خدا جو مظهر آهيون، اسانجو منجا ۽ ماوي (Destination) اهو آهي.

وفي انفسکم افلا تبصرون ـــ شاه صاحب انجو ترجمو هن طرح ڪيو آهي:

هوت تنهنجي هنج ۾، الهنر ڪوهه، ڀني!
وفي انفسکم افلا تبصرون، سوجهي ڪر سڀني،
ڪڏهن ڪانه وڃي، ڪا هوت ڳولڻ هت تي.

(٥) جسم ۽ روح جو باهمي رابطو ۽ ان جو نتيجو:

آءٌ مٿي ٻڌائي آيو آهيان ته قديم زماني کان ماڻهن جي گهڻي تعداد جسم ۽ روح کي ٻه جدا وجود ڀني تسليم ڪيو آهي. جملي مذهبن، فلسفن، قديم اعتقادن ۽ علمن جي اڪثريت انجي قائل رهي آهه. منجهن تفاوت صرف هي هو ته هڪڙن روح کي اهميت ڏني، ڪي ٻنهي جي رابطي بنسبت پنهنجا جدا نظريا

آهن. هڪڙن عالمن ارواح مان روح جي عارضي طرح جسم ۾ اچي، وري مختلف درجن مان گذري، دائمي وطن سوڌي وڃڻ جو ذڪر ڪيو آهي ـــ جيئن ته مغربي مذهبن. مشرقي مذهبن روح جي جسم سان مسلسل رابطي جو خيال پيش ڪيو آهي. هنن جي راءِ موجب سا ڳيو مفرد روح گذشته ڪرمن جي ڦل موجب جسم بدلائيندو رهي ٿو. ليڪن، ٻنهي جي راءِ مطابق، بهرحال سا ڳئي روح کي مختلف جسمن ۽ درجن مان گذري، وري دائمي جڳهه طرف وڃڻو آهي. دنياوي جسم جا رابطا سڀ انجا عارضي آهن.

(هه) غيبي طاقتن جي کوجنا ۽ ان جو علم:

زماني قديم کان ماڻهن غيبي طاقتن جي جداگانه وجود ۽ هستيءَ ۾ پئي اعتبار رکيو آهي. جديد عالمگير ۽ ثانوي مذهبن به انهن جي وجود کي ٿوري گهڻي انداز ۾ قبوليو آهي. قديم مٿالاجين انهن کي صورت ۽ سيرت سان منسوب ڪري، انهن بابت قصا پيش ڪيا آهن. جديد سائنس انهن جي وجود کان انڪار ڪيو آهي. زياده کان زياده، هوءَ انهن کي مختلف عنصري طاقتن، جهڙوڪ بجليءَ، جوهري توانائي (Atomic energy)، مسموم هوائن، وچڙندڙ بيمارين وغيره سان تعبير ڪري ٿي.

مٿي جا ٿايل احوال مان معلوم ٿيندو ته مذهب جي الاهيات واري صيغي تي، مذهبن جي چند نظرين جي باوجود، جا به معلومات ميسر ٿي آهي، انکي آخري ۽ مڪمل سڏي نٿو سگهجي. جيڪڏهن ڪن فيلسوفن يا سائنسدانن طرفان انهن مسئلن کي عقل ۽ تجربي جي بنا تي پرکڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي، ته مذهبي عالم انهن کي فوق العقل ۽ الهامي مسئلا قرار ڏيئي، جان ڇڏائين ٿا. ازانسواءِ مذهبي نظامن جي مستقل مفاد ٻنجڻ سبب، هن دائري ۾ هر هڪ گروهه پنهنجي پنهنجي دعوي کي صحيح ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. ليڪن سڀني مذهبن ۾ ڪي اهڙا به راسخ العلم بزرگ ٿيندا

سريف ٿا لفظ انجو ثبوت ڏين ٿا. "ما خلقت هذا باطلا" ــ معني
چا، هي سارو مانداڻ بنا ڪنهن رٿا ۽ مقصد جي بنايو ويو آهي!
روبسن ان رٿا کي "منشاي ايزدي"، "قانون قدرت" (قانون ارتقا)
جي پالن سان منسوب ڪيو آهي. عشق ۽ پريم (Power of Integration)
جو سو پالو ان کي ڏنو اٿن.

۵- انسانذات جي خلقت ۽ ڪي بنيادي مقصد، خمر ڏسجن
ٿا، جنجي تشريح ۾ هيٺين ٽن مقصدن کي پيش ڪيو ويو آهي:
(الف) اتحاد انساني، (ب) امن عالم، (ج) ترقي بني آدم. مسلمان
صوفين قرآن مان هيٺيون آيتون انهيءَ نقط نگاه جي ثابتيءَ ۾ پيش
ڪيون آهن:

لااله الاالله ــ ذات حقيقيءَ کانسواءِ ٻيءَ ڪنهن شيءِ کي
جدا وجود ئه آهي.

انالله و انا اليه راجعون ــ اسان خدا جو مظهر آهيون، اسانجو
منحا ۽ ماوي (Destination) اهو آهي.

و في انفسكم افلا تبصرون ــ شاه صاحب انجو ترجمو هن
طرح ڪيو آهي:

هوت تنهنجي هنج ۾، تون ڪوهه ٿي!
و في انفسكم افلا تبصرون، سوجهي ڪر سُئي،
ڪڏهن ڪانه وهي، ڪا هوت ڪولي هت تي.

(۵) جسم ۽ روح جو باهمي رابطو ۽ ان جو نتيجو:

آءٌ متي بڌائي آيو آهيان تہ قديم زماني کان ماڻهن جي گهڻي
تعداد جسم ۽ روح کي ٻہ جدا وجود ٿي تسليم ڪيو آهي. جملي
مذهبن، فلسفن، ۽ قديم اعتقادن ۽ علمن جي اڪثريت انجي قائل رهي
آهي. منجهن تفاوت صرف هي هو تہ هڪڙن روح کي اهميت ڏني
ٿي، ٻين جسم کي، ٻنهي جي رابطي بنسبت ٻن مذهبن جا جدا جدا نظريا

پويان وحدت جو خيال انهيءَ تخيل جي پيداوار آهي. ان مان هيٺيان نتيجا نڪرن ٿا:

۱- جسم ۽ روح پيٺي هڪ ئي ذات جا مظهر معلوم ٿين ٿا.
شاه عبداللطيف عليه الرحمة فرمايو آهي:

پڙاڏو سو سڏ، ور واڃي ور جو جي لهين،
هئا اکين گڏ، پڏڻ ۾ ٻه ٿيا.

۲- انسان ذات جي وحدت ۾ اعتبار رکڻو پوي ٿو، بلڪ ان کي هڪ جسم جا عضوا ڪري شمار ڪجي ٿو. شيخ سعدي عليه الرحمة ان حالت کي مدنظر رکي، فرمايو آهي ته:

بني آدم اعضاي يکديگراند، که در آفرينش زيک جوهراند،
چويک عضو بدرد آورد روزگار، دگر عضوها را نماند قرار،
توکز محنت ديگران بيغمي، نشايد که نامت نهند آدمي.

[يعني — انسانذات هڪ جسم جي عضون مثل آهي، ڇاڪاڻ ته هڪ ئي جوهر مان نڪتل آهي. دستور آهي ته بدن جي هڪ عضوي کي جيڪڏهن ايذاءُ رسي ٿو، ته ٻين عضون ۾ بي چيني رهي ٿي. تون جي ٻين ماڻهن جي درد غم کان بي پرواهه آهين، ته انسان سڏائڻ جو ئي لائق نه آهين.]

۳- ڪثرت مذاهب پويان بنيادي وحدت ڏسڻ ۾ اچي ٿي. انهيءَ جي حمايت ۾ سند جو بيدل فقير عليه الرحمة سندس "وحدت نامي" ۾ فرمائي ٿو ته:

حقيقت ۾ هڪ ٿيو، ڪفر ۽ ايمان،
مظهر مولا پاڪ جي، هندو مسلمان،
تارا ڪيا تالان، سورج سندي سوجهري.

۴- ڪائنات جي خلقت ۾ (Plan) رٿا ڏسڻ ۾ اچي ٿي. قرآن

اهڙي طاقت ٿي ڏسون جو ڪائنات جي هر شيءِ کي پيدا ڪري، پالي ۽ سنڀالي ٿو، ۽ روح کي هڪ جسم مان منتقل ڪري ٿي ۽ آڻي سگهي ٿو، جنهن کي زبان عام ۾ موت يا فنا جي ٻالي سان سڏيو وڃي ٿو، خدا جي هن تصور ۾ هڪ خصوصيت رهي ٿي ته هو روح ۽ جسم کان مٿي، منزه، پاڪ ۽ جدا آهي. هيءَ تصور دوئي ۽ تثليث جي تصورن جي ترقي يافته صورت آهي، ۽ ان مسان دوئيءَ ۽ تثليث جي نظرين جا معتقد، منطقي انداز ۾، پنهنجي پنهنجي نظريي جي صداقت ۽ اصليت جا دليل حاصل ڪن ٿا. زردشتين جي دوئيءَ يعني اهرمن ۽ اهرمزد ۽ مسلمانن جي فلسفہ وحدت‌الشهود کي پڻ هن تصور مان تقويت ملي ٿي. هن تصور جي بنياد تي حق ۽ ناحق، نور ۽ ظلمات، پاڪ ۽ پليت وغيره جو سوال پيدا ٿئي، مختلف مذهبي نظامن جي شريعتن جو باعث بڻجن ٿا. توحيد ۽ شرڪ انجي پيداوار آهن. هيءَ تصور ٿي، آخرين طور، اسلام جي ملا واري تخيل، يا عالمگير مذهبن جي ڪامل ۽ آخري هئڻ جو بنياد بڻجي ٿو.

(٣) قياس، گمان ۽ وهم کان مٿي خدا جو تصور:

خدا جي ان تصور ۾ عقل طرفان ڪا قطعي ۽ ثبوتي رهبري ڪانہ آهي. هن ۾ حيرت جي حالت ۾ بي وسيءَ ۽ قراريت جو اظهار آهي، منطقي ۽ سائنسي نقطہ نگاه کان انجي اهميت ڪيتري ۾ هجي، ليڪن خدا جي تصور جي ارتقائي تاريخ موجب اهو نقطہ نظر زياده قرين قياس ٿئي ٿو. جملي مذهبن جي راسخ‌العلم بزرگن، وحدت‌الوجودي، ويدانتي ۽ وجوديت (Pantheism) جهڙي فلسفہ ۽ خيال وارن انهيءَ نظريي ۾ اعتقاد رکيو آهي. ان مطابق، وجود صرف ذات حق جو آهي، ٻيون سڀ شيون ان جون صفتون آهن. جملي طاقت، علم، حسن وغيره جو مخزن اهو ئي آهي. انهيءَ تصور ۾ اعتماد رکڻ ڪري، ڪثرت مذاهب، حق ۽ ناحق، پاڪ ۽ پليت، نور ۽ ظلمات وغيره جا تفاوت سڀئي، صرف تقابلي سمجهائيون وڃي رهن ٿيون. ڪثرت

ان تي وڌيڪ بحث ڪرڻ کان اڳ بهتر آهي تہ ”جسم“ ۽ ”جوهر“ جي ڪجهہ تشريح ڪئي وڃي.

جسم (مادو) جي مختصر تشريح: فيلسوفن جسم جي شيءِ تشريح ڪئي آهي تہ جا شيءِ پنجن حواسن، يعني ڏسڻ، ڇهڻ، ٻڌڻ، چکڻ ۽ سنگهڻ جي ذريعي سان معلوم ٿي سگهي، ۽ زمان، مڪان ۽ اسباب جي دائري ۾ اچي سگهي، سا جسم يا مادو آهي. جسم کي ابتدا ۾ هنن پنجن عنصرن، جهڙوڪ: باهہ، پاڻي، هوا، زمين ۽ آڪاش ۾ ورهايو هو، جن جو تعداد هاڻ وڌي وڃي ۷۲ تائين پهتو آهي. جيئن تہ هيءَ سمجهاڻي عام ماڻهن لاءِ نہ آهي، ان ڪري زمان، مڪان ۽ اسباب جي تشريح نٿو ڪريان، ڇاڪاڻ تہ اهل علم کي پتو آهي تہ معنيٰ ۽ مفهوم جي هن دائري ۾ زمان، مڪان ۽ اسباب ڇا کي ٿو چئجي.

جوهر (روح يا آتما). ”جوهر“ جي فيلسوفن اها تشريح ڪئي آهي تہ جا شيءِ پنجن حواسن ذريعي معلوم نہ ٿي سگهي، ۽ زمان، مڪان ۽ اسباب کان ٻاهر هجي، اها جوهري نفس، روح يا آتما آهي. هتي هي ٻڌائڻ ضروري آهي تہ ميٽيريلسٽ فيلسوف ۽ سائنسدان ان جوهري نفس يا روح جي جدا گانہ وجود ۽ ان جي حيات بعدالممات تسلسل ۾ اعتماد نٿا رکن، بلڪ هو ان جي جدا گانہ وجود کي غلط ثابت ڪرڻ لاءِ ڪوشنائون ڪري رهيا آهن. ليڪن دنيا ۾ اڃا تائين عالمن، درويشن ۽ سنتن جو ڪثير تعداد ان جي وجود جو قائل آهي، ۽ اهڙيءَ طرح سان آهي خدا جو تصور بہ انهن بنيادن تي ٻڌن ٿا.

هاڻي آءٌ خدا جي غير شخصي تصور تي بحث ڪندس.

خدا جي هن تصور ۾ مڃيندڙ ان کي لامڪان، لازمان ۽ ٻاهر اسبابن (Causation) کيان مٿي، رنگ ۽ روپ کان پاڪ، هر جاءِ تي هجندڙ، محيط، قادر مطلق سمجهن ٿا. ان تصور مطابق، خدا هڪ

نظريي انهن پنهنجي مخالف گروهن کي ٽئي جهڙي ذريعي گڏڻ جي ڪوشش ڪئي. ان مطابق خدا کي لامحدود صفتن، يعني خطرناڪ ۽ رحمدل، جي عيوضي ٽن صفتن سان موصوف ڪيو ويو (١) پيدا ڪندڙ (٢) پاليندڙ ۽ (٣) فنا ڪندڙ — يا اهڙي قسم جون ٽن نالن سان ٽي صفتون. هندو مٿالاجي ۾ برهما، وشنو، شو، مصري مٿالاجي ۾ اوسيرس، آئيسس، هوروس، ۽ عيسائي عقيدي موجب فادر فرزند ۽ روح المقدس، اهي ۽ خدا جي تثليث واري شخصي تصور جي پيداوار آهن.

(iv) هڪ خدا جي شخصي تصور جو دور: شخصي خدا جي تصور جو هيءُ آخري ڪمال ۽ وڏي ترقي يافته تخيل هو، جنهن مطابق سڀ طاقتون ۽ صفتون هڪ خدا ۾ ڪٺيون ڪيون ٿي ويون. الاه (Eloh, Elohim) ايشور، جيهوواه (Jehovah) وغيره نالا انهيءَ تصور جي پيداوار آهن. ليڪن هيءَ ڳالهه صاف سمجهي ڇڏڻ جي لائق آهي ته خدا جا اهي جا ٽي تصور شخصي ۽ مادي هئا، غير شخصي (Impersonal) خدا جو تصور بعد جو آهي. توريت، انجيل، قرآن ۽ ويدن ۾ انهيءَ قسم جي خدا کي ڪنهن شڪل ۽ روپ جي جڳهه ۽ ٻين انساني صفتن سان موصوف ڪيو ويو آهي.

(٢) غير شخصي خدا جو تصور

خدا جي غير شخصي تصور جو نتيجو تخيل، غير جسمي، روحاني، جوهري ۽ منتزع يا مجرد (Abstract) بنياد تي پيدا آهي. اهو خيال عالمگير يا ثانوي مذهبن جي ابتدا ۾ چند راسخ العلم ماڻهن تائين محدود هو. بعد ۾ جڏهن انهن مذهبن جي شارحن جو واسطو مهذب ملڪن جي قياسي علمن سان ٿيو، ته انهن يونان جي فيلسوفن ۽ مصر، عراق، ايران ۽ هند جي قياسي ۽ روحاني علمن جي دليلن جي آڌار تي، پنهنجي مذهبن جي اصلاحي دور ۾ ان کي نظرياتي طور

نفس سان موصوف ڪري، انهن جي جسمن عيوض انهن جي روحن کي خدائي قوتن سان منسوب ڪيو ويو- ان زمري ۾ جانورن جا روح، بادشاهه جادوگر، پيغامبر، سمنڊن ۽ جبلن وغيره جا ديوتائون ۽ سج، چنڊ، تارن وغيره جا ديوتا شمار ڪيا ٿي ويا، جن جي قصن ۽ ڪهاڻين جو احوال قديم ديومالا (Mythology) سان ملي ٿو.

انهيءَ دور ۾ هر هڪ قبيلي ۽ ملڪ جو خدا علحده هو. جڏهن قبيلا گڏجي قومن جي صورت وٺڻ لڳا، ته انهن جي مندرن ۾ هر هڪ قبيلي جي نمائنده خدا جي تصوير يا نشان رکيو ويندو هو. انهيءَ دور جي اڪثر ديوتائن جو تصور خوفناڪ هوندو هو.

(ii) شخصي خدائن جي ٻن گروهن ۾ ورهاست جو دور:

اڳتي وڌي، جڏهن انسان ذات ٿوري ذهني ترقي ڪئي، ته خوفناڪ صفتن وارن خدائن کان علاوه هنن کي همدرد ۽ طرفدار خدائن جو تصور به ذهن ۾ ويئو. اول ۾ ان تصور خدائن جي ڪثرت ۾ ڪمي ڪانه آندي، پر ان کي صرف ٻن گروهن ۾ ورهايو. هڪڙا خوفناڪ ۽ ظالم خدا يا ديوتائون ۽ ٻيا همدرد ۽ رحمدل خدا يا ديوتائون شمار ٿيڻ لڳا. آهستي ٿي، ان تصور ترقي ڪري، مادي تصور کي ترڪ ڪري، باطني صفتن سان خدائن کي موصوف ڪيو. "دوئي" ان جو ترقي يافته تصور هو. اهرمن ۽ اهرمزد ان جي پيدائش هئا.

(iii) شخصي خدائن جي تثليث (تمورتي) جي تصور جو دور:

اهو خدا جي شخصي تصور جو "دوئيءَ" کان وڌيڪ ترقي يافته تصور جو دور هو. گهڻن خدائن جي دور ۾ سڀ خدائون خطرناڪ ۽ نقصانڪار شمار ڪيا ويندا هئا. ان کان پوءِ چڱن ۽ مٺن خدائن جي تصور، ڏٻ سان گڏ اميد به پيدا ڪئي، ليڪن اهي طاقتون هڪٻئي جي مخالف برسرپيڪار سمجهيون ويون ٿي، جن ۾ ڪنهن به سمجهوتي جو امڪان ڪونه هو. تثليث جي

گذاريندا هئا ۽ سندن ذهن ناقص ۽ نا پختا هئا. ماڻهن هر طاقتور شي کي خدا ڪري ورتو. جنهن ۾ سماوي وجود جهڙوڪ سج، چنڊ، نکٽ، سيارا هڪ طرف هئا، ته ٻئي طرف عنصري قوتون جهڙوڪ هوائون، باهه، پاڻي، زمين هيون، ۽ ٽئي طرف غيبي طاقتون جهڙوڪ روح، ديوتائون، ديويون، جن وغيره شمار ڪيا ٿي ويا. ازانسواءِ طاقتور جانور، ماڻهو، جادوگر، مذهبي رهبر به ان ۾ شامل هئا. انهيءَ تصور جي ارتقا ۾ چار دور شمار ڪيا وڃن ٿا:

(i) خدائن جي ڪثرت جو دور.
(ii) خدائن جي ٻن گروهن ۾ ورهاست جو دور، ۽
(iii) خدائن جي تثليث (تموورتيءَ) جو دور.
(iv) هڪ خدا جي تصور جو دور.

(i) خدائن جي ڪثرت جو دور: اهو خدا جي تصورن جو نهايت قديم دور آهي. اهو به هزارن بلڪ لکن ورهين جي مختلف درجن مان گذريو ٿو ڏسجي. انهن ۾ منهنجي ڄاڻ مطابق هيٺيان درجا گذريا آهن ـــ

الف ـ جانورن ۽ طاقتور ماڻهن جي خدائي تصور جو درجو. جن ۾ شينهن، رڇ، گينڊا، واڳون، نانگ وغيره جانور ۽ طاقتور ماڻهو خدا جي صفتن سان شمار ٿيندا هئا.

ب ـ عنصري قوتن جي خدائي تصور جو درجو، جن ۾ جبل، سمنڊ، دريا، بادل، وڻ، باهه، زمين وغيره خدائي طاقت جي صفتن سان موصوف ڪيا ويا.

ج ـ فلڪيات جي قوتن جي خدائي تصور جو درجو، جنهن ۾ سج، چنڊ، تارا، نکٽ وغيره خدا يا خدائن جي حيثيت ۾ شمار ٿيڻ لڳا.

د ـ غيبي طاقتن ۽ روحن جي خدائي تصور جو درجو، جنهن ۾ مٿي ذڪر ڪيل هر مادي شيءِ کي روح، آتما يا جوهري

۽ ويدانتيءَ روح ۽ مادي کي ھڪ ذات جون ٻہ صفتون ٿي سمجهيو.

(ج). خلقت جي رٿا ۽ مقصدن بابت تحقيق.

ڪائنات جي ھر شيءِ جي پيدائش ۽ نظام بابت ٻہ نظريا مروج آھن:

پهريون، ڪائنات ھڪ رٿا (Plan) موجب پيدا ٿيل ۽ ھلندڙ آھي، ۽

ٻيو، ڪائنات جي پيدائش ۽ نظام حادثن جو محتاج آھي.

پهرئين نظريي جي حمايت آئيڊيلزم (عينيت يا روحانيت = Idealism) جو فلسفو ڪري ٿو، ٻئي نظريي جي حمايت مئٽيريلزم (دھريت = Materialism) جو فلسفو ڪري ٿو. سڀئي عالمگير مذھب پهرئين نظريي جا حامي ۽ معتقد آھن.

پهرئين نظريي ۾ ويساھ رکڻ بعد سوال اٿي ٿو تہ رٿا آن جي ٺاھيندڙ ۽ ھلائيندڙ ٿوت کان سواءِ نہ تيار ٿي ۽ نہ ھلي سگهي ٿي. تنھنڪري سڀ مذھب آن رٿا جي ٺاھيندڙ ۽ ھلائيندڙ طاقت ۾ ايمان رکن ٿا، ۽ ان کي خدا، ايشور، گاڊ (God) وغيره نالن سان منسوب ڪن ٿا.

مذھبن ۾ خدا جي وجود بنسبت ٽي تخيل مروج رھيا آھن:

(١) شخصي خدا (Personal God) جو تصور.

(٢) غير شخصي خدا (Impersonal God)، جو تصور.

(٣) قياس، گمان ۽ وھم کان مٿي خدا - (God beyond imagination) جو تصور:

خدا جي انهن ٽن تصورن تي مختصر روشني وجهڻ لاءِ ھر ھڪ تصور جي جدا جدا تشريح ڪندس.

(١) شخصي خدا جو تصور:

انسانذات جي اوائلي زماني ۾، جڏھن ماڻهو اڃا وحشيانہ زندگي

دور ڪان ولي، هر مذهب ۽ ملڪ ۾ هڪ ڄاڻن جو گروهه ان نظريي ۾ اعتقاد رکندو آيو آهي. انهن جي نقطه نگاهه کان روح ۽ مادو ٻه جدا شيون نه آهن. حقيقي وجود ذات الاهيءَ جو آهي. مادو ۽ روح سڀ ان ذات حقيقيءَ جو مظهر ۽ صفات آهن. ان ڪري ماڻهن جي روحن جو جدا وجود ڪونه آهي. اهي نورالاهيءَ جا ڪرڻا يا بحر حقيقيءَ جا عارضي طرح جدا ٿيل قطرا آهن، جن جو مرڪز ذات حقيقي آهي. مسلمان صوفين قرآن جي هن آيت "انا لله و انا اليه راجعون" يعني اسان خدا مان نڪتل آهيون، وري ان ۾ سمائجڻو آهي جي اها معنيٰ ڪئي آهي. سچل سرمست ان خيال کي هن طرح ادا ڪري ٿو:

"صورت جو سبحان، پاڻ ڏسڻ آيو پنهنجو تماشو."

انهيءَ نظريي موجب مغربي ۽ مشرقي مذهبن طرفان بهشت، دوزخ، جونين جا مقرر ڪيل تخيل ۽ عملن جي آڌار مطابق جزا ۽ سزا جا عقيدا ختم ٿي ٿي ويا. "بحر عميق وڃ جو ٿي پوي، ڏين ڪفر دا ورقا ڌوئي" ۾ پڻ انهيءَ ان جي پوري ترجماني ٿيل آهي.

(iv) مٽيريلزم (دهريت) جو نظريو: هن گروهه جي ماهرن پڻ نقطه نگاهن کان ان مسئلي تي غور ڪيو آهي: (۱) منطقي خيال سان، ۽ (۲) سائنسي تجربي سان. ٻنهي نقطن کان هنن روح جي بدن ۾ اچڻ يا ان کان پوءِ جي جدا وجود کان انڪار ٿي ڪيو. هنن رڳو مادي جي وجود کي مڃيو، ان جي خود ڪفيل عمل ڪري زندگيءَ جي پيدا ٿيڻ ۾ اعتبار ٿي رکيو، جا مخصوص دائري ۾، ان عمل جي ڪري بيڪار ٿيڻ بعد ختم ٿي ٿي وڃي. روح علحده ڪونه هئا. گويا ته گهڻو، زندگيءَ (لائيف) کي مرڪب وجود هو، جو ذهن (Mind) جي صورت ۾ نمودار ٿي، وري سندس مخزن ۾ سمائجي ٿي وڃي. هن جي نظريي ۽ ويداليتن جي نقطه نگاهه ۾ مماثلت هئي. ٻيو، حيات بعد الممات جي جدا ڪانه روح جي تسلسل کان انڪار ٿي ڪيو، ان ڪري نه بهشت، دوزخ يا بعد از ممات ڪرمن جي ڦل کان منڪر هئا. مٽيريلسٽ مادي جي وجود کان سواءِ ان ڏٺل ۽ نامعلوم روح جي جدا وجود کان انڪار ٿي ڪيو.

چار نظريا مروج آهن:

(i) مغربي مذهبن جو نظريو، (ii) مشرقي مذهبن جو نظريو، (iii) ويدانت ۽ وحدت الوجود جو نظريو، ۽ (iv) مٽيريلزم (دهريت) جو نظريو.

(i) مغربي مذهبن جو نظريو: مٿي ذڪر ڪيو اٿم ته مغربي مذهبن مان منهنجو مطلب يهوديت، ڪرسچئنٽي ۽ اسلام آهن، — تن جو ان مسئلي تي چوڻ آهي ته الست واري ڏينهن خدا سائين ۽ سيني روحن کي خلقي عالم ارواح ۾ محفوظ رکيو، جتان هرهڪ روح پنهنجي مقرر ميعاد لاءِ انساني جسم ۾ اچي، زندگي گذاري، وفاتي ۽ بعد عالم برزخ ۾ رهڻ وارو هو، جتان قيامت جي ڏينهن ڪيس واپس بدن ۾ آڻي، سندس عملن جي حساب ڪتاب بعد، ان کي سندس عملن جي نتيجي مطابق بهشت يا دوزخ ۾ موڪلڻو هو. ان عقيدي مطابق، روح ابتدا کان منفرد (هڪ هڪ جدا) خلقيل هئا، ۽ ڪروڙها ورهيه عالم ارواح ۾ گذاري، هتي عارضي عرصي لاءِ رهي، پوئتي موٽڻ وارا هئا.

(ii) مشرقي مذهبن جو نظريو: مشرقي مذهبن مان منهنجي مراد هندو ڌرم، ٻڌ ڌرم ۽ جين ڌرم آهي، — انهن جي راءِ مطابق به روح منفرد هئا. انهن جي پيدا ٿيڻ جو وقت مقرر ٿيل نه هو. روح ۽ مادو ابدي ۽ ازلي هئا. ڪروڙن ورهين کان روح، ڪرمن جي قل مطابق، جدا جدا جوڻين يا حياتين ۾ ڦرندا رهن ٿا. پهرين جمادات، پوءِ نباتات، پوءِ حيوانات ۾ جنم وٺي، تجربو حاصل ڪري، ترقي ۽ بعد، ماڻهوءَ ۾ جوڻ وٺن ٿا، جتي ڪرمن جي قل مطابق جدا جدا جوڻين جي چڪر ۾ ڦرندا رهن ٿا، جتان آخر ۾ چڱن عملن ۽ حاصل ڪيل تجربي جي ترقيءَ بعد نرواڻ پد ۾ نجات حاصل ڪري، سنسار جي جوڻين واري چڪر کان ٻاهر نڪرنو اٿن. ان کان پوءِ ڪٿي، ڪيڏانهن ۽ ڪهڙيءَ صورت ۾ ويندا، ان بابت چٽائيءَ سان ڪجهه نه چيل آهي.

(iii) ويدانت ۽ وحدت الوجو جو نظريو: اهي ٻه نالا هندن ۽ مسلمانن جا استعمال ڪيل آهن. درحقيقت انسان جي مهذب

ان جي شروعات ماڻهن جي وحشيانه دور جي وهمن ۽ عقيدن کان ٿي ٿي. جديد قياسي ۽ سائنسي علمن، گهڻن قديم عقيدن کي، تجربي ۽ عقل جي بنياد تي، غلط ثابت ڪيو آهي. ليڪن هي نئون مسئلو آهي، جنهن جي پوري معلومات اڃا حاصل نه ٿي سگهي آهي. ان بابت اڃا تائين قرآن ۾ ذيل جواب لکيل اچي ٿو.

"قل الروح من امر ربي. وما اوتيتم من العلم الا قليلاً"

پيغمبر صلعم کي چيو ويو آهي ته ماڻهو توکان روح بابت سوال پڇن ٿا، انهن کي جواب ڏي ته روح خدا جي اسرار مان هڪ آهي؛ ان جي اوهان کي تمام ٿوري خبر پئجي سگهندي.

اوائلي دور ۾ روح جي وجود جو اطلاق گهڻين شين ۽ هستين تي ڪيو ويندو هو، ليڪن آهستي آهستي ٿي، ان جي وجود جي حيثيت صرف غيبي طاقتن، جهڙوڪ ملائڪن، شيطان، جنن، ديون، ماڻهن ۽ جانورن جي جداگانه روحن تائين وڃي محدود رهي آهي. هن وقت جا اڪثر مذهب سج، چنڊ، تارن، سيارن، جبلن، وڻن، زمين، سمنڊن، دريائن جي روحن ۾ ويساهه نٿا رکن؛ جيتوڻيڪ خود انهن مذهبن جي قديم ديومالا اڃا تائين انهن شين جي روحن جي قصن ڪهاڻين سان ڀري پئي آهي. ممڪن آهي ته سائنس جي وڌيڪ کوجنا بعد، ان جي موجوده تعداد ۾ اڃا ۾ گهٽتائي ٿئي.

اها حقيقت آهي ته اهو عقيدو موجوده مذهبن جي پيدائش کان گهڻو آڳاٽو آهي. جديد مذهبن ۾ ان بابت ڪي نظريا قائم ڪيا آهن. جديد سائنس ۾ انهن جي وجود کان قطعي انڪار جو ڪو موثر ثبوت پيش ڪري نه سگهي آهي. تنهنڪري اڃا تائين ماڻهن جو ڪثير تعداد روحن جي ازلي ۽ ابدي وجود جو قائل آهي.

(٢) روحن جي ابتدائي پيدائش، تسلسل ۽ انتها جو علم: وحشاني دور جي ماڻهن ۽ قديم مذهبن ۾ روحن جي پيدائش ۽ تسلسل حيات بابت عقيدن تي عالمن طرفان کوجنا ٿي رهي آهي. ممڪن آهي ته ان تي مستقبل قريب ۾ ڪافي معلومات ميسر ٿي وڃي. ليڪن هن وقت روحن جي پيدائش ۽ حيات بعدالممات بابت هيٺيان

دنيا ۾ لکها ورهين کان آثار ثابت ٿي چڪا آهن. هن وقت سواءِ ڪٽر ۽ جاهل ماڻهوءَ جي ٻيو ڪوبه انهن نظريي جي صداقت ۾ اعتبار ڪونه ٿو رکي.

مشرقي مذهبن ۾ هڪ مذهب هندو ڌرم، ٻڌ ڌرم ۽ جين ڌرم هئا، جن ان مسئلي تي ڪجهه روشني وڌي آهي. انهن جي چوڻ مطابق ماڻهو هن زمين تي ڪروڙها ورهين کان رهندو آيو آهي. جا ڳالهه موجوده سائنسي معلومات سان ٺهڪي اچي ٿي. پر انهن به ماڻهن جي بنيادي پيدائش ۽ ارتقا تي، سواءِ ڏند ڪٿائن ۽ ڏکڻ جي، ڪا خاطرخواه معلومات پيش نه ڪئي آهي.

جديد سائنسي معلومات ان معاملي ۾ جملي مذهبن کان وڌيڪ، مستند ۽ تجرباتي حقيقتن جي بنياد تي، ڪي نظريا پيش ڪيا آهن، جي جيتوڻيڪ آخري ۽ مڪمل شمار ڪري نه سگهجن، ته به مذهبن جي پيش ڪيل نظرين کان بهتر آهن. تنهنڪري ان علم کي مذهبن جي دائري کان خارج ڪري، جديد سائنس جي حوالي ڪرڻ کان سواءِ ٻيو چارو ئي ڪونه آهي. ان سلسلي ۾ علم الارضيات، علم الآثار، علم الحيات ۽ علم نسل انسانيءَ منجهان مذهبن کان وڌيڪ معلومات ملي سگهي ٿي.

(ب) روحن جي وجود، ابتدائي پيدائش، تسلسل ۽ انتها جو علم

هن مسئلي کي پوريءَ طرح سمجهڻ لاءِ ان کي ٻن ڀاڱن ۾ ورهائي، ذڪر ڪندس:

(۱) روحن جي وجود جو عقيدو، ۽

(۲) روحن جي ابتدائي پيدائش، تسلسل ۽ انتها جو علم.

(۱) روحن جي وجود جو عقيدو:

روحن جي جسم کان علحده وجود جو عقيدو نهايت پراڻو آهي

ان مسئلي تي، سندن وسائل آهر، ڪجهه روشني برابر وڌي آهي، ليڪن جديد سائنسي ايجادن سبب ان مسئلي تي جا معلومات ميسر ٿي سگهي آهي، ان اڳوڻي معلومات مان ڪيترن ڳالهين کي غلط ثابت ڪيو آهي، ۽ ڪن ۾ اضافو ڪيو آهي. اها دعويٰ ته مذهب جي باني يا انهن جي ڪتابن مان ان مسئلي متعلق ڪجهه به صحيح پتو پئجي سگهندو، سواءِ جهالت ۽ ضد جي ٻيو ڪجهه به نه آهي، ڇا، قرآن شريف ۾ ڏنل هڪ ٻئي مٿان ڇتين وانگر ستن آسمانن جي ذڪر کي هن وقت ڪا اهميت ڏيئي سگهبي؟ تنهنڪري اهو علم سائنسي تجربي جي بنا تي، مذهبن جي دائري کان خارج ٿي، سائنس جي حوالي ٿي چڪو آهي.

(۲) ساهه وارين شين جي پيدائش ۽ ارتقا جو علم:

هن مسئلي تي به جملي مذهبن جي بانين ۽ مذهبي ڪتابن مان ڪا مفصل روشني پئجي نٿي سگهي. ان مسئلي تي به علم الارضيات، علم الحيات، علم الانسان، ٻين ڪيترن علمن، جا اڄڪلهه روشني وڌي آهي، ان جي آڌار تي صاف ظاهر ٿي چڪو آهي ته هن مسئلي تي مذهب وسيلي ڪنهن به روشني پوڻ جو خيال ٿي خام آهي.

(۳) ماڻهن جي پيدائش ۽ ارتقا جو علم:

ماڻهن جي پيدائش بنسبت مذهبن طرفان ٻه مکيه نظريا پيش ٿيا آهن: (i) مغربي مذهبن جو نظريو ۽ (ii) مشرقي مذهبن جو نظريو.

: مغرب جي جديد مکيه مذهبن جوڊائزم (يهوديت)، ڪرسچني (عيسائيت) ۽ اسلام شمار ڪيا وڃن ٿا. انهن ٽنهي مذهبن مطابق خدا سائين ڪائنات ڇهن ڏينهن ۾ پيدا ڪري، مٽي ۽ مان آدم جو پوتو ٺاهي، صورت تي ٺاهي، ان ۾ ساهه وڌو. جملي انسانذات ان جي اولاد مان پيدا ٿي. ان کي گذرئي ۷۵۰۰ ورهيه ٿيا آهن. ان کان اڳ ماڻهو ڪونه هئا. هي نظريو جديد سائنسي معلومات جي بنا تي غلط ۽ فضول ثابت ٿي چڪو آهي. ماڻهوءَ جي پيدائش جا

١- لاهيات جو صيغو

مذهب جي هن صيغي جي وسيلي هيٺين ڳالهين تي روشني پوي ٿي:

(الف) ڪائنات جي پيدائش ۽ ان جي مختلف حصن جي معلومات.

(ب) روحن جي وجود، ابتدائي پيدائش، تسلسل ۽ انتها جو علم.

(ج) خلقت جي رٿا ۽ مقصدن جي تحقيق.

(د) جسم ۽ روح جو باهمي رابطو ۽ ان جو نتيجو.

(هه) غيبي طاقتن جي ڪوڄنا ۽ ان جو علم.

(الف) ڪائنات جي پيدائش ۽ ان جي مختلف حصن جي معلومات

هن ڪي هيٺين ٽن ڀاڱن ۾ ورهائي، انهن تي مختصر روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪندس:

(١) فلڪيات جي پيدائش ۽ نظام جو علم:
(٢) ساهه وارين شين جي پيدائش ۽ ارتقا جو علم، ۽
(٣) ماڻهن جي پيدائش ۽ ارتقا جو علم.

(١) فلڪيات جي پيدائش ۽ نظام جو علم:

جيتريقدر منهنجي ناقص علم مان مون کي معلوم ٿي سگهيو آهي، دنيا جي موجوده عالمگير يا ثانوي مذهبن جي بانين هن علم طرف ڪو خاص توجهه نه ڏنو آهي. سندن ڪتابن ۾ ان وقت جي هيئتدانن جي ڪوڄنا ڪيل معلومات جي بنا تي ڪي ناقص حوالا ڏنل آهن. هندستان، وچ مشرق، يونان، مصر ۽ چين جي قديم هيئتدانن

ڪوشش ڪري سگهيا ٿي. رواجي طرح اهي خواهشون، فطري ڍنگ ڪري، انفرادي دائري ۾ ئي ضرور هيون، پر ماڻهو جنهن صورت ۾ وڳرن ۾ رهڻ واري قسم جي حيوانن (Gregarious animals) مان هو، تنهنڪري جڏهين هن انهن خواهشن جي پوراڻي جماعتي زندگي جي بنيادي مفادن يعني اتحاد، امن ۽ ترقيءَ جي خلاف ڪرڻ گهري ٿي، تہ سندس اهي خواهشون باهمي نفاق، بدامنيءَ ۽ نتيجتاً گڏيل تباهيءَ جو ڪارڻ بنيون ٿي. ان ڪري، هزارن ورهين جي تجربن بعد، مختلف قبيلن انهن مسئلن جي حل لاءِ ڪي دستور ۽ رواج قائم ڪيا، جن اڳتي هلي، جماعتي زندگيءَ جي نظام ۽ امن ۽ آسودگيءَ لاءِ، قومن ۽ مذهبن طرفان پيش ٿيندڙ قانونن ۽ ضابطن واسطي بنيادي مواد ميسر ڪيو.

مذهب جي پيدائش جي ڪارڻن جي اِيتري مختصر ذڪر ڪرڻ بعد، هاڻ آءٌ مذهب جي ترڪيبي اجزا (جوڙجڪ جي جزن) تي روشني وجهڻ جي، ننڍڙي سمجهہ آهر ڪوشش ڪندس.

جيتري قدر مون غور ڪيو آهي تہ مذهبن جي تعليم ۽ عمل جا هيٺيان مکيہ صيغا يا جزا معلوم ٿيا اٿم:-

١. ڪائنات جي پيدائش ۽ روحن وغيره جي بابت عقيدا يا معلومات، جنهن کي الاهيات جو صيغو سڏي سگهجي ٿو.

٢. اخلاق، نفس ۽ علم سان واسطو رکندڙ اصولن جو صيغو جنهن کي طريقت جي نالي سان شمار ڪري سگهجي ٿو.

٣. مذهبي رسومات، ڪرياڪرم ۽ عبادات جو صيغو.

٤. سماجي دستورن ۽ قانونن جو صيغو، جو عام طور شريعت يا فقہ جي نالي سان مشهور آهي.

جيئن تہ هي احوال مذهب جي بنيادي شعبن تي روشني وجهڻ جي مراد سان لکيو وڃي ٿو، تنهنڪري ان تي ذرا وڌيڪ تفصيل سان بحث ڪندس، جيئن پڙهندڙن اڳيان ان ساري مسئلي جو پس منظر پيش ٿي سگهي.

ڪن لفظن جي تاثير ۾ ٻنهي جو اعتقاد هو. روحن يا غيبي طاقتن کي ڪاڏي آڇڻ جو رواج ٻنهي وٽ جاري هو. ڏاڳن، منترن ۽ وظيفن ۾ پڻ ٻنهي کي ويساهه هو. ٻنهي مان ڪهڙو طريقو پهرياڻين پيدا ٿيو ۽ عمل ۾ آيو، ان بابت اختلاف راءِ آهي. پر ڪيترن ماهرن جو رايو آهي ته مذهب کان جادو قديم آهي. انهن جي ابتدائي ڪارڻن ۽ سدباب لاءِ طريقن جو مفصل ذڪر اسان جي ڪتاب جي دائري کان ٻاهر آهي. انهيءَ بابت سائنسدانن ۽ عالمن طرفان ڪافي کوجنا ٿي رهي آهي. عمرانيات، ۽ فوڪ لور، فوڪ ڪسٽمس، ۽ ديو مالا جي علمن ان مسئلي تي ڪافي معلومات ميسر ڪرڻ ۾ مدد ڪئي آهي.

(۳) سياڳين ۽ نياڳين شين جو عقيدو: مذهبن جي تاريخ ۾ ذڪر ٿي آيو آهي ته هزارن ورهين جي تجربن بعد، ڪيئن ماڻهن جي جدا جدا قبيلن ۾ مختلف شين، جانورن وغيره جي سياڳي ۽ نياڳي هئڻ بابت وهم ويٺا هئا. ان مان، غور ڪرڻ بعد، پتو پئجي سگهندو ته ترقي يافته مذهبي عقيدن جي شروعات اتان ٿئي ٿي. پهرياڻين سڀ شيون، جانور ۽ روح خوفناڪ ۽ نقصانڪار شمار ٿيندا هئا. ٿورو ئي پوءِ، ڪي شيون، جانور ۽ روح سياڳا شمار ٿيڻ ۾ آيا، جنهن مان خوف سان گڏ اميد جو به مذهب جي محرڪ جذبي ۾ اضافو ٿيو. هنن ڪثير طاقتور هستين جي هنن پڻ گروهن ۾ ورهاست، اڳتي هلي، دوئيءَ جي ترقي يافته خيال جو بنياد وڌو، جنهن جي آڌار تي پاڪ ۽ پليت، غلط ۽ صحيح، فائديمند ۽ نقصانڪار، خوشي پهچائيندڙ ۽ رنج ڏيندڙ قوتن جي تخيل جي شروعات ٿي، ۽ جادوءَ کان مذهب جي علحده شمار ٿيڻ جو بنياد پيو.

(۴) چڙواڳي- فطري خواهشن تي ضابطي جا دستور: مٿي ٻڌائي آيو آهيان ته جانورن وانگر ماڻهن ۾ به ڪي سياويڪ ٻڌيون يا جبلتون قدرت طرفان وديعت ٿيل هيون، جن جي ذريعي هو زندگيءَ جي وسيلن جي حصول، نسل جي قائم رکڻ، پاڻ بچائڻ، نقصانڪار شين کان دور رهڻ، زيب زينت ۽ اقتدار جي حصول لاءِ

تي هارڻ، گوشت کي چٽن يا ڪن خاص طرفن تي رکڻ، ان جي هڏن، گوشت ۽ وارن وغيره کي ساڙي هيڏانهن هوڏانهن ڏونهون ڏيڻ ۽ وغيره، ڪن لفظن جي ڪيترا دفعا اچارڻ ۾ تاثير جاڻي، انهن کي ڪن ڪن جاين تي ليڪا ڪڍي پڙهڻ سان، چنڊ، سيارن، جنن، ديون، شيطانن کي قبضي ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪرڻ، بيماريءَ جي حالت ۾ جنن کي ڪيڻ لاءِ (ڇاڪاڻ ته بيماريءَ جو مکيه ڪارڻ انهن جي ناراضگي يا دسمني سمجهبي هئي) بيمار کي مارون ڏيڻ، داغ هڻڻ يا ڏاڱا وٺي، انهن تي منتر پڙهي، سوڪاري، ڳنڍون ڏيئي، هڏڻ ڪاڏي جون سيون جهڙوڪ سيوا، ڪچو گوشت، گل، ٻن وغيره، روحن کي پهچائڻ لاءِ ڪن خاص جاين تي رکڻ، ۽ ٻيا اهڙا سوين جادو جنتر منتر ايجاد ٿيا ۽ ڪم ۾ آيا، جن جو احوال جادوءَ جي ڪتابن يا عالمن طرفان ڪيل ڪوجنائن مان پڙهي سگهجي ٿو، خاص ڪري سر جان فريزر جي ڪتاب "گولڊن بو" * ۾ ان مسئلي تي عمدي ڪوجنا ڪيل آهي.

اوائلي مذهبي عقيدن، دستورن ۽ رسمن، ۽ جادوءَ جي مٿي بيان ڪيل طريقن ۾ تمام ٿورو تفاوت هو، سواءِ هن ڳالهه جي، ته جادوءَ وارن وانگر غيبي طاقتن کي مطيع بنائڻ، ڊيڄارڻ يا رنسوب ۽ اٽڪل بازيءَ سان ريهي ريبي ٺارڻ جي عيوض، مذهب جا طريقا انهن کي ميڙمنٿ ڪري ۽ انهن جي چاپلوسي ۽ خدمت چاڪري ڪري انهن کي رضامند ڪرڻ جي حق ۾ هئا. مذهب جي طريقن انسان ۾ گهڻي قدر بي وسيءَ ۽ ڪمزوريءَ جي جذبن کي فروغ ٿي ڏنو، ۽ جادوءَ انسان ۾ گهڻي قدر پنهنجي همت، طاقت ۽ لياقت تي ڀروسي پيدا ڪرڻ جو ڪم ٿي ڏنو. بهرحال اوائلي عقيدن جو بنياد جنهن صورت ۾ دپ جي آڌار تي هو، تنهنڪري جادو ۽ مذهب جي رسمن ۽ دستورن ۾ ڪو گهڻو تفاوت نه هو. قربانيءَ جو دستور پنهنجي وٽ هو،

* ڪتاب جو سنڌي ترجمو ٽن جلدن ۾ "جادو ۽ سائنس" جي نالي سان بورڊ طرفان ڇپجي ۽ شايع ٿي چڪو آهي.

(۴) سياويڪ ھڏبن يا جبلتن جي تقاضا بموجب پيدا ٿيل خواهشن تي ضابطي رکڻ لاءِ ڪن اخلاقي قانونن، دستورن ۽ عقيدن جو رائج ٿيڻ.

(۱) **روحن بنسبت عقيدو:** جيئن مٿي ظاهر ڪري آيو آهيان، ماڻهن کي لکن ورهين جي تجربي، وهم ۽ خيال بعد اهو عقيدو ويهي ويو ته سج، چنڊ، سيارن، نکٽن، آسمان، بادلن، وڄ، سمنڊن، دريائن، تلاون، جبلن، وڻن، جانورن، ماڻهن ۽ انهن جي پنهنجي ڪن خواهشن جهڙوڪ: نفساني خواهش، نشي جي حالت وغيره ۽ سندن ڪن صفتن جهڙوڪ: طاقت، حسن، وغيره کي روح هئا. انهن مان ڪيٽن کي مختلف ملڪن ۽ قومن ۾ جدا جدا نالن سان منسوب ڪيو ويو. ماڻهن کي اهو وهم يا خيال ويهي ويل هو ته هرڪا شيءِ هڪ لکل طاقت جي سهاري هلي رهي هئي، جنهن کي هو ان جو روح يا آتما سڏڻ لڳا. انهيءَ ساري مسئلي تي مختلف قومن جي مثالاجي (علم الاصنام يا ديو مالا) پري پيئي آهي، جنهن مان انهن جي ابتدائي وهمن ۽ عقيدن جو پتو پوي ٿو. ديوين ۽ ديوتائن، پرين، ملائڪن، جنن ۽ ديون، شيطانن ۽ اهڙن پين منحوس ۽ مسعود روحن جا قصا ۽ ڪهاڻيون انهيءَ تخيل جي پيداوار آهن.

(۲) **انهن طاقتن جي تسخير يا راضپو:** انهن طاقتن جي وهم ۽ خيال ابتدائي دور جي ماڻهن کي خوفزده ۽ مرعوب بڻائي ڇڏيو هو، هنن ٻه طريقا اختيار ڪيا هئا: (الف) جادوءَ جو، ۽ (ب) مذهب جو؛ جن ٻنهي طريقن جا مقصد ماڻهن کي انهن نحس ۽ سعد طاقتن جي نقصان ۽ خطري کان بچائڻ ۽ انهن کي پنهنجي فائدي لاءِ ڪم آڻڻ هئا— جيتوڻيڪ استعمال جا ڍنگ ٻنهي طريقن جا ڪيترين ڳالهين ۾ جدا جدا هئا.

جادوءَ انهن طاقتن کي تسخير ڪرڻ، رضامند بنائڻ ۽ سندن نحوست يا بدبختيءَ جي ٽارڻ لاءِ ڪي رواج ۽ ٽوٽا ايجاد ڪيا، جهڙوڪ: ماڻهو يا جانور ڪهي (قرباني ڪري)، ان جو رت مکيه جاين

فصل ٽيون

مذهب جي پيدائش جا ڪارڻ
۽ ان جي جوڙجڪ جا جزا

مذهب جي تاريخ جي سلسلي ۾ مختصر طور ٻڌايو اٿم ته ماڻهن جي وحشيانه دور ۾ منجهن مختلف شين بابت ڪيئي ڏپ ۽ وهم ويهي ويا هئا، جن جي بنياد تي هن ڪي عقيدا، دستور، رسم رواج ۽ ڪريا ڪرم قائم ڪيا، جن تي اڳتي هلي جادوءَ ۽ مذهب جي تعمير ٿي.

انهن ابتدائي عقيدن هيٺين قسمن جي صورت اختيار ڪئي— جن جي مختصر تشريح اڳتي پيش ڪئي ويندي:

(۱) سماجي وجودن، عنصرن، مادي شين، جانورن، ماڻهن ۽ انهن جي چند خواهشن ۾ روح، آتما يا جوهري نفس هئڻ جي عقيدي جو آسرو.

(۲) انهن جي غضب ۽ ڪاوڙ کان بچڻ يا ڪانئن مدد حاصل ڪرڻ لاءِ قربانين، پوڄا پاٺ، ڪريا ڪرمن ۽ ٻين اهڙين رسمن ۽ رواجن جو پيدا ٿيڻ.

(۳) ڪن شين ۽ جانورن جي سڀاڳي ۽ نڀاڳي يا پاڪ ۽ پليت عقيدي جو بنياد پوڻ.

محفوظ آهي. ٻين مذهبن وارا گمراهه، دشت، ڪافر، اينٽي - ڪرائيسٽ هئڻ ڪري، جهنم ۾ وڃڻ وارا هئا. نجات يا بهشت جي ٺيڪيداري صرف سندن مخصوص مذهبن جي پيروئن کي هئي. ليڪن سندن اهي دعوائون مبالغہ آميز ۽ غلط هيون. اهڙن خيالن ڪري مذهب دنيا ۾ اتحاد، امن ۽ ترقي آڻڻ جي عيوض نفاق، فساد ۽ باهمي اختلافن پيدا ڪرڻ جا ڪارڻ بڻيا آهن.

جدا جدا نظريا ۽ رايا ظاهر ڪيا آهن، اهڙيءَ طرح ڪائنات جي پيدائش، روح جي وجود، حيات بعدالممات، ڪرمن جي جزا ۽ سزا، خوشي ۽ رنج (بهشت ۽ دوزخ)، زندگيءَ جي مقصدن ۽ [illegible] تي [illegible] پنهنجي پنهنجي [illegible] (رشي، فيلسوف پنهنجو نقطهء نگاهه پيش [illegible] آهي، ساڳيءَ طرح اخلاقي اصولن ۽ معاشري جي سماجي ڳالهين سان وابسته معاملن ۾ به جدا جدا مذهب جي بانين حالتن جي تقاضائن مطابق [illegible] آهي. جيئن ته اڪثر هلي اهي مذهب [illegible] ۽ [illegible] جي [illegible] وقت سان جدا نظام بنجي پيا، [illegible] مذهب جي بانين کي مجسم اخلاق ۽ معصوم ڄاڻي، انهن جي الاهي [illegible] جي تلقين [illegible] ڏني ويئي. ان جو نتيجو اهو نڪتو ته هر هڪ [illegible] طرفان پيش ڪيل مذهبي تعليم کي بنا چون چرا جي [illegible] جو رواج عام ٿي ويو، ۽ ڪيترن معاملن ۾ انهن مسئلن تي عقل جي دخل اندازيءَ کي ناجائز ٺهرايو ويو.

[illegible] زماني گذرڻ بعد مذهبي جماعتن جا پير، قبيلن، قومن ۽ [illegible] حڪومتن جي نقاشن وانگر، مستقل مفاد بنجي پيا، ۽ جيئن طاقتور قومون ڪمزور قومن مٿان قابض ٿي سامراج بنجن ٿيون، تيئن طاقتور مذهبي جماعتون به ننڍين مذهبي جماعتن کي پاڻ ۾ ضم [illegible] نظرياتي ۽ سماجي سامراج بنجيو پون. تفاوت انهن جي وچ ۾ اهو آهي ته [illegible] سامراج قومي تعداد، جنگي قوت، پيسي ۽ ملڪي [illegible] جي [illegible] آڌار تي قديم ملڪي حڪومتن تي سخت [illegible] ته مذهبي جماعتون وري تبليغ (پروپيگنڊا)، [illegible] خيالن جو اضافو ڪري، [illegible] بنجي [illegible]

[illegible] مذهب جي پوئلڳن ۽ شارحن جي [illegible] آهي ته [illegible] جيئن مسئلن جو حل، مشڪلات [illegible] صرف [illegible] [illegible] [illegible] (Monotheism) [illegible]

(٩) اوائلي مذهبن جو خدائن بابت تخيل هو ته هو خوفناڪ هئا. مهربان خدائن يا مهربان خدا جو تخيل بعد جو آهي.

(١٠) جديد عقلي ۽ قياسي علمن ۽ سائنس جي فروغ بعد سيني مذهبن جي عقيدن، شريعتي قانونن، عبادتن وغيره جي نظام جي افاديت گهٽجي ويئي آهي.

(١١) دنيا جي ارتقائي قانون (Law of Evolution) بموجب (جنهن کي قرآن دين فطرت سڏيو آهي)، هي سڀ مذهب هڪٻئي پٺيان يا هڪٻئي سان گڏوگڏ ترقي ڪندا ۽ بدلبا پئي آيا آهن.

(١٢) جديد منظم مذهبن جي بانين ۽ ان جي شارحن پڻ اڳوڻن عقيدن، دستورن، ڪريا ڪرمن (عبادتن)، وهمن، رسمن ۽ رواجن، روايتي ڳالهين ۽ ماڻهن جي توهمات ۽ جذبات کي مدنظر رکي، هر زماني جي بدليل حالتن، وقتي تقاضائن، بدليل معاشري جي ضرورتن ۽ مڪاني دستورن مطابق، تجربي ۽ غور و فڪر بعد، انهن ۾ تبديلي پئي آندي آهي، ۽ نيون ڳالهيون داخل پئي ڪيون آهن.

(١٣) فوق‌العقل علم ۽ الهامي معلومات جي دعويٰ جو هڪ ڪارڻ ماڻهن تي سردست پيغام جي اهميت جو اظهار هو.

جهڙيءَ طرح ڪٽنب گڏجي، قبيلا بڻجي، پوءِ قومن جي صورت اختيار ڪن ٿا، يا جيئن مڪاني ايراضيون ملي، ضلعا ٿي، صوبا بڻجي، ملڪن جي شڪل وٺن ٿا، اهڙيءَ طرح سان مختلف قبيلن جي قديم عقيدن، روايتي دستورن، ڏند ڪٿائن، ڪربا ڪرمن (عبادتن)، رسمن ۽ رواجن گڏجي، ڪجهه نون اضافن سان، عالمگير مذهبن ٺاهڻ ۾ مدد ڪئي. مذهبن جي بنيادي پيدائش جا محرڪ جذبا خوف ۽ اميد آهن، جن مان رنج ۽ خوشي، غلط ۽ صحيح، عارضي ۽ دائمي عقيدن جا مسئلا پيدا ٿيا. پر جهڙيءَ طرح خود علم ۽ سائنس تي جدا جدا حڪيمن، عالمن ۽ سائنسدانن، هڪ حد تائين،

(۱) موجوده مذهبي عقيدن جي شروعات انسان جي وحشاني دور جي خوف ۽ خطري جي حالات ۾ پيدا ٿيل وهمن سان ٿي.

(۲) انهن خطرن جي ٽارڻ لاءِ جيڪي طريقا ايجاد ڪيا ويا، تن ابتدا ۾ جادوءَ جي شڪل اختيار ڪئي، جنهن مطابق انهن موهوم غيبي طاقتن جي تسخير ۽ رضامندي حاصل ڪرڻ لاءِ علاج سوچيا ويا.

(۳) موجوده عالمگير يا ثانوي مذهبن، جهڙوڪ عالمگيرمذهب هندو ڌرم، ٻڌ ڌرم، عيسائيت ۽ اسلام؛ ۽ ثانوي مذهب جين ڌرم، زردشتي دين، يهودي مذهب، چين جي تائوزم ۽ ڪنفيوشش جي مت، جپان جي شنتوئزم ۽ ٻين سڀني مذهبن ۾ ذڪر ڪيل اوائلي دور جي پيدا ٿيل عقيدن، رسم رواج ۽ ڪريا ڪرمن جي مواد مان گهڻو ڪجهه قبوليو آهي.

(۴) مادي، فلڪياتي ۽ ماهه وارين شين جي روحن جو اعتقاد، طاقتور غيبي طاقتن جي تسخير يا رضامندي لاءِ قرباني ڪرڻ، ڪن ڪاڏي جهڙين شين آڇڻ، ڪن لفظن جي اچارڻ ۾ تاثير هئڻ جو ويساهه، ڌوپ ساڙڻ، ڌاڳا ۽ تعويذ ڪرڻ، پاٺ ۽ پليت يا سيا ڪين ۽ نياڪين طاقتن جا عقيدا سڀ تدبير ۽ وحشاني دور جا ورثا آهن.

(۵) جديد منظم مذهب سڀ گذريل پنجن هزارن ورهين کان پوءِ جي ايجاد آهن.

(۶) موجوده سماجي قانون جي ڪوجنا بعد پتو پوندو ته انهن لاءِ گهڻو مواد بہ قديم وقت جي قبائلي دستورن مان ملي سگهندو.

(۷) موجوده مذهبن جي اخلاقي قانون جي ڪوجنا ڪبي، ته اُن ۾ بہ ڪي جرا قديم قبائلي دستورن جا ملي سگهندا.

(۸) مذهب، ڪثرت پرستيءَ (خدائن جي ڪثرت) جي عقيدي سان شروع ٿيا، ۽ پوءِ ٿورتيءَ، دوئيءَ ۽ توحيد تي پهتا.

۾ هٺ، تڪبر، ڏاڍائي ۽ اقتدار جي خواهش پيدا ڪئي آهي. جنهن ڪري انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ جي پيدا ٿيڻ ۾ رنڊڪون پونديون رهيون آهن. ان جي نقصانڪار نتيجن کي گهٽائڻ لاءِ مذهبن کي دخل ڏيڻو پيو، ۽ رهبانيت، فقيري، ساڌو پڻو وغيره ان جا علاج ڏسيا ويا.

(٦) جهيڙي ۽ اڳرائيءَ جي جبلت:

ماڻهو گوشت خور ۽ سبزي خور جانور آهي. ٻيا اڪثر جانور يا سبزي خور تين ٿا يا گوشت خور. ان ڪري ماڻهوءَ ۾ گوشت خور ۽ سبزي خور، ٻنهي جانورن جون صفتون سمايل آهن. ولرن ۽ ڌڻن ۾ رهڻ جي عادت سبزي خوريءَ ڪري پيدا ٿي اٿس، ۽ توريءَ ڳالهه تي اشتعال ۾ اچي تشدد جو استعمال ڪرڻ، منجهس گوشت خوريءَ جو ورثو آهي. ان خواهش جي ڪري هو جهيڙا ۽ اڳرايون ڪري ٿو، ۽ ان کي ڏاڍ جوانيءَ ۽ همت جي نالن سان سڏي ٿو. ڏاڍن جو هيڻن کي ستائڻ، جنگجو يا طاقتور قبيلن جو هيڻن تي تسلط قائم ڪرڻ، سرمائيداري ۽ سامراج انهيءَ خواهش جي پيداوار آهن. ڪن مذهبن ان کي نقصان ده سمجهي، سبزي خوريءَ ۽ اهنسا جي تعليم ڏني. ڪن ان کي فطري حقيقت سمجهي، ان مان فائدو حاصل ڪرڻ گهريو ء اڃا تائين ماڻهو ان خواهش مان پيدا ٿيل خرابين مان جان ڇڏائي نه سگهيا آهن.

انسان جي ذهني ارتقا ۽ مذهبن جي انهيءَ مختصر تاريخ جي احوال معلوم ڪرڻ بعد باخبر ۽ اهل نظر صاحبن کي پتو پئجي سگهندو ته مذهبن جي ابتدائي عقيدن، رسم رواجن ۽ ڪريا ڪرمن جي شروعات ڪهڙن سببن ڪري ٿي، ۽ اهي آهستي ٿي، موجوده منظم مذهبن جي درجي تي ڪهڙيءَ طرح پهتا. جيڪڏهن ذڪر ڪيل احوال جو مزيد اختصار ڪري پيش ڪبو، ته هينيان نتيجا مرتب ٿي سگهندا:

قلب ڪيا مشڪل حاصل ٿي سگهي ٿي. هڪ قبيلي جي ٻئي سان دشمني ۽ هڪ قوم جو ٻيءَ کان خوف، شروع کان ولي دنيا دشمني ۽ هڪ قوم جو ٻيءَ کان خوف، شروع کان ولي دنيا ۾ ننڍي کان ننڍن هٿيارن کان ولي، وڌندي وڏي کان وڏن هٿيارن، مثلاً: ائٽم ۽ هائڊروجن بم تيار ڪرڻ ۽ زهري گئسن ٺاهڻ جو ڪارڻ بڻيا آهن. اقوام متحده ۽ ٻين جا باهمي تعاون جا معاهدا ان کي ختم ڪرائي نه سگهيا. هر دوا کان پوءِ مرض گهٽجڻ بدران وڌندو رهيو آهي.

(۴) ڌاهم يا نفرت جي جبلت:

اها انساني فطرت آهي ته جڏهن چوطرف حالتون ناسازگار ڏسڻ ۾ اچنس ٿيون، ۽ چوڌاري خوف ۽ خطرن ۾ پاڻ کي گهيريل ڏسي ٿو، ۽ مصيبتن ۽ مشڪلاتن جا انبار اچيو متانس ڪرڪن، ته هر اهڙي شيءِ کان هو تپي ٿو، ۽ ان کي ڌڪار ۽ نفرت جي نگاه سان ڏسي ٿو، جا هن لاءِ تڪليف، ايذاءَ يا نقصان جو باعث بڻجي ٿي. شخصن جي هڪٻئي سان نفرت، قبيلن جي نفرت، قومن جي نفرت: سڀ مٿي ذڪر ڪيل ايذاءَ ۽ نقصان جي امڪانن منجهان پيدا ٿيل اثرن جي پيداوار آهن. پيغمبرن، درويشن، سنتن، سادن، راهبن ۽ زاهدن ان جي دور ڪرڻ لاءِ محبت، پريم، عشق جا نسخا ايجاد ڪري، ان جي گهٽائڻ جي گهڻي ڪوشش ڪئي آهي، ليڪن ان جو تمام ٿورن ماڻهن تي اثر ٿئي ٿو. انساني اتحاد لاءِ هر سعيو جهڙوڪ: جماعت بندي، مذهبن جو قيام، نظرين جو ايجاد ٿيڻ، ست سنگت جون مجلسون، سڀ انهيءَ ويڇي جي گهٽائڻ لاءِ ڪوششون هيون، پر ان ۾ گهٽتائي تمام ٿوري ۽ تمام ڌيري ٿيندي ڏسڻ ۾ اچي ٿي.

(۵) خودنمائي ۽ وڏائيءَ جي جبلت:

جوٺي آهي ته "قدرت نه ڪنهن کي حسن کان سڪابو آهي، نه عقل کان." ڪوبه پاڻ کي پاڻ مڃڻ لاءِ تيار نه آهي؛ ڪو پاڻ کي سير پيو سمجهي، اها فطري خواهش آهي ان. ماڻهوءَ

ڪنهن تميز ۽ رڪاوٽ جي، سڌ پوري ڪرڻ جي طرف مائل هئا؛
۽ لڪن ورهين جي تجربي بعد، هنن معاشري جي پاڪ رکڻ، باهمي
جهڳڙن کان بچڻ، جدا وڙن ۽ نسلن جي برقرار رکڻ، ۽ ڪن
رهمي، عقلي ۽ تعصبي جذبن هيٺ، ڪي دستور ۽ قانون قائم ڪيا،
ن اڳتي هلي قبيلن، قومن ۽ مذهبن جي اخلاقي ۽ سماجي قانونن
جي تعمير لاءِ سواد ميسر ڪيو. اهي دستور، جي اڳڪلهه بنا چون
چرا جي مذهبن ۽ قبيلن جا قانون سمجهي قبول ڪيا وڃن ٿا، تن جي
مختلف ملڪن، قبيلن، نسلن ۾ ڪهڙيءَ طرح نشونما ٿي، سو عالمن
۽ محققن جي کوجنا جو مرغوب مشغلو ٿي، وسيع معلومات ميسر ڪرڻ
جو ڪارڻ بڻيو آهي. علم النفس، عمرانيات، جنسيات، علم نسل انساني
نهيءَ جبلت جي ڪارفرماين جي پيداوار آهن.

(٣) پاڻ بچائڻ جي جبلت:

انسان جي پيدائش کان وٺي، هن جي زندگيءَ ۽ املاڪ
سان خطرو لڳنديو اچي. غالب ان جي پوري ترجماني ڪئي آهي،
جڏهن چيو اٿس —

قيد حيات بند غم، اصل میں دونوں ایک ہیں،
موت سے پہلے آدمی، غم سے نجات پائے کیوں!

اِهو جان جي خطري جو خوف هو، جنهن انسان کي وهم پرست
بڻايو، ۽ جنن، ڀوتن ۽ ديون ۾ سندس ويساهه ويهاريو، ۽ ڪائنس
سج، چنڊ، تارن، جبلن، سمنڊن، دريائن، بادلن، ڦاڙيندڙ جانورن،
نانگن، واڳن وغيره جي پوڄا ڪرائي، ۽ ڪيس غيبي طاقتن جي
رضامنديءَ لاءِ انهن کي طعامن جي پيٽا جا ۽ قربانيءَ، جادوءَ ۽ منترن
اچارڻ جا رستا سيکاريا. هن ئي جبلت، بعد ۾، هن کي مذهبن ذريعي
اِمن حاصل ڪرڻ جا حيلا وسيلا سيکاريا. ليڪن اڃا تائين ڪيس جان ۽
مال جي خوف کان آزادي نصيب نه ٿي آهي. روزا رکيائين، نمازون
پڙهيائين، خير خيرات ڪيائين، ذڪر فڪر ڪيائين، پر تسڪين

طرح راڪش ۽ ديوتا، اهرمن ۽ اهرمزد، شيطان ۽ ملائڪ جي
نحوست ۽ برڪت يا نقصانڪار ۽ فائديمند شئي جو بنياد پيو.

(ت) جبلتون يا سپاويڪ پڙيون (Instincts):

جانورن وانگر ماڻهن ۾ به ڪي سپاويڪ پڙيون يا جبلتون
قدرت طرفان ودعت ٿيل هيون، جن مان مکيه هيٺيون هيون:

(١) سين هٿ ڪرڻ يا ميڙڻ جي جبلت (Instinct of aquisition).
(٢) نسل جي قائم رکڻ جي جبلت (Instinct of race-preservation).
(٣) پاڻ بچائڻ جي جبلت (Instinct of self-preservation)
(٤) ناهه يا نفرت جي جبلت (Instinct of Repulsion)
(٥) خود نمائيءَ يا وڏائيءَ جي جبلت (Instinct of Elation or self-display).
(٦) جهڳڙي ۽ اڳرائيءَ جي جبلت (Instinct of Pugnacity or self-assertion).

(١) سين ميڙڻ جي جبلت يا حصول جي تمنا:

هن جبلت جي اثر هيٺ ماڻهوءَ کي، ڪاڌي، معتبريءَ، عورت،
اقتدار ۽ ملڪيت حاصل ڪرڻ لاءِ ڪي اهڙا ڪم ڪرڻا پيا ٿي،
جي سندس شخصي ۽ قبيلائي زندگيءَ جي باهمي معاملات ۾ ڪن
مشڪلاتن جو ڪارڻ بڻيا ٿي. انهن مسئلن جي حل ڪرڻ لاءِ
صدين جي تجربن بعد، هر هڪ قبيلي ۾، باهمي رضامنديءَ سان ي
سمجهدار مهندارن جي مشورن سان، ڪي دستور ۽ رواج مقرر ڪيا
ويا، جن کي هو روايت موجب بهتر سمجهي، انهن جي پيروي ڪرڻ
لڳا. اهڙيءَ طرح سان، ٿيندي ٿيندي، سماجي قانونن جي تعمير ٿي.

(٢) نسل قائم رکڻ جي جبلت يا جنسيت جي تمنا:

هن جبلت جي اثر هيٺ، ماڻهو ابتدا ۾ جانورن وانگر، بن

دسوٽيءَ ۽ نقصان کان بچاءَ جا طريقا استعمال ڪيا. هر هڪ ٻيلي جا اهڙيءَ طرح ڪي سياڻا ۽ طرفدار جانور، ديوتائون ۽ روح شمار ٿيڻ لڳا، ته ڪن جانورن، ديوتائن ۽ روحن کي وري نياڻو ۽ دشمن سمجهڻ ۾ آيو. علم الانسان جي ڪتابن ۾ اهڙن سياڻن جانورن لاءِ ٽوٽم (Totem) جو لفظ ۽ نياڻن لاءِ ٽئبو (Taboo) جو لفظ ڪم آندو ويو آهي. ڳئون ۽ باندر جي ٻاڪ ۽ سوئر جي پليت شمار ٿيڻ جا اصلي وجهه آهي وهمي عقيدا هئا. مطلب ته ڪن قبيلن پنهنجا طرفدار، پاڪ ۽ فائدي بخش جانور ۽ ديوتائون ۽ روح مقرر ڪري، انهن جي پوڄا شروع ڪئي. نتيجو اهو نڪتو ته هڪڙن جا طرفدار، پاڪ ۽ فائدي بخش جانور، ديوتائون ۽ روح ٻين وٽ دشمن، پليت ۽ نقصان ده شمار ٿيڻ لڳا.

انهن اٿرن هيٺ ڪي قبيلا ان حد تائين ويا، جو پاڻ تي پنهنجن طرفدار جانورن جا نالا رکيائون، ۽ اڳتي هلي، اهي جانور ڪن قومن جي قومي نشانن طور ڪتب اچڻ لڳا. دنيا جي ڪيترن حصن ۾ اڃا تائين ڏ ن ماڻهن ۽ قبيلن جا نالا، سندن طرفدار جانورن جا رکيل آهن يا رکيا وڃن ٿا. ماڻهن جا نالا جهڙوڪ: هاگ (سوئر)، شير، اسد (شينهن)، مور، هاٿي، وغيره اڃا تائين هليا اچن. ساڳيءَ ريت قبيلن جا نالا بنو اسد، ڏ يمر، واگها، گوالا وغيره رکيل آهن. قومن جا اهڙا پوتر قومي نشان انهن عقيدن جي بنياد تي اڃا تائين هليا اچن. مثال ـ رشيا جو رڇ، چين جو ازدها، جرمنن ۽ آمريڪين جو ٻن منهن وارو عقاب، برطانيه جو ٻن منهن وارو شينهن وغيره. اسان وٽ ڳوٺن ۾ اڃا تائين ڪي ماڻهو مسافريءَ تي نڪرڻ وقت جدا جدا جانورن جي منهن پوڻ مان ڏ ي سوڻ وٺن ٿا. سڀني کي نياڻو ۽ لومڙ کي سياڻو سمجهيو وڃي ٿو. تتر ۽ ڪانگن جي آواز مان به ڪي معنائون ڪڍيون وڃن ٿيون. ڪو زمانو هو، جو واڳن شينهن، هاٿي، گينڊي، ڳئونءَ، باندر ۽ نانگ وغيره جي پوڄا ٿيندي هئي. اڃا به ڪن کي عزت ۽ نفرت جي نگاهه سان ڏٺو وڃي ٿو. ويندي تارن ۽ گرهن ۾ به ڪي نياڻا ۽ سياڻا سمجهڻ ۾ آيا. اهڙيءَ

آهي صرف خوشامد، (پوڄا)، کاڌي خوراڪ آڇڻ، ڪريا ڪرم، قربانيءَ جي رت ڏيڻ، منترن، جادو ۽ ٽوڻن وغيره جي ذريعي بيان راضي ڪري سگهبا، تنهنڪري هر هڪ قبيلي جي جاهل ماڻهن انهن غيبي طاقتن جي تسخير ۽ رضامندي حاصل ڪرڻ لاءِ جدا جدا حل ڳولي ڪڍيا هئا. اهڙيءَ طرح سان ختمن، شرڌائن، ڪريا ڪرمن، جادوءَ جي منترن ۽ ٻين مختلف قسم جي پوڄاپاٺن جو بنياد پيو. سج، چنڊ ۽ تارن جي روحن کي جدا جدا نالا ڏنائون. انهن جي هڪ پاسي پرستش شروع ٿي، ته ٻئي پاسي جبلن، سمنڊن، بادلن، وڻن، هوائن ۽ باهه وغيره جي روحن کي الڳ الڳ نالن وارا ديوتائون ٺهرائي، انهن جي تسخير يا رضامندي لاءِ ڪوشش ڪئي ويئي. ساڳيءَ ريت مري ويل جانورن، عزيزن ۽ دشمنن جي روحن جي راضي ڪرڻ يا انهن جي نحوست کي ٽارڻ لاءِ ڪيئي طريقا ايجاد ڪيا ويا — ڪيترين ئي قديم ڏندڪٿائون اهڙن عقيدن جو يادگار ۽ ثبوت آهن. نه رڳو ايترو پر ماڻهن جي جدا جدا نفساني خواهشن جا نشان (Symbols) مقرر ڪري، انهن جي پوڄا شروع ڪئي ويئي. جيئن ڪ زنانه ۽ مردانه تناسلي عضوا (لنگم- Phalus)، جنسي خواهش (Sex) جي ديوتا (ڪامديو)، حسن جي ديوتا، موت ۽ فنا ڪندڙ طاقت جي ديوتا وغيره جي پوڄا شروع ٿي.

(ب) سعد ۽ نحس (ساڀاڳي ۽ نڀاڳي) جو وهم:

سماوي آفتن، غيبي طاقتن ۽ اتفاقي حادثن جي خوف جي اثر هيٺ، ماڻهن کي، سالها سال جي تجربن ۽ وهمن بعد، ڪن شين يا جانورن جي بنيادي طرح ساڀاڳي ۽ نڀاڳي هئڻ بنسبت وهم ۽ وسوسا ويهي ويا هئا، جنهنڪري جدا جدا قبيلن وٽ ڪي مادي شيون، جانور ۽ غيبي طاقتون ساڀاڳيون ۽ نڀاڳيون شمار ٿيڻ لڳيون هيون. ان مطابق جدا جدا قبيلي هر ساڀاڳي شيءِ، جانور، ديوتا ۽ روح وغيره کي ڀڳتاور سمجهي، ان جي پوڄا ۽ احترام ڪيو، ۽ هر نڀاڳي شيءِ، جانور، روح وغيره کي بدسوڻ ۽ تعلق نه سمجهي، ان جي

هن قسم جي نئين معلومات سندن جسماني تڪليف کي گهٽ ڪرڻ ۾ ڪين گهٽي قدر مدد ڪئي. انهن ڳالهين جي واقفيت انساني معاشري ۾ انقلابي پيشقدميءَ جي شروعات ڪئي. هي ڳالهيون سندن آئنده ايجادن جو پيش خيمو ۽ بنياد بنيون.

ٻئي طرف، نفسياتي ۽ ذهني بچاءَ جي طريقي تي لکن ۽ هزارهين جي تجربي، معلومات ۽ غور فڪر بعد، ڪي ويساه ۽ وهم هنن کي مستقل طور دماغ ۾ ويهي ويا، جن مان سڪيه هينيان هئا:

(الف) دنيا جي هر هڪ ساهه واري يا مادي شيءِ ۾ روح، آتما يا جوهري نفس هو، جو زندگيءَ وارين شين جي مئي کان پوءِ به جدا وجود رکندو آيو ۽ اهڙيءَ طرح وڻن، جبلن، عنصري ۽ فلڪياتي جسمن کي به روح سان ظاهري طور ڏسڻ ۾ ڪونه ٿي آيا، ليڪن ڪن آثارن جي بنياد تي، جن کي هو ڪنهن ٻئي طريقي سان سمجهي يا سمجهائي نٿي سگهيا، انهن روحن جي وجود جو ڪين يقين ويهي ويو هو. سماوي آفتن، اتفاقي حادثن ۽ هر نقصان لاءِ انهن روحن جي ڪاوڙ يا ناراضگيءَ کي جوابدار ٺهرايو ٿي، انهيءَ ڪري سج، چنڊ، تارن، هوائن، بارشن، باهه، زمين، جبلن، دريائن، سمنڊن، وڻن، خوفناڪ جانورن ۽ ساٿين جي روحن متعلق ڪي اميدون ۽ ڪي خوف سندن دلين تي ويهي ويا. ازانسواءِ ٻين به ڪن غيبي هستين جهڙوڪ شيطانن، جنن، ڀوتن، پرين وغيره جي جدا وجود ۾ اهڙيءَ قسم جا ويساهه ويهي وين، جن کي طوفانن، بارشن، باهين، ڏڪارن، ڌرتيءَ جي زلزلن، بيمارين ۽ ٻين نقصانڪار ڳالهين لاءِ ڪارڻ ٿي ڄاڻائون.

جيئن ته ساٿهو اڃا وحشي حالت ۾ هئا، ۽ رحم ۽ پيار جي صفتن سان، جي تهذيب سان وڌن ٿيون، اڃا پوريءَ طرح مايوس نه ٿيا هئا، ان ڪري ڪين وهم ويٺل هو ته جملي روح، جن کي هنن ديون ۽ ديوين، ڀوتن، جنن، ۽ ٻين اڪيچار نالن سان سڏڻ شروع ڪيو هو، سڀ خونخوار، ظالم، خطرناڪ ۽ رت جا پياسي هئا، ۽

ماڻهن جا حملا، ڏڪارن ڪري گذر معاش جي تنگي، اتفاقي موت، عورتن ۽ ڪاڏي تان هڪٻئي ۾ جهڳڙا فساد، وغيره شامل هئا.

اهڙين اوچتين ۽ وس کان ٻاهر مشڪلاتن ۾ رهڻ سبب مٿن هر وقت غير سلامتيءَ جو خوف ۽ هراس ڇانيل رهيو. ۽ پنهنجين ڳالهين سان گڏ هو انومانن، وسوسن ۽ وهمن جي اشڪنجن ۾ ٻڌ اڙجي ويا. بهرحال، سندن تبوجهه نيٺ انهن ڳالهين جي ڪارڻ ۽ بچاءَ طرف ڇڪيو، جنهنڪري ان معاملي ۾ هنن ٻن طريقن سان سوچڻ ۽ عمل ڪرڻ شروع ڪيو: (۱) جسماني بچاءَ ۽ حفاظت جو طريقو، ۽ (۲) نفسياتي ۽ ذهني بچاءَ جو طريقو.

پهرئين طريقي تي، لکن ورهين جي تجربي بعد هنن ڳالهين جي علم ۽ ايجاد مان فائدو ورتو:

پهريون ته هنن ڪير ڏيندڙ چوپاين جانورن کي کير ۽ گوشت لاءِ پالڻ شروع ڪيو، جنهنڪري هر روز جي گذر معاش لاءِ شڪار واسطي وڃڻ جي تڪليف گهٽ ٿين.

ٻيو ته هنن ڪن ٻوٽن جو اناج گڏ ڪري رکڻ جي عادت سکي، جنهنڪري ڪن موسمن ۾ وڻن جي ڦڻ، ڦلن، ۽ ميوي ميسر نه ٿي سگهڻ جي حالت ۾، هي اُن کي کاڌي لاءِ ضرورت وقت ڪم آڻڻ لڳا.

ٽيون ته هو ڪاٺ ۽ پٿر مان ڪي اوزار ۽ بچاءَ لاءِ هٿيار ٺاهڻ سکيا، جن کي جانورن ۽ مڇين جي شڪار ۽ درندن کان بچاءَ لاءِ ڪتب آڻڻ لڳا.

چوٿون ته هو باهه کي ڪتب آڻڻ سکيا. باهه جي پيدا ڪرڻ جو علم نه شايد گهڻو پوءِ حاصل ٿيو هجين، ليڪن پهرين ۾ وڻن جي گسجڻ ڪري پيدا ٿيل ۽ ٻهاڙن جي ڦاٽڻ وغيره مان قدرتي طرح پيدا ٿيل باهه کي محفوظ ڪرڻ ڪري هو ان کي گوشت ۽ اناج جي سيڪي رکڻ لاءِ، روشنيءَ لاءِ ۽ سرديءَ کان بچڻ لاءِ ڪتب

ڦلن، ميون، جهنگلي جانورن جي ڪچي گوشت، مڇي وغيره تي هوندو
هو. هتي جو مستقل گهر گهاٽ ۽ ٻڌم مقام ڪونه هوندو هو. جانورن
وانگر، گرميءَ ۽ سرديءَ کان غارن يا وڻن جي گهاٽن جهنگلن ۾
پاڻ بچائيندا ۽ کاڌي خوراڪ جي سانگي سان ڪڏهن هتي ۽
ڪڏهن هتي هلندا چلندا رهندا هئا. هو ڪڏهن ڳالهائڻ سکيا،
اوائلي ڳالهائڻ ڪهڙو هون، ابتدائي رهڻ جا طريقا ڪهڙا هئا،
وغيره ـــ انهن مسئلن تي جيئن پوءِ تيئن کوجنا ٿي رهي آهي.
ممڪن آهي ته ڪجهه وقت کان پوءِ هنن ۽ ڪن ٻين ڳالهين تي
پوري معلومات ميسر ٿي سگهي.

موجوده عالمگير مذهب، جهڙوڪ (١) هندو ڌرم، (٢) ٻڌ
ڌرم، (٣) مسيحيت ۽ (٤) اسلام گذريل چئن هزارن ورهين کان
پوءِ جي پيدائش آهن ۽ انهن وسيلي انسانذات جي ابتدائي تاريخ،
رسم و رواج، مذهبي عقيدن وغيره تي، سواءِ ڪن ڏندڪٿائي ڳالهين
جي زياده روشني نه پئجي سگهي آهي. ڪائنات جيڪا تاريخي معلومات
ميسر ٿي سگهي آهي، اها ڪيتري قدر سائنسي تجربي، جديد تاريخي
معلومات ۽ فلسفي جي بنياد تي غلط ثابت ٿيندي وڃي.

تاريخ مان معلوم ٿئي ٿو ته، لکيا ورهيه اڳي، ماڻهن کي
زندگيءَ ۾ ڪيترن ئي مشڪلاتن ۽ تڪليفن جو مقابلو ڪرڻو پوندو
هو، جن مان مکيه مشڪلاتون هيٺين قسمن جون هيون:

(١) **سماوي آفتون:** جن مان ڪيه سردي، گرمي، طوفان،
سخت بارشون، سيلاب، سوڪ، ڌرتيءَ جو ڌٻڻ، جبلن جو ڦاٽڻ ۽ باهين
جو لڳڻ وغيره هيون.

(٢) **خطرناڪ جانورن ۽ غيبي طاقتن جا خوف:**
هڪ طرف کين جهنگلي ۽ دريائي جانورن، جهڙوڪ شينهن، هاٿين،
گينڊن، رڇن، نانگن ۽ واڳن ۽ ٻين ازدهائن جو ڊپ رهندو هو،
ته ٻئي طرف کين نامعلوم غيبي طاقتن جو خوف ستائيندو هو، جن
کي هو جن، ڀوت ۽ شيطاني روح وغيره جي نالن سان سڏڻ لڳا.

(٣) **اتفاقي حادثا:** جن ۾ وچڙندڙ بيماريون، ٻين طاقتور

ڪرڻ جي، هميشه چاڪيءَ جي اٽ وانگر محدود دائري يا دائرن جي گهاٽي ۾ چوڌاري ڦرندي ڏسڻ ۾ ايندو. دراصل اهو ٻين گروهه جو ڪارنامو هو، جو ان جي محققن ۽ عالمن، مٿي ذڪر ڪيل مختلف علمن جي مدد سان، مجموعي طور مذهب جي تاريخ، پيدائش جي ڪارڻن، بنيادي مقصدن، جوڙجڪ جزن ۽ ڪثرت مذاهب پويان وحدت جي ڳولا ڪري، ڪي هم گير اصول هٿ ڪيا ۽ دنيا جي اڳيان پيش ڪيا.

آءٌ مذهب جي تاريخ تي ڪا ٿيسز (سندي مقالو = Thesis) ڪونه لکي رهيو آهيان، جو آءٌ ان تي هتي مفصل روشني وجهان. هتي آءٌ صرف مختصر طرح مذهبن جي پيدائش ۽ ارتقا جي تاريخ تي، پنهنجي علم ۽ سمجهه آهر، پهريائين ڪجهه احوال پيش ڪريان ٿو، ان لاءِ ته جو ڪجهه، مون کي اڳتي ڪرڻو آهي، ان جو پس منظر صاف ٿي وڃي.

هن زمين تي زندگيءَ جا آثار سائنسدانن کي، سندن مشاهدن مطابق ڪروڙن ورهين کان ڏسڻ ۾ آيا آهن. ان عرصي ۾ زندگي، جسماني طرح، اڪيلن جيو گهرڙن، آمويبا، مڇين، سرندڙ جانورن، پکين، چوپاين جانورن مان ترقي ڪندي، آخر ۾ ماڻهوءَ جي صورت ۾ نمودار ٿي، جنهن کي عالمن اشرف المخلوقات جي لقب سان ياد ڪيو آهي. ٻئي طرف زندگي ذهني ارتقا جا مختلف درجا — جماداتي، نباتاتي ۽ حيواني ڪيفيت مان گذرندي — طي ڪندي، ماڻهوءَ جي صورت ۾ ترقي يافته نفس ۽ عقل سان نمودار ٿي.

سائنسدان، ماڻهوءَ جي اوائلي پيدائش جي کوجنا بعد، چئي سگهيا آهن ته زمين تي ماڻهوءَ جي وجود جا هزارين ڪيترن لکن ورهين کان آثار ڏٺا آهن. اها ڳالهه به پائي ثبوت تي پهتل آهي ته ابتدا ۾ ماڻهو جهنگلن ۽ جبلن ۾ ٻين جانورن وانگر، وحشياڻي زندگي گذاريندا هئا، ۽ انهن کي شروع ۾ جانورن پالڻ، اناج پوکڻ، ٻاهم ملي ڪم ڪرڻ، يا اوزارن جي ايجاد جو پتو پئي ڪونه سگهيو هو. اهي ڦرڻ ۽ ولڙن ۾ گهمندا ڦرندا هئا. سندن گذران وڻن جي پَنَن،

(٧) آرڪيالاجي (Arachaeology) يا علم الاثار — زير زمين قديم تهذيبن ۽ تمدنن جو علم.
(٨) فوڪ لور (Folk lore) يا علم قديم روايات — انسانن جي پراڻن قصن ڪهاڻين وغيره بابت علم.
(٩) فوڪ ڪسٽمس (Folk customs) يا علم قديم رسم و رواج — انسانن جي پراڻين رسمن ۽ رواجن بابت علم.
(١٠) ميٿالاجي (Mythology) يا علم الاصنام يا ديو مالا — قديم ڏند ڪٿائن جو علم.
(١١) فلاسافي (Philosophy) يا فلسفو — قياس ۽ فهم جي تقابلي سان فطرت ۽ زندگيءَ جي مسئلن بابت پرايل علم — وغيره وغيره.

اهو زمانو گذر ڪري ويو، جڏهن هر مذهب جي علم رڳو الهامي ڪتابن، تفسيرن ۽ روايات وغيره مان حاصل ڪيل احوالن تي اڪتفا ٿي ڪئي. هن وقت مذهب جو علم به سائنس ٿي پيو آهي. ڪيترن محققن مذهب جي مختلف شعبن جي ڪوجنا ۾ عمريون صرف ڪري، اُن جي جدا جدا پاسن تي ڪوجنا ڪئي آهي. هيءَ مذهب جي تفتيش هيٺين ٻن صيغن ۾ ٿي آهي.
(١) مخصوص مذهبن جي خاص شعبن جي ڪوجنا.
(٢) جملي مذهبن جي تاريخ، انهن جي پيدائش جي ڪارڻن، ترڪيبي جزن ۽ مقصدن جي ڪوجنا.

پهرين صيغي جي تفتيش ڪندڙن ۾ مفسر، محدث، فقيه، مقلد، غير مقلد، سناتني، آريه وغيره عالم، آچاريه، پشپ شامل هئا، ۽ ٻئي صيغي جي تفتيش ڪندڙن ۾ وحدت الوجودي، ويدانتي، صوفي، فلسفهءِ انسانيت جا قائل، تاريخ ۽ سائنس جا ڄاڻو، طريقت جا صاحب، سنياسي ۽ جوڳي اچي ٿي ويا.

عالمن جي هنن ٻنهي گروهن جي علمي تحقيق ۽ حاصلات کي جيڪڏهن هوشمند نگاهن سان ڏسبو، ته انهن جو پهريون گروهه، باوجود پنهنجي پنهنجي مخصوص شعبي يا شعبن ۾ مهارت حاصل

جي نگاہ سان ڏسي. وڌيڪ اهو بہ پتو اٿم تہ ڪيترا نوجوان، جي مذهبن جي ظاهري عقيدن ۽ انهن جي نالي ۾ استعمال غرضيءَ (Exploitation) مان بيزار ٿي، مٽيريلزم ۾ ويساہ رکڻ لڳا آهن، مي بہ هنن راين کي رجعت پسند سمجهندا. ليڪن باوجود ان علم جي بہ، پنهنجي راءِ ظاهر ڪرڻ کان نٿو هٻڪان — پوءِ ڪٿي ان کي مجذوب جي بڪواس سمجهڻ لڳن: هن مان منهنجو مقصد ٻين کي همراءِ بنائڻ جو نہ آهي، ۽ نہ ڪنهن جي جذبات کي ٺيس لڳائڻ مقصود آهي. هيءَ هڪ نقطي نگاہ آهي، جيئن ان جي نالي مان معلوم ٿئي ٿو.

"من هايءِ هويءِ ميڪنم ڪس بشنود يا نشنود"

[معنيٰ- آءٌ پيو اندر جون آهون ڪيان، پوءِ ڪير ٻڌي يا نہ ٻڌي.]

اميد اٿم تہ منهنجا معترض قران شريف جي هن آيت شريف "لڪم دينڪم ولي دين" مطابق، منهنجي راين کي برداشت ڪندا.

منهنجي خيال ۾ هر مذهب، فلاسافي ۽ سائنسي علم، بحر فيض الاهي يعني علم ڪل جا جزا آهن. ان بي انت بحر مان ماسو مال بہ پوڄارين کي پر ڪرڻ جي طاقت رکي ٿو، ليڪن پنهنجيءَ پر ۾ پر ٿيڻ بعد بہ ڪنهن کي صداقت جي هڪ هٿيءَ (Monopoly) جي دعوائي ڪرڻ جو حق نہ آهي. اهو بحر عميق ڪنهن جي ورتي ۾ اچڻ کان برتر ۽ بالا آهي. خواجہ حافظ ان حالت کي رسي، بي اختيار چيو ڏئي تہ:

در هر طرف کہ رفتم جز حيرتم نيفزود.
فرياد زين بيابان وز راہ بي نهايت.

[جيڏانهن بہ نظر ڪنيم ۽ ويس، تہ سواءِ حيرت ۾ واڌاري ٿيڻ جي ڪجهہ معلوم نہ ٿيم. اهڙي بي انت صحرا ۽ اڻ کٽ رستي تي هلڻ بعد دانهن نڪريو وڃي.]

ماحول ۽ تاريخي روايتن هيٺ ذهني تربيت جي حاصلات هڪ لازمي شرط آهي.“

”انهيءَ مشن جي سرانجاميءَ لاءِ سرزمين سنڌ جا رهاڪو زياده موزون آهن. قديم تاريخ جا دفتر ان جا گواه آهن ته ڪيئن نه هتي مختلف نسل، تهذيبون، مذهبي فلسفا ۽ سياسي طريقا ملي جلي يڪرنگي اختيار ڪري سکيا آهن. دنيا جي نئين تعمير لاءِ، جنهن ۾ مشرق ۽ مغرب جا ويڇا ميٽجي هڪ وحدت ۾ گڏجڻا آهن، سرزمن سنڌ کي خاص پيغام پيش ڪرڻو آهي. مون کي هن انڌوڪار جي زماني ۾ ڪي روشنيءَ جا ترورا نظر اچي رهيا آهن. هن جسماني ولوڙ بعد مکڻ هتان ئي نڪرڻو آهي.“

هي خيال ٢٤ سال اڳي ظاهر ڪيا هئم. سنڌ جي خاص پيغام ۾ تڏهانڪر منهنجو ويساه پڪي رهيو آهي. اهو پيغام ڪهڙو آهي، جنهن جي تعليم ۽ تربيت اسان جي درويشن ڏني آهي؟ عمر جو سمورو وقت انهيءَ کوجنا ۾ گذاريو اٿم. غور، فکر ۽ تجربي بعد، جن نتيجن تي پهتو آهيان، تن کي هن ڪتاب ۾ قلمبند ڪريان ٿو.

اهي منهنجا شخصي رايا آهن، جن کي حق جي ڳولا ۾ هڪ فرد جي تجربن سان مشابهت ڏيئي سگهجي ٿي. ان لاءِ آءٌ صداقت جي هڪ-هٽيءَ (Monopoly) جي دعوي نٿو ڪريان. انسان خطا جو گهر آهي. ممڪن آهي ڪيترا ماڻهو انهن راين کي صحيح نه سمجهن، مون سان اتفاق نه ڪن. تنهن هوندي به انهن جي ظاهر ڪرڻ کي عيب نٿو سمجهان. حق جو بحر ڪثير تعداد تصورن جو مجموعو آهي. دنيا جو بوقلموني باغ مختلف گلن جي رنگارنگي رونق رکي ٿو. هيءَ به هڪ راءِ آهي.

مون کي معلوم آهي ته ڪثرت تعداد ماڻهن جي مذهبي جي مٿڏي هڻ ڪري، شايد منهنجي راين کي ناپسنديءَ

سنڌ ۾ ڳوليو به نه لڀندو......"

"مون هن زمين جي قديم شان شوڪت جو ذڪر مهمانن جي حافظي تازي ڪرڻ جي ارادي سان نه ڪيو آهي. پر منهنجو اصل مقصد هن سر زمين جي روشن مستقبل بابت چند تجويزون پيش ڪرڻ جو آهي."

"انسانذات ابتدائي زماني کان وٺي مختلف ارتقائي دور طي ڪندي، پنهنجي آخري مقصد، يعني انساني وحدت خيال ۽ عمل، طرف وڌي رهي آهي. انهيءَ لاءِ مختلف گروهن جي مذهبي، سياسي ۽ اقتصادي تحريڪن ۽ ڪوششن، منزل مقصود تي پهچڻ لاءِ، جدا جدا طريقن ۽ واٽن جو ڪم ڏنو آهي. تاريخ جو هر ورق ان ارتقائي جدوجهد جي مثالن سان ڀرپور آهي. شروعات ۾ ماڻهو ننڍن ننڍن ڪٽنبن ۾ ورهايل هئا. ٿوري وقت گذرڻ بعد اهي ڪٽنب، وڌي ويجهي، قبيلن جي صورت اختيار ڪري ويا. آخر ۾ اهي قبيلا ملي قومون بڻيون."

"ماڻهن جي وچ ۾ باهمي اتفاق ۽ ميلاپ جا مختلف بنياد پئي رهيا آهن. جاءِ رهائش (وطن)، زبان، زندگيءَ ج طريقو ۽ خيالات انهن سان مکيه آهن. اڄڪلهه نظر (Isms) چؤطرف فيشن بڻيا وڃن. پر انهن به امن آڻ جي عيوض مورڳو زياده فساد پيدا ڪيا آهن. جزو حل، جدا جدا نالن ۾، عارضي عرصي لاءِ مستعمل ره ڪان پوءِ، تاريخ جي ڪسوٽيءَ تي پرکجڻ بعد ازخو بيڪار بڻجيو پون. جيستائين مختلف سياسي، اقتصاد ۽ مذهبي نظرين جي اختلاف مٽائڻ لاءِ حل ڳولي ڪڍيو ويو آهي، دنيا ۾ دائمي اتحاد ۽ امن قائم ٿ مشڪل پيو نظر اچي. انهيءَ حل ڳولي لهڻ لاءِ خاص

جنهن جي ثابتي سوهن جي دڙي جي آثار قديم مان ملي سگهي ٿي.“

”هيءَ ٿي سرزمين آهي، جتي دنيا جا ڪيئي نسل گڏجي ملي جلي ويا. دراوڙ، آريا، سامي ۽ منگول نسلن جا نشان هتي آسانيءَ سان ڳولي سگهبا.“

”نه صرف نسلن جو ميل جول هن زمين ۾ ٿيو، ليڪن مختلف مذهبن ۽ فلسفن جو هڪٻئي تي اثر ۽ ميلاپ پڻ، جهڙو هتي ٿيو، اهڙو ٻيءَ جاءِ تي چٽو ٿيو هوندو. ٻڌ ڌرم جيتوڻيڪ وچ هندستان ۾ پيدا ٿيو، ليڪن اهو هن زمين تي وڌيو ۽ ويجهيو. اسلام جڏهن هن زمين تي پير پاتو، ته ٻڌ ڌرم اڃا مروج هو، ۽ هتي جي رهاڪن مهاتما گوتم جو نفيءَ وارو سبق اڃا نه وساريو هو. اسلام صرف اڪيلنءَ تعليم ۾ اثبات جو اضافو ڪيو. ويدانيت ۽ وحدانيت جا فلسفا ۽ متا هتي ئي هڪٻئي تي اثرانداز ٿيا. هڪ طرف وحدانيت هندو يوگيءَ تي اثر وجهي، بت پرستي ڪسي گهٽايو، ته ٻئي طرف مسلم درويشن سنياس مان سبق ورتا ۽ راڳ کي تصوف جو جزو بنايو. هندو مسلم عقيدا باهمي سمجهوتي ۽ رواداريءَ سان هڪٻئي جي نزديڪ اچڻ لڳا. گرونانڪ جي تعليم انهيءَ ميل-جول جي نچوڙ جو مکيه مثال ۽ نتيجو آهي.“

”مسلم صوفين هن ملڪ ۾ شاهه عبداللطيف جهڙي سرندگيءَ هيٺ مذهبن جي بنيادي وحدت جو پرچار ڪري، مختلف مذهبن جي پوئلڳن ۾ محبت ۽ رواداري پيدا ڪئي، جنهن جو عملي ثبوت هتي جي هندو-مسلم رهاڪن جي باهمي خوشگوار تعلقات مان ملي سگهندو. هندستان جي ٻين حصن وانگر ڇوت ڇات جو مرض

هئا. اها مجازي مرحلي جي ارتقا هئي. مجاز ساڳيو هو، پر ان جو تصور ۽ ڪشش جدا نموني جا هئا. محبت جو جوش ۽ اڪير ساڳيا هئا..... نشا ۽ خمار ساڳيا هئا، پر ساقي بدليل هئا.“

ان کان پوءِ سنهنجي خيالن ۾ جا تبديلي آئي، ان جو اظهار بزم صوفياءِ سنڌ جي مختلف خطبن ۾ هينئين طرح ڪيو اٿم:
ڏنڙي ڪانفرنس جي موقعي تي چيم ته

”سرزمين سنڌ کي اتحاد انساني، امن عالم ۽ ماڻهن جي ماداتي ۽ روحاني ترقيءَ لاءِ هڪ خاص پيغام آهي. ان پيغام جي اسان جي ولين ۽ درويشن حتي الامڪان تشريح ڪري، ماڻهن جي تعليم ۽ تربيت لاءِ پئي ڪوشش ڪئي آهي.“

وڏيڪ چيو هوم ته

”ائين ته هر ملڪ ۽ هر قوم کي پنهنجو پيغام ٿئي ٿو ـــ ليڪن سنڌ کي جاگرافيائي ۽ تاريخي طرح مختلف ڪلچرن ۽ مذهبي عقيدن جي ميلاپ ڪري، خاص خصوصيتون هيون.“

انهن خصوصيتن جي تشريح ۾ سن ڪانفرنس جي موقعي تي، آل انڊيا مسلم ليگ جي سالياني اجلاس، منعقده ڪراچي سنه ١٩٤٣ع ۾ پڙهيل پنهنجي استقباليه ڪميٽيءَ جي صدارتي خطبي جا هيٺيان اقتباس پيش ڪري، ان تي روشني وڌي هيم:

”دوستو، فطرت هن زمين جو ماضي نهايت شاندار ڪيو هو، ۽ مون کي اميد آهي ته ان جو مستقبل به اهڙو ئي روشن ٿيندو.“

”ڪيترن ڳالهين ڪري هن زمين جي تاريخ نهايت بي نظير رهي آهي. اها قديم تهذيبن جو آشيانو هئي،

آءٌ بنيادي طرح جذباتي هئڻ ڪري، گهٽي قدر مذهب جي اثر هيٺ رهيو آهيان. ڪو وقت هو، جو نماز جو پائبند هوس. رمضان جا روزا رکڻ، راتيون جاڳي تهجد پڙهڻ، چلا ڪڍڻ، وظيفا پڙهڻ، بزرگن جي مزارن جون زيارتون ڪرڻ، درويشن جي صحبت ۾ گذارڻ، پيران طريقت کان ذڪر وٺڻ، ختما ڏيارڻ، عرس، يارهيون ۽ اضحيون ڪرڻ، ماڻهن کي زوريءَ نماز پڙهائڻ، مسجدون ٺهرائڻ، مذهبي وعظ ڪرڻ، منهنجا خاص مشغلا هوندا هئا.

مذهب اسلام جي عام روايتي عقيدن ۾ ويساهه ويٺل هوم، جنهنڪري شريعت اسلام مطابق زندگي گذارڻ ۾ راهه نجات سمجهندو هوس.

پر ڪجهه وقت کان پوءِ مختلف مذهبن جي ماڻهن سان بحث مباحثي ڪرڻ، جدا جدا مذهبي ڪتابن جي مطالعي ۽ غور ۽ فڪر ڪرڻ بعد آهستي آهستي ٿي، انهيءَ خوش اعتقاديءَ جي آهني ديوارن ۾ شڪن جا شگاف پوڻ لڳا، جن جو مفصل احوال "پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني" ڪتاب ۾ درج ڪيو اٿم.

فهرست

انتساب

هي ڪتاب سنڌ جي صوفي اعظم، وحدت الوجود، وحدت انساني، وحدت مذاهب جي پرچارڪ، راهه حق ۾ شهادت پاتل، عاشقن جي استاد حضرت شاهه عنايت الله صوفي ملقب به شاهه شهيد عليه الرحمت جي نام نامي اسم گرامي سان معنون ڪريان، جنهن سنڌ مان مذهبي ڪٽرپڻي جي پاڙ پٽي ڪڍڻ جي هنن نقطن سان ابتدا ڪئي.

سر در قدم يار فدا شد چه بجا شد!
اين بار گران بود ادا شد چه بجا شد!

گر قبول افتد زهي عزو شرف.

غلام مرتضيٰ

تعداد: ٥ هزار] [ڇاپو پهريون

نومبر ١٩٧٤ع

قيمت
سادي ڪاپي: ٠٠-٨ روپيا
آرچي ڪاپي: ٠٠-١٢ روپيا

نئين سنڌ پبليڪيشن
ابراهيم منزل
آء - آء - چندريگر روڊ
ڪراچي، سنڌ

ڇپائيندڙ: نئين سنڌ پبليڪيشن طرفان، نئين سنڌ پريس، ابراهيم منزل، آء - آء - چندريگر روڊ ڪراچيءَ مان ڇپرائي پبليڪيشن جي آفيس مان پڌرو ڪيو ويو.

انتساب

هي ڪتاب سنڌ جي صوفي اعظم، وحدت‌الوجود، وحدت انساني، وحدت مذاهب جي پرچارڪ، راهه حق ۾ شهادت پاتل، عاشقن جي استاد حضرت شاهه عنايت الله صوفي ملقب به شاهه شهيد عليہ الرحمت جي نام نامي اسم گرامي سان معنون ٿو ڪريان، جنهن سنڌ مان مذهبي ڪٽرپڻي جي پاڙ پٽي ڪڍڻ جي هنن نقطن سان ابتدا ڪئي.

سر در قدم يار فدا شد چه بجا شد!
اين بار گران بود ادا شد چه بجا شد!

گر قبول افتد زهي عزو شرف.

غلام مرتضيٰ

تعداد: ٻه هزار]   [ڇاپو پهريو

نومبر ۱۹۷۴ع

قيمت

سادي ڪاپي: ۸-۰۰ روپيا

اوچي ڪاپي: ۱۲-۰۰ روپيا

نئين سنڌ پبليڪيشن

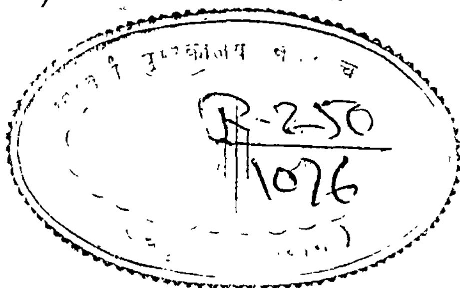
ابراهيم منزل
آءِ. آءِ. چندريگر روڊ
ڪراچي نمبر ۱

هي ڪتاب نئين سنڌ پبليڪيشن طرفان، نئين سنڌ پريس، ابراهيم منزل، آءِ. آءِ. چندريگر روڊ ڪراچي ۾ ڇپرائي پبليڪيشن جي آفيس مان پڌرو ڪيو ويو.

جيئن ڏٺو آهه مون

”جيڏانهن ڪريان پرک، تيڏانهن صاحب سامهون.“
(شاهه)

”ڏسڻ جي ڏسين، ته هم ڪي حق چوين.“
(شاهه)

جي ايم سيّد